ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 62

2011

3–4

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În țară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39
E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro

Redactor: Adrian Mircea DOBRE
Tehnoredactor: Luiza STAN

Manuscrisele, cărțile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondență se vor trimite Comitetului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62.
E-mail: m.m.adamesteanu@gmail.com; redactie_iab@yahoo.com

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 62 – 2011 **3–4**

SUMAR

SCIVA, tomul 62, nr. 3–4, Bucureşti, 2011, p. 191–362

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 62 – 2011 **3–4**

SOMMAIRE

SCIVA, tome 62, no. 3–4, Bucarest, 2011, p. 191–362

CONSIDERAȚII PRIVIND MATERIALUL LITIC DIN AŞEZAREA DE LA CUNEŞTI-„MĂGURA CUNEŞTILOR” (jud. Călăraşi)

LOREDANA NIȚĂ*, CRISTIAN EDUARD ŞTEFAN**

Rezumat: În acest articol este analizat un eşantion de 228 de piese din silex provenind din aşezarea gumelnițeană de tip *tell* de la Cuneşti-„Măgura Cuneştilor”, jud. Călăraşi, astăzi în mare parte distrusă de intervenții moderne. Sunt luate în calcul o serie de variabile cum ar fi sursa materiei prime, tipurile de piese, gradul de fragmentare, dimensiunile şi uzura pieselor.

Cuvinte-cheie: silex, cultura Gumelnița, *tell*, materie primă, unelte, urme de folosire.

Aşezarea de tip *tell* de la Cuneşti este cunoscută încă de la începutul secolului XX. În timpul ocupației germane din Primul Război Mondial au fost efectuate săpături arheologice într-o parte a măgurii de către etnologul german Leo Frobenius. Materialele arheologice au fost transportate la Muzeul de Preistorie de la Berlin, rezultatele săpăturilor nefiind publicate[1]. Cercetările arheologice sunt reluate de către Dorin Popescu în toamna anului 1930, rezultatele fiind publicate opt ani mai târziu. Cu această ocazie sunt ilustrate şi o serie de piese din silex (gratoare, lame, împungătoare), dar şi patru topoare din aceeaşi materie primă[2]. În primăvara anului 1954, colectivul nou înființatului Muzeu din Călăraşi a efectuat o mică intervenție de salvare la baza măgurii, ca urmare a unor inundații ce afectaseră zona, fiind recuperate o serie de materiale arheologice[3].

La sfârşitul anilor ’70, o mare parte din aşezare a fost distrusă cu buldozerul în urma unor aşa-zise lucrări de interes obştesc[4]. Eugen Comşa a efectuat săpături de salvare pe măgură în trei rânduri (1980, 1981 şi 1982), rezultatele fiind publicate sub forma unor scurte rapoarte de săpături prezentate la sesiunile naționale[5] şi a unui articol mai amplu, care sintetizează rezultatele celor trei campanii[6].

---

* Universitatea „Valahia”, Târgovişte; e-mail: loredana_nita2003@yahoo.com
** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: cristarh_1978@yahoo.com

[1] Popescu 1938, 109.
[2] Popescu 1938, 110–111 şi fig. 1, Pl. I şi II.
[3] Anghelescu 1955, 311.
[4] Trebuie precizat, de asemenea, că o parte din măgură este suprapusă de cimitirul modern, aparținând satului Cuneşti, ceea ce face ca prezervarea a ceea ce a mai rămas din aşezarea *tell* să fie o misiune aproape imposibilă.
[5] Comşa 1983, 65–69; Comşa 1986, 53–57; Comşa 1992, 63–67.
[6] Comşa 2001, 7–40.

În această contribuție ne propunem să analizăm piesele de silex recuperate de Eugen Comşa de pe măgură, în urma celor trei campanii. Trebuie precizat că nu am avut acces la niciun fel de informație privind contextul descoperirii pieselor de silex din aşezare, singurele date disponibile fiind adâncimile de la care acestea au fost recuperate. Prin urmare, ne-am propus să tratăm global materialul litic disponibil, pentru a putea observa mai degrabă un comportament general al locuitorilor de pe Măgura Cuneştilor față de această importantă materie primă cu largă utilizare în neo-eneolitic.

Eșantionul este format din 228 de piese din silex, aparținând mai multor categorii de produse de debitaj (tabel 1). În definirea tipurilor de silex am folosit drept criterii de diferențiere observații macroscopice privind culoarea și textura, alcătuind două mari categorii: silex mat, cu textură grosieră, de culoare crem-gălbui, maroniu-roșcat, gri-deschis, sau negru (B) și silex mat sau parțial translucid, cu textură fină, crem-gălbui, alb-crem, gălbui-roșiatic, maroniu-roșcat, gri-deschis, sau negru (A). Conform studiilor deja publicate[7], ultima varietate menționată, respectiv silexul negru, mat, cu textură fină, este asemănătoare silexului originar de pe cursul Prutului, în timp ce marea parte a materiei prime este locală, desemnată drept silex „balcanic". Nu există indicații asupra distanței față de sit, în kilometri, care să definească exploatarea locală, sau, dimpotrivă, alogenă a silexului. Din punct de vedere al reprezentativității diverselor varietăți de materii prime, silexul de tip **A**, mat, cu textură fină, domină atât eșantionul (în proporție de 70,61%), cât și fiecare categorie tehnologică sau tipologică în parte.

Tabel 1

Cunești, 1980–1982, eșantion litic

Materie primă	Categorii de produse de debitaj								
	Așchii	Lame neretușate	Lame retușate	Gratoare	Vârfuri	Percutoare	Topoare	Dălțițe	**Total**
Silex A	39	52	32	30	1	6 ?	1	-	161
Silex B	19	16	9	11	-	-	-	-	55
Altele	5	4	-	-	-	-	-	3	12
Total	***63***	***72***	***41***	***41***	***1***	***6***	***1***	***3***	***228***

Deşi prezența celor câtorva percutoare, foste nuclee, pare să susțină contrariul, tiparul de exploatare a materiei prime indică desfăşurarea celor mai multe dintre secvențele de debitaj în afara sitului, în care au fost descoperite doar piese finite, rareori produse de (re)amenajare şi corticale. Este posibil ca prezența percutoarelor să fie legată fie de desfăşurarea unui alt tip de activitate, fie de necesitatea de întreținere a suprafeţelor active ale uneltelor, activitate care nu a lăsat însă produse specifice (așchii microlitice, *esquilles* etc.) în eșantionul

[7] Comşa 1986, 55.

recuperat. Utilizarea lor ca percutoare a distrus cea mai mare parte a negativelor de desprindere rezultate din funcția anterioară, aceea de nuclee, cu două excepții, care indică obținerea unor lame de 16–20 mm lățime şi lungime indeterminabilă.

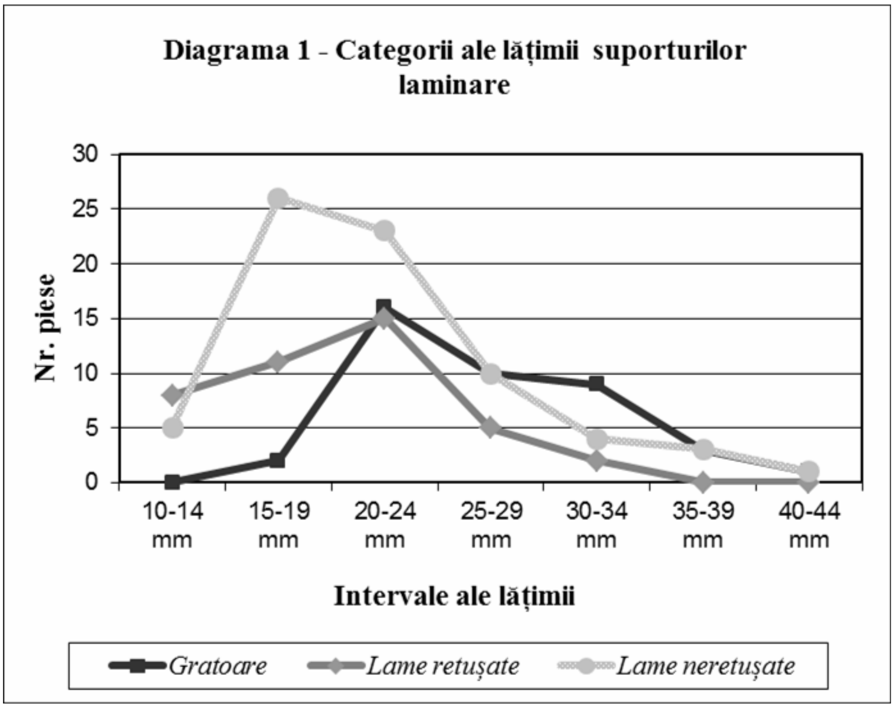
Aşchiile reprezintă produse secundare de debitaj, fără morfologie sau dimensiuni standardizate, şi nu fac obiectul unei selecții în vederea utilizării sau a modificării prin retușă, cu o singură excepție, reprezentată de o așchie completă, parțial retușată, care provine dintr-un accident survenit în cursul reamenajării părții active a unicului topor cioplit din eșantion (fig. 1/1–2). Acesta din urmă este amenajat prin desprinderi inițiate alternativ de pe ambele suprafețe, prin percuție dură, și are dimensiuni de 151 mm lungime, 63 mm lățime a frontului activ/54 mm lățime a bazei/33 mm lățime maximă a suprafeței mediane, și grosime unitară a frontului activ și a bazei de 25 mm.

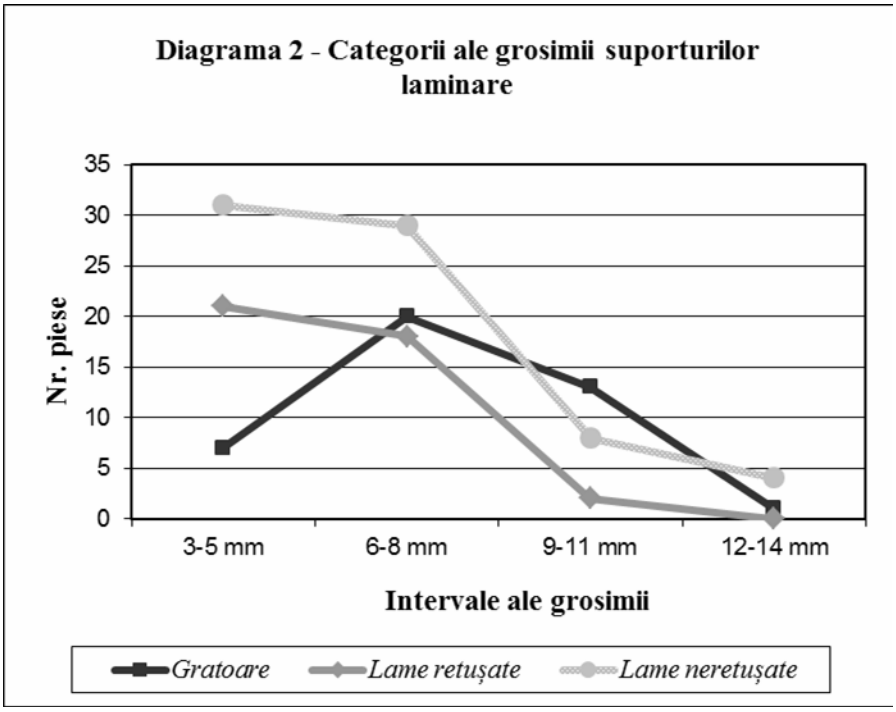
Suporturile laminare (fig. 2/1–4) formează cea mai mare parte a ansamblului (67,5%), reunind categoriile lamelor retușate și neretușate, și pe aceea a gratoarelor (fig. 3). Lamele retușate (fig. 4/1–2) pot fi definite drept lame cu troncatură distală, lame cu *encoche* și lame cu retușă directă, laterală sau bilaterală, care modifică parțial sau în întregime una sau ambele margini lungi ale suportului. În câteva situații, retușa inversă afectează treimea proximală sau doar baza piesei (fig. 4/2), reprezentând, probabil, o amenajare destinată înmănușării, ca și în cazul concavităților laterale de tip encoche (fig. 4/1). Amenajarea troncaturii este efectuată, de obicei, prin retușă directă, care modifică suprafața unei foste fracturi transversale sau chiar suprafața de inițiere a unei fracturi longitudinale, amplasată de cele mai multe ori distal, dar și proximal, în câteva situații.

Conform negativelor observabile pe suprafața dorsală, producția de suporturi laminare s-a realizat prin debitaj frontal sau semiturnant,ințiat dintr-un singur plan de lovire, foarte rar din două planuri de lovire opuse; stigmatele de pe bulbul de percuție (fig. 2/5) indică folosirea percutorului dur și a percuției directe.

Profilul rectiliniu, secțiunea transversală trapezoidală și talonul neted constituie trăsături dominante, astfel încât, morfologic, nu se evidențiază o selecție a anumitor suporturi, destinate retușării și transfomării în unelte. De altfel, atât lamele retușate cât și cele neretușate prezintă urme de folosire mai mult sau mai puțin extinse, prin urmare, toate suporturile laminare pot fi caracterizate drept unelte, indiferent de prezența sau absența retușelor. Intensitatea utilizării lor este aceea care le diferențază, exprimată de starea de fragmentare, de amplitudinea urmelor de folosire și de valorile dimensiunilor la abandon.

Starea de conservare a suporturilor laminare este variabilă: în cazul gratoarelor, domină fragmentele distale, pe când lamele retușate și neretușate sunt reprezentate în special de fragmente meziale și proximale. Astfel, valorile lățimii și grosimii devin cele mai relevante în ceea ce privește standardizarea producției de suporturi, așa cum reiese din diagramele de mai jos (diagramele 1–2): majoritatea gratoarelor, a lamelor retușate și neretușate prezintă grosimi de 6–8 mm și lățimi de 20–24 mm.

Diagrama 1 - Categorii ale lățimii suporturilor laminare
Nr. piese
30
25
20
15
10
5
0
10-14 mm
15-19 mm
20-24 mm
25-29 mm
30-34 mm
35-39 mm
40-44 mm
Intervale ale lățimii
Gratoare
Lame retușate
Lame neretușate

Diagrama 2 - Categorii ale grosimii suporturilor laminare
Nr. piese
35
30
25
20
15
10
5
0
3-5 mm
6-8 mm
9-11 mm
12-14 mm
Intervale ale grosimii
Gratoare
Lame retușate
Lame neretușate

Pe de altă parte, variabilitatea valorilor lungimii este relevantă în ceea ce privește frecvența reamenajării pieselor și momentul abandonului; în cazul gratoarelor complete, majoritatea valorilor lungimii se grupează între 62–64 mm, etapă în care reamenajarea frontului activ nu mai reprezintă o opțiune. Pentru cele mai multe dintre lamele meziale retușate și neretușate, abandonul survine atunci când piesele ating lungimi de 30–36 mm sau 43–49 mm. Cu titlul de excepție, unul din fragmentele meziale de lamă retușată parțial atinge 146 mm lungime, reprezentând unicul exemplar ce poate fi caracterizat drept „superblade” (fig. 2/1–2) – valorile lățimii (32 mm) și grosimii piesei (6,5 mm) nu înregistrează variații semnificative de-a lungul suprafeței acesteia.

Urmele de folosire (fig. 5) observabile macroscopic aparțin mai multor categorii:

1. mici desprinderi neregulate, grupate sau izolate, care afectează marginile lungi ale suporturilor și care pot apărea ca rezultat al contactului activ (tăiere) sau pasiv (în mâner) cu diferite materiale;
2. desprinderi de dimensiuni medii, asemănătoare așchiilor, cu profil neregulat, rezultate în urma impactului violent cu o suprafață dură;
3. fracturi, fie transversale, oblice sau perpendiculare pe planul suportului, fie longitudinale, inițiate din extremitățile distală și/sau proximală, cu profil ușor răsucit (*torse)*, asemănătoare unor *coups de burin*. În primul caz, acestea pot fi legate de accidente de utilizare a suporturilor sau de fragmentarea intenționată, iar în al doilea caz, de impactul cu o suprafață dură sau de desprinderea intenționată;
4. suprafețe cu morfologie nedeterminată, de tip *écrasement*, asemănătoare celor prezente pe percutoare, rezultate din impactul accidental cu o suprafață dură;
5. lustru macroscopic, localizat pe porțiuni izolate sau extinse ale pieselor, atât dorsal, cât și ventral, de obicei în apropierea marginilor lungi ale acestora. Lustrul macroscopic poate apărea ca rezultat al procesării materialelor vegetale (plante bogate în siliciu) sau organice (carne, piele), sau al contactului pasiv prelungit cu astfel de materiale (înmănușare). În câteva situații, lustrul macroscopic este localizat chiar pe extremitatea marginilor laterale, pe care intensitatea utilizării le-a modificat prin *edge rounding*.

Pentru gratoare, cea mai frecventă asociere de urme de folosire este aceea dintre fracturile perpendiculare și desprinderile marginale neregulate, uneori însoțite de lustru macroscopic, de suprafețe cu morfologie nedeterminată de tip *écrasement* sau de desprinderi neregulate, de tip așchie. Ultimele sunt localizate ventral, în extremitatea distală, la nivelul frontului activ, probabil rezultate din utilizarea gratoarului prin percuție lansată, înmănușat transversal.

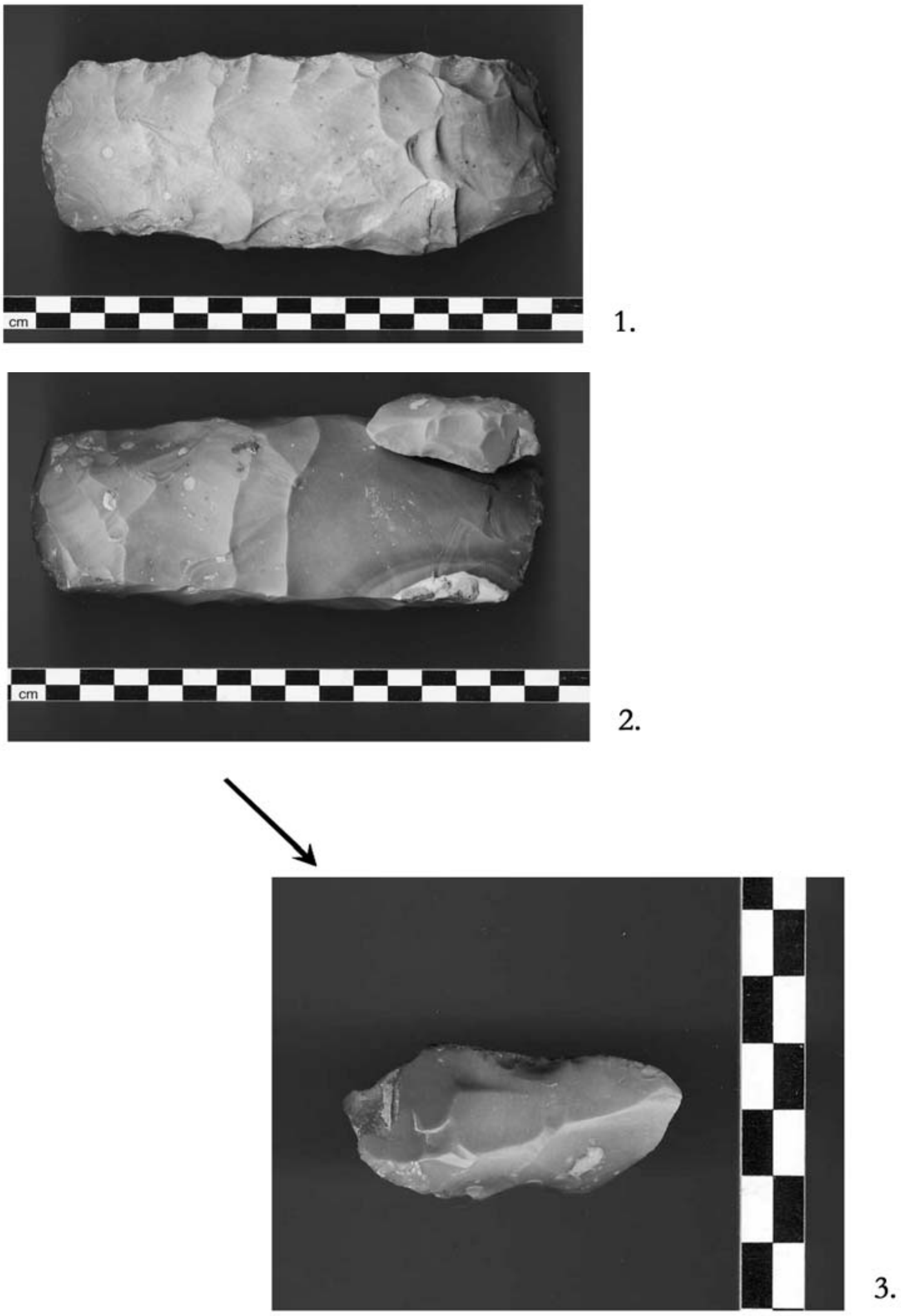

Fig. 1. Topor cioplit. 1 suprafață ventrală; 2 suprafață dorsală; 3 așchie desprinsă accidental, retușată.

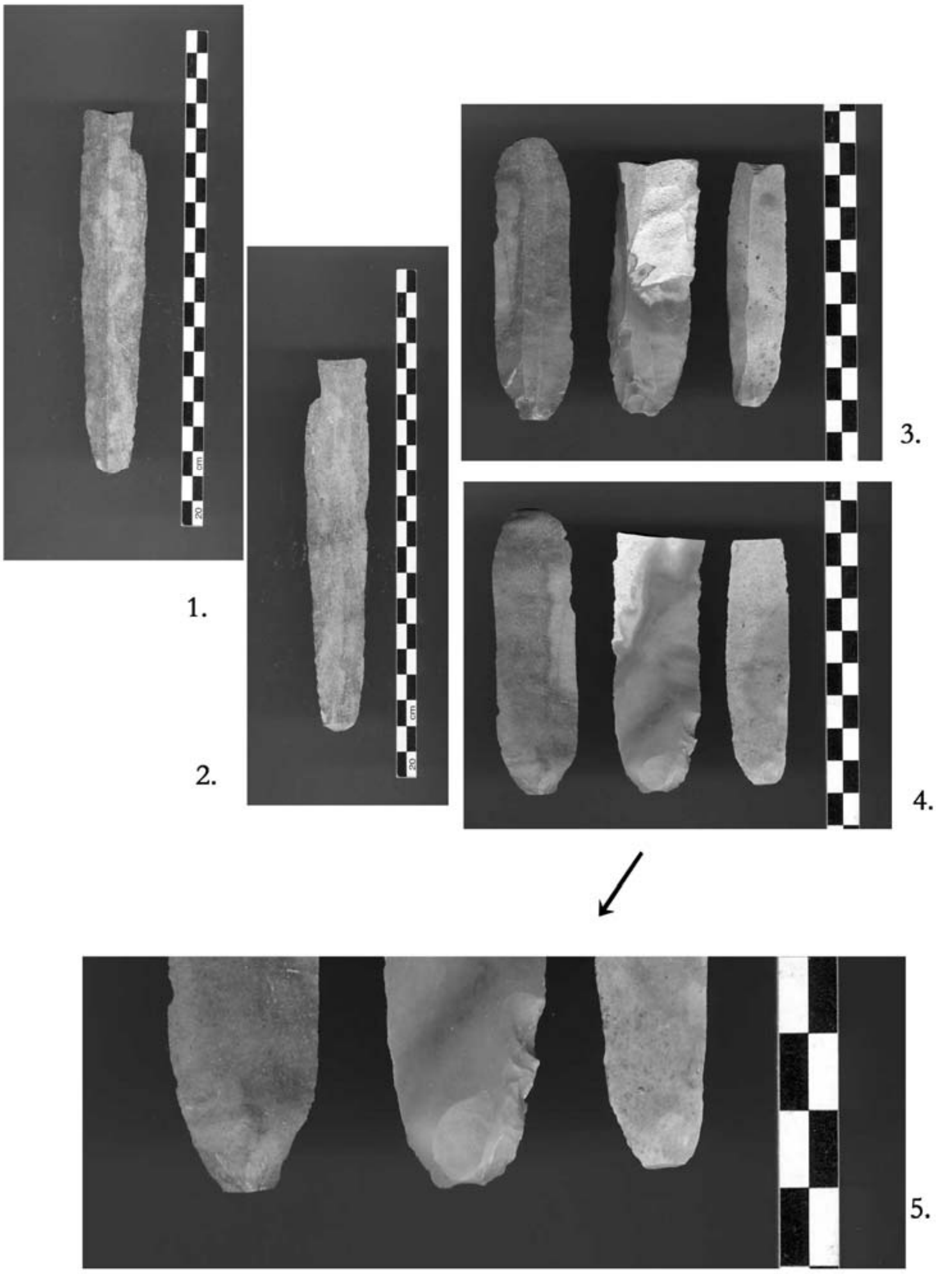

Fig. 2. Suporturi laminare. 1–2 lamă mezială („superblade”), suprafață dorsală (1) și ventrală (2); 3–4 lame proximale, suprafețe dorsale (3) și ventrale (4); 5 detaliu al stigmatului de percuție dură de pe bulbul de percuție.

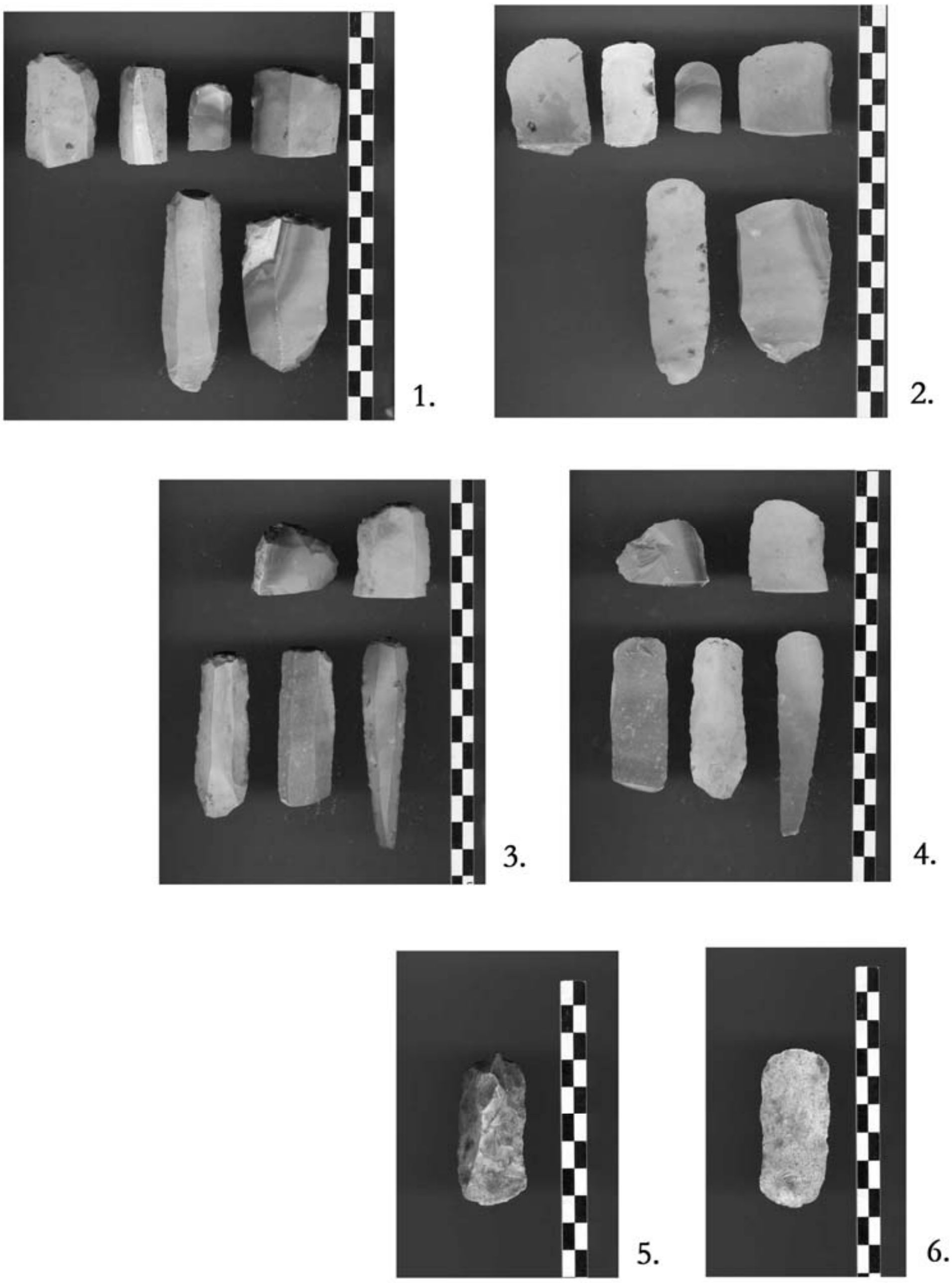

Fig. 3. Piese de tip gratoar: suprafețe dorsale (1, 3, 5) și ventrale (2, 4, 6).

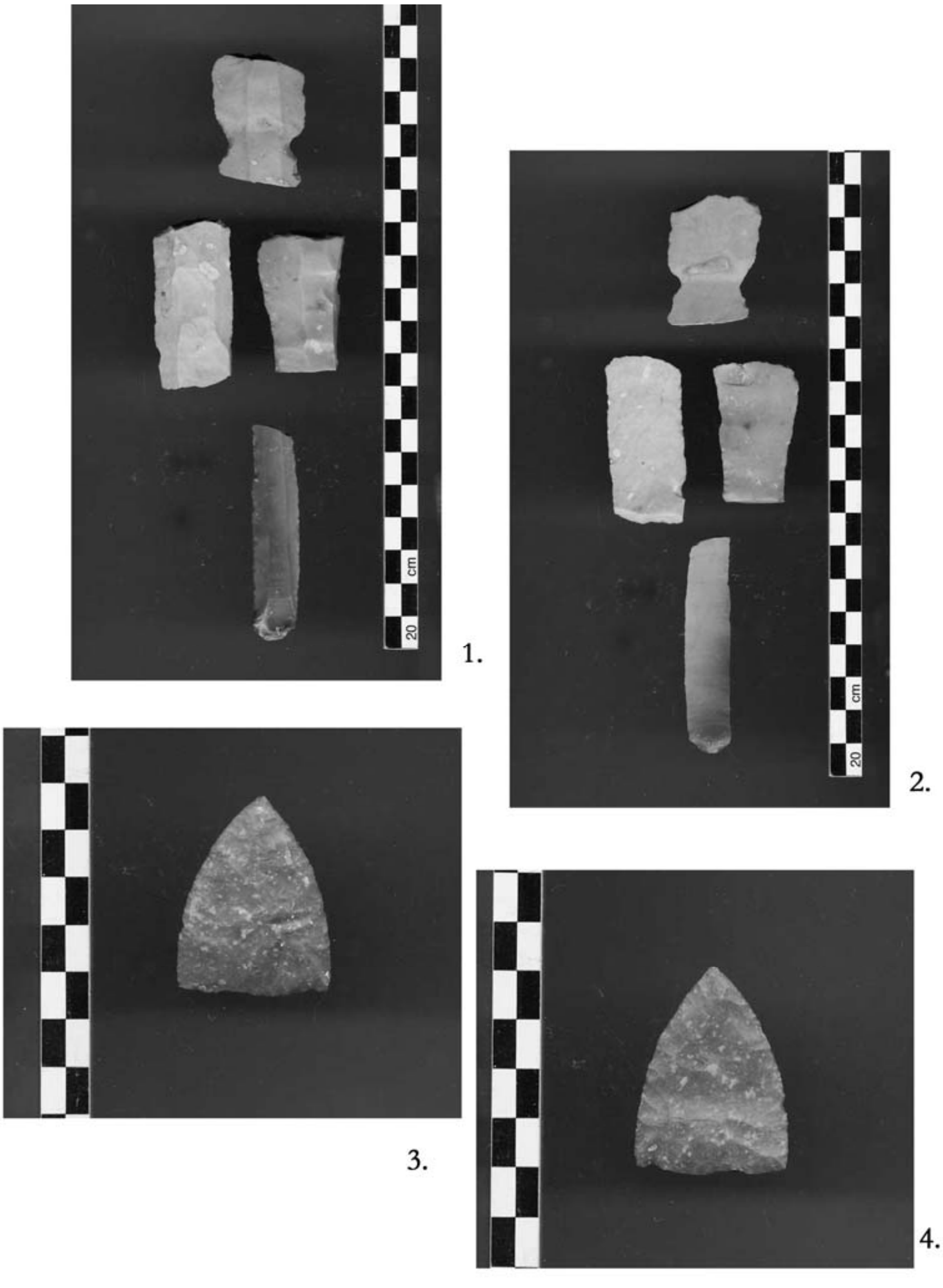

Fig. 4. Piese retușate: 1–2 lame retușate, suprafețe dorsale (1) și ventrale (2);
3–4 vârf retușat bifacial, suprafață dorsală (3) și ventrală (4).

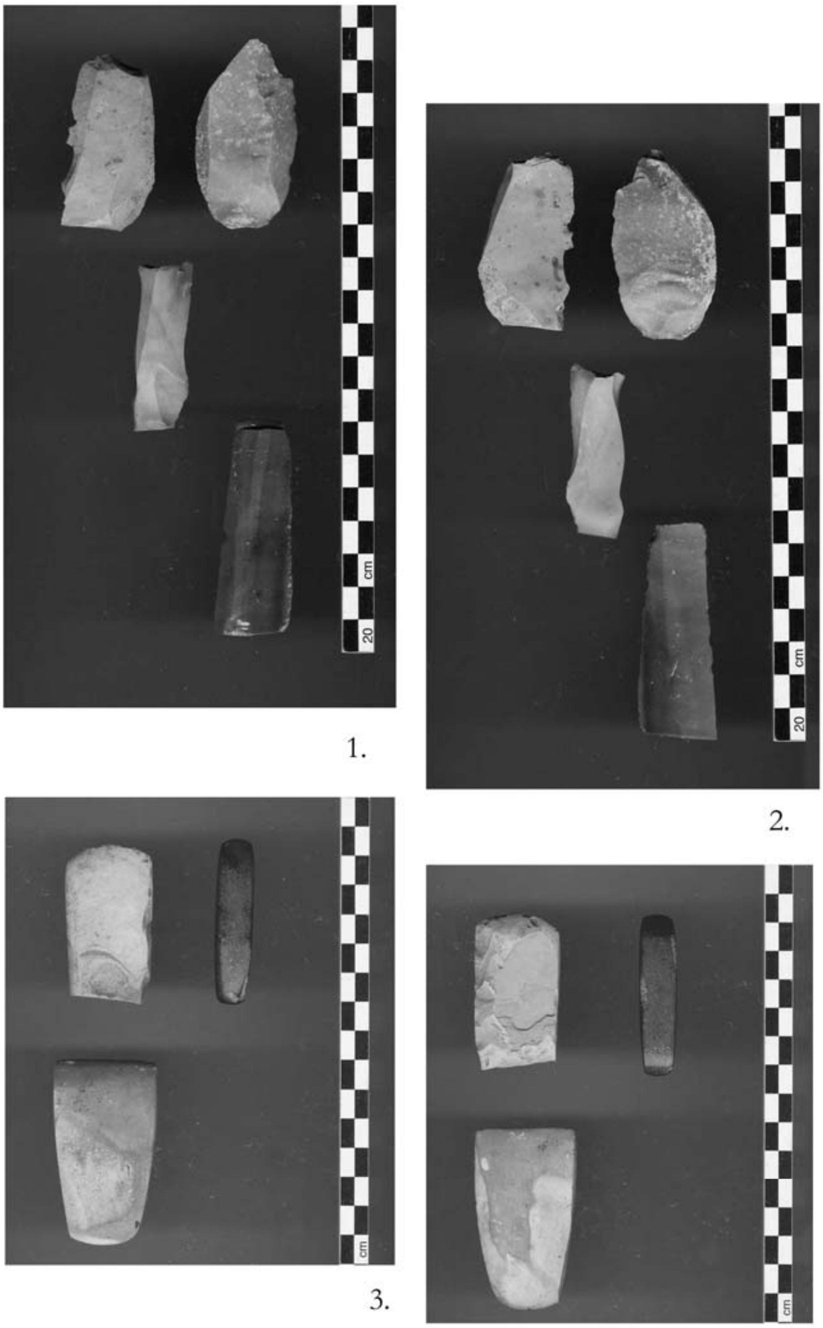

Fig. 5. Desprinderi acccidentale, datorate impactului, desprinderi longitudinale și fracturi: 1–2 suporturi laminare, suprafețe dorsale (1) și ventrale (2); 3–4 dăltițe șlefuite, suprafețe dorsale (3) și ventrale (4).

Lamele retușate prezintă combinații mai diverse de urme de folosire – în afară de frecventa apariție a desprinderilor mici, neregulate, însoțite de fracturi transversale și longitudinale, lustrul macroscopic poate apărea împreună cu ambele categorii de fracturi, iar fracturile și suprafețele cu morfologie nedeterminată, de tip *écrasement*, pot întrerupe sau distruge aproape complet linia retușelor de pe anumite piese.

Suprafețele lamelor neretușate sunt afectate de desprinderi mici, neregulate, de fracturi majoritar transversale și de lustru localizat de cele mai multe ori marginal. Frecvența suprafețelor cu morfologie nedeterminată, de tip *écrasement*, este considerabil redusă. Ca regulă generală, toate categoriile de suporturi laminare (gratoare, lame retușate, lame neretușate) includ doar cu titlu de excepție piese ale căror suprafețe să nu fie afectate de diferitele tipuri de urme de uzură. Cu câteva excepții, se poate observa o grupare a majorității tipurilor de urme de folosire descrise, pe o singură piesă fiind prezente două sau mai multe tipuri.

Desprinderile mici, neregulate, pot apărea neînsoțite de vreunul din celelalte tipuri, de obicei pe gratoare sau pe lame retușate și neretușate, din toate categoriile de fragmente; de asemenea, fracturile transversale, perpendiculare pe planul suportului, apar uneori izolate, după cum și desprinderile de dimensiuni medii, cu morfologie asemănătoare așchiilor, reprezintă singurele urme de folosire observabile pe cele trei dălțițele șlefuite plan-convexe (fig. 5/3–4) sau pe vârful triunghiular retușat bifacial, prezent izolat în eșantion (fig. 4/3–4).

Asocierile de urme de folosire presupun deseori suprapunerea acestora și, inevitabil, distrugerea parțială sau aproape completă a unora dintre ele. De exemplu, există situații în care lustrul macroscopic acoperă și uniformizează mare parte din suprafețele afectate de mici desprinderi neregulate, sau situații în care suprafețele acoperite cu lustru sunt întrerupte de fracturi longitudinale sau transversale. Unica așchie retușată descrisă anterior (fig. 1/3), rezultat al unei desprinderi accidentale efectuată în cursul reamenajării frontului activ al toporului, poartă pe suprafața dorsală lustru macroscopic, reprezentând un rest din suprafața acoperită de lustru a piesei de proveniență.

Suprapunerile urmelor de uzură de diferite tipuri pot constitui indicii ale utilizării aceleiași piese la activități diferite, în momente diferite; dispariția parțială a urmelor de uzură acoperite de retușe poate indica reamenajări ale pieselor, chiar dacă, după cum am menționat deja, majoritatea resturilor de debitaj provenind din etapa de reamenajare nu se regăsește în eșantion.

Dimensiunile reduse ale eşantionului descris (228 piese) nu încurajează eventuale comparații substanțiale cu alte ansambluri litice descoperite în contexte gumelnițene. Ipotetic, astfel de comparații ar putea urmări procentul redus de resturi de debitaj prezent în eșantion, situație descrisă pentru colecția litică de la Pietrele[8], care pare să indice o circulație a suporturilor brute, efectuată între locul

[8] Toderaş *et alii* 2009.

de obținere a materiei prime și de desfășurare a primelor etape de debitaj și locul de utilizare propriu-zisă a suporturilor. De asemenea, gradul ridicat de standardizare morfometrică a suporturilor pare să constituie o trăsătură comună ansamblurilor litice eneolitice[9], iar colecția de la Cunești nu face excepție.

REMARKS CONCERNING THE LITHIC MATERIAL FROM CUNEŞTI-„MĂGURA CUNEŞTILOR”

ABSTRACT

The authors analyze a sample of 228 flint items discovered at the tell-settlement from Cuneşti-“Măgura Cuneştilor”, Călăraşi County, now largely destroyed by modern interventions. Their study aims at quantifying several variables such as raw material source, types of implements, fragmentation degree, as well as the size, distribution, and type of macroscopic use-wear traces.

Key words: flint, Gumelnița culture, tell, raw material, tools, use-wear.

BIBLIOGRAFIE

Anghelescu 1955 — Anghelescu, N., *Cercetări şi descoperiri arheologice în raioanele Călăraşi şi Slobozia*, SCIV VI, 1–2, 311–330.

Comşa 2001 — Comşa, E., *Aşezarea gumelnițeană „Măgura Cuneştilor”*, MCA S.N. 1, 7–40.

Comşa 1992 — Comşa, E., *Stațiunea neolitică de la Cuneşti, jud. Călăraşi*, MCA, A XVII-a sesiune națională de rapoarte, Ploieşti, 1983, Partea I, 63–67.

Comşa 1986 — Comşa, E., *Săpăturile de salvare de pe „Măgura Cuneştilor”*, MCA, A XVI-a sesiune anuală de rapoarte arheologice, Vaslui, 1982, 53–57.

Comşa 1983 — Comşa, E., *Rezultatele săpăturilor de salvare de la „Măgura Cuneştilor”*, MCA, A XV-a sesiune anuală de rapoarte, Braşov, 1981, 65–69.

Popescu 1938 — Popescu, D., *Les fouilles de Cuneşti*, Dacia 5–6, 109–120.

Sirakov, Tsonev 1995 — Sirakov, N., Tsonev, T., *Chipped-stone assemblage of Hotnitsa-Vodopada (Eneolithic/Early Bronze Age transition in Northern Bulgaria) and the problem of the earliest „steppe invasion” in Balkans*, Préhistoire Européenne 7, 241–264.

Skankun 1993 — Skakun, N., *Agricultural implements in the Neolithc and Eneolithic cultures of Bulgaria*, în P. C. Anderson, S. Beyries, M. Otte, H. Plisson (eds.), *Traces et fonctions: les gestes retrouvées*, vol. 2, ERAUL 50, Liège, 361–368.

Toderaş *et alii* 2009 — Toderaş, M., Hansen, S., Reingruber, A., Wunderlich, J., *Pietrele-Măgura Gorgana: o aşezare eneolitică la Dunărea de Jos între 4500 şi 4250 î.e.n.*, MCA S.N. 5, 39–90.

[9] Skakun 1993; Sirakov, Tsonev 1995.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Bifacial hammer-axe: 1 – ventral surface; 2 – dorsal surface; 3 – accidental removal of (consequently) retouched flake.

Fig. 2. Laminar blanks: 1–2 – dorsal (1) and ventral surface (2) of a median „superblade”; 3–4 – dorsal (3) and ventral surfaces (4) of proximal blades; 5 – hard-hammer percussion marks on percussion bulbs.

Fig. 3. Endscrapers: dorsal (1, 3, 5) and ventral surfaces (2, 4, 6).

Fig. 4. Retouched items: 1–2 – dorsal (1) and ventral surfaces (2) of retouched blades; 3–4 – dorsal (3) and ventral surface (4) of a bifacial point.

Fig. 5. Accidental impact removals, longitudinal removals, and fractures: 1–2 – dorsal (1) and ventral surfaces (2) of laminar blanks; dorsal (3) and ventral surfaces (4) of polished chisels.

LEGIO VI FERRATA ÎN ARABIA

RADU URLOIU*

Rezumat: Una dintre cele mai controversate probleme ale istoriei militare romane o reprezintă identitatea legiunii care a staționat în Arabia în primele trei decenii de existență ale acestei provincii, creată în 106 p. Chr. Cu puține excepții, cercetătorii au identificat *legio III Cyrenaica*, care a fost transferată din Egipt în fostul regat nabateean cel mai târziu în anul 107. În anul 119, însă, legiunea este atestată din nou în Egipt, alături de *legio XXII Deiotariana.* O inscripție deteriorată descoperită la *Gerasa*, publicată pentru prima dată în 1928, menționează numele legiunii *VI Ferrata*. Mai mulți autori au propus diferite variante de lectură și datare, cuprinse într-un interval situat între anii 121–131. D. L. Kennedy a datat inscripția în timpul celei de-a treia puteri tribuniciene a lui Hadrian (10 decembrie 118 – 9 decembrie 119), teză care a provocat polemici aprinse între cercetători. Considerăm că datarea propusă a fost corectă și că această epigrafă constituie dovada prezenței legiunii în Arabia în primii ani ai domniei lui Hadrian.

Cuvinte cheie: *legio VI Ferrata,* Arabia,*Gerasa,Bostra, legio III Cyrenaica,* Iudeea*,* războiul parthic, Traian, Hadrian.

Cel mai elocvent document pentru activitatea legiunii *VI Ferrata* în ultimii ani ai principatului lui Traian și în primii ani de domnie ai succesorului său îl constituie o inscripție deteriorată de la *Gerasa*, a cărei lectură a provocat o dispută aprinsă între cercetători. Orașul a ajuns sub control roman în timpul lui Pompei și a fost integrat în provincia Syria[1]. Ulterior, la o dată necunoscută, *Gerasa* și alte cetăți care alcătuiau *Decapolis* au intrat sub autoritatea guvernatorului Arabiei[2]. Motivele acestei decizii sunt, de asemenea, necunoscute[3]. Inscripția a fost publicată pentru prima dată de A. H. M. Jones, în 1928[4], și reluată de C. B. Welles, zece ani mai târziu, cu următoarea lectură[5]:

pr]aef(ecto) coh
trib(uno) mil(itum) leg(ionis) X] piae fideli[s

* Facultatea de Istorie a Universității Creștine „D. Cantemir”, București; e-mail: radu.urloiu@ucdc.ro

[1] Flavius Iosephus, *Antiquitates Iudaicae* 14.74–76; Flavius Iosephus, *Bellum Iudaicum*, 1.155-157.

[2] Bowersock 1983, 91; Millar 1993, 95; 409; Kennedy 2004, 39.

[3] Vezi Freeman 1996, 107, care pune decizia pe seama unor rațiuni de ordin administrativ.

[4] Jones 1928, 146–147, nr. 3.

[5] Welles 1938, 435, nr. 171. Inscripția a fost datată între 121–131 de către Jones 1928, 146, în 130 de către Welles; Bowersock 1970, 43, a datat-o în 123, iar Pflaum 1982, 35–36, în 121.

SCIVA, tomul 62, nr. 3–4, București, 2011, p. 209–231

proc(uratori) provinc(iae)] Arabiae
milites ?] leg(ionis) VI Ferr(atae)
imp(eratore) Caes(are) T]raiano Hadriano
Aug(usto) trib(unicia) pot(estate) XI]V III co(n)s(ule)
Fece]runt ex AVN

Inscripția a fost reanalizată în 1980 de D. L. Kennedy, care a oferit o nouă lectură[6]:

..U]lpiae fideli...
Provinciae ?] Arabiae
vexill(ationis)] leg. VI Ferr(atae)
imp(eratore) Caes(are) T]raiano Hadriano
Aug(usto) trib. pote]st. III cos [III]
...]runt ex Alex[andria]

O interpretare diferită a fost oferită de H. M. Cotton, care a remarcat, pe bună dreptate, că aceste variante de lectură ale epigrafei nu oferă o dovadă suficient de solidă în favoarea ipotezei privind prezența legiunii *VI Ferrata* în Arabia în timpul lui Hadrian[7]. Cercetătoarea israeliană a considerat, în mod just, eronată ipoteza lui Welles potrivit căreia militarii legiunii *VI Ferrata* i-ar fi dedicat o inscripție procuratorului provinciei. Cotton a mai remarcat că un ofițer din tagma cavalerilor, care a efectuat doar primele două miliții, nu putea accede la înalta poziția de procurator al Iudeii, de rang centenar. Autoarea a propus, în schimb, o nouă variantă de reconstituire a textului inscripției, pornind de la ipoteza că acesta reda un *cursus honorum* senatorial, fiindu-i dedicată guvernatorului provinciei care deținea şi funcția de legat al legiunii. H. M. Cotton a respins lectura primului rând păstrat al inscripției, oferită de D. L. Kennedy, *U]lpiae fideli[---]*, pe care o consideră cu totul improbabilă. Istoricul israelian a dat o nouă lectură: *piae fideli[s]*, care, în opinia sa, reprezintă epitetul unei legiuni. Acest epitet a fost conferit legiunilor *I Adiutrix*, *I Minervia*, *II Adiutrix*, *VII Claudia*, *XI Claudia*, *XIII Gemina* şi *XXII Primigenia*. În schimb, H. M. Cotton a admis lectura lui D. L. Kennedy din r. 5 al inscripției privind cea de a treia putere tribuniciană a împăratului Hadrian, fapt care datează inscripția între 10 decembrie 118–9 decembrie 119 p. Chr. Ne asumăm, la rândul nostru, această lectură, pe care o considerăm corectă.

De asemenea, Cotton a acceptat lectura lui D. L. Kennedy, *[---]runt ex Alex[---]*, pentru ultimul rând al înscripției, pe care l-a completat astfel: *[redie]runt ex Alex[andria]*. Cel căruia i-a fost dedicată epigrafa este, în opinia cercetătoarei

[6] Kennedy 1980, 297–299.
[7] Cotton 2000, 354–357.

israeliene, *M. Paccius Silvanus Quintus Corredius Gallus Gargilius Antiquus*[8], succesorul primului guvernator al provinciei, *C. Claudius Severus*. Acesta a fost numit *consul suffectus* în 119 p. Chr.[9], fapt care ar putea constitui, în cazul în care identificarea ar fi corectă, un *terminus ante quem* pentru datarea inscripţiei.

[Q. Coredio Q. F. Quir.]
[Gallo Gargilio Antiquo]
[— — — — — — —]
[— — — — — — —]
[— — — — — — —]
[..... . ...legato leg.]
[.......................a]e piae fideli[s. legato Aug.]
[pr. pr. provinciae] Arabiae, [cos. designat.]
[milites] leg. VI Ferr[at[(ae)]
[qui Imp. Caesar T]raiano Hadriano [Aug.]
[tribunic. pote]st. III cos. [III]
[feliciter redie]runt ex Alex[andria]
[ob merita]

În opinia cercetătoarei israeliene, o asemenea restituire a textului constituie dovada participării legiunii *VI Ferrata* la operaţiunile de reprimare a revoltei evreilor din Alexandria şi a transferului acesteia în Arabia, la o dată anterioară anului 119 p. Chr.[10] *Legio VI Ferrata* ar fi înlocuit *legio III Cyrenaica,* care a fost trimisă pe frontul parthic. Acest fapt nu s-a petrecut însă înainte de iarna anului 114/115 p. Chr., când *legio VI Ferrata* este atestată în Armenia, în apropiere de *Atropatene*, sub comanda lui *C. Bruttius Praesens*[11]. În 116 p. Chr., o *vexillatio* a legiunii *VI Ferrata* se afla la *Artaxata*, în Armenia[12]. De asemenea, ştim că generalul trimis împotriva rebelilor, *Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus*, nu a fost prefect al Egiptului, ci a exercitat un comandament independent[13]. Printre trupele care au luptat sub comanda sa, s-au numărat, probabil, vexilaţii ale legiunilor *XII Fulminata* şi *XVI Flavia Firma*[14], cel puţin o vexilaţie a legiunii *VI*

[8] AE 1971 551 = IGLS XIII.1, 9063.

[9] AE 1979 62. Despre cariera acestui personaj, vezi: Dabrowa 1995, 100; Thomasson *LP,* I, 327, nr. 2.

[10] Cotton 2000, 355.

[11] Arrianus, *Parthike*, Fr. 85; AE 1950 66 = AE 1952 94 = Thomasson *LP*, III, 183, nr. 58; IRT 545.

[12] AE 1968, 510–511. Cu privire la participarea legiunii la războiul parthic al lui Traian, vezi Ritterling, RE XII, 1925, 1590–1591.

[13] Eusebius, *Historia ecclesiastica*, IV, 2, 3–4; SHA, *Vita Hadriani*, V, 8: Despre acest personaj: PIR^2, M 249; Syme 1962, 87–96; Alföldy 1979, 233–253; Petolescu 1993, 285–290; Absil 1997, 166–167; Piso 2004, 271–273.

[14] Este vorba de monede emise în timpul lui Traian în *Caesarea* Cappadociei, descoperite la *Ptolemais*, în Cyrenaica: Kraeling 1962, 17, 268, 269, nr. 291; BMC, *Cyrenaica*, CCX; *cf.* BMC, *Galatia, Cappadocia, and Syria*, 53, nr. 54–57; 59, nr. 112–116.

Ferrata[15], *legio III Cyrenaica* şi *legio XXII Deiotariana*[16], ultimele două fiind atestate în 119 p. Chr. la Nikopolis[17].

Cercetătorul american E. L. Wheeler a demonstrat că, începând, cel mai probabil, cu anul 106, în Egipt a staţionat *legio XV Apollinaris*, care a fost transferată de la *Carnuntum,* din Pannonia, la Nikopolis[18], în locul legiunii *III Cyrenaica,* stabilită la *Bostra*, în noua provincie Arabia[19]. Nu avem dovezi concludente privind participarea legiunilor *XV Apollinaris* şi *XXII Deiotariana* la războiul parthic al lui Traian. Două monede, una din *Arados* şi alta din timpul lui Domiţian, despre care se crede că provine de la *Neapolis* din Samaria, ambele purtând contramarca legiunii *XV Apollinaris* (*LXV*), atestă prezenţa unei *vexillatio* a acestei unităţi în Syria sau în Iudeea între anii 115–117 p. Chr.[20] Probabil că *legio XV Apollinaris* sau o *vexillatio* a acesteia a îndeplinit o misiune de susţinere logistică a trupelor care operau împotriva rebelilor din Iudeea sau chiar a participat la campanie[21].

Transferul legiunii *VI Ferrata* în Arabia poate fi pus în legătură cu plecarea legiunii *XV Apollinaris* din Egipt la *Satala*, unde a înlocuit *legio XVI Flavia Firma*, transferată la rândul său, la *Samosata*, în Syria. Cel mai probabil, *legio XV Apollinaris* a fost transferată la *Satala* în 118 p. Chr. sau în 119 p. Chr. cel mai târziu. Rezultă că plecarea legiunii *XVI Flavia Firma* de la *Satala* la *Samosata* a avut loc în acelaşi timp. Plecarea legiunii *VI Ferrata* din Egipt, unde a participat la operaţiunile de reprimare a revoltei iudeilor a avut loc, aşadar, cel mai timpuriu în

[15] Cotton 2000, 354–356.

[16] Pucci 1981, 58; Applebaum 1979, 310–314; Strobel 1988a, 266–267; Pucci ben Zeev 2008, 96–97, cu indicarea surselor bibliografice. Birley 1997, 74, a remarcat că documentul evocă, printre trupele învinse, şi o legiune; *contra* Smallwood 1976, 402, nota 50, care susţine că în acel moment în Egipt se mai afla doar *legio XXII Deiotariana*. Strobel 1988a, 266–267; Strobel 1988b, 196 admite că în corpul expediţionar condus de Turbo s-a aflat şi o *vexillatio* a legiunii *XV Apollinaris*.

[17] BGU I 140 = Smallwood 1966, 333 = Oliver 1989, nr. 70; Keppie 1973, 861; Strobel 1988a, 266; AE 1951 88; Jarrett, Mann 1970, 181; *cf.* Boswinkel 1985, 3–6; *P.Mich.* IX 562 ar putea constitui o dovadă cu privire la prezenţa legiunii în Egipt în septembrie 119. Despre castrul de la *Nikopolis*, vezi: Alston 1995, 192–193; Hanson 1980, 249–254.

[18] Wheeler 2000, 282–295; Wheeler 2007, 250; ipoteză pusă la îndoială de Hirt 2010, 170.

[19] Préaux 1950–1951, 123–139; Dussaud 1955, 154; Petersen 1967, 160, nota 3; Speidel 1977, 689–693; Kennedy 1980, 289–292; Strobel 1988a, 251–280; Freeman 1996, 91–118; Gatier 2000, 341–349. Strobel 1988b, 196; Strobel 1988a, 262–263, 266–267, susţine că în Egipt a rămas, timp de 12 ani, doar legiunea *XXII Deiotariana*. Wheeler 2000, 288, nota 168, consideră că teza reducerii garnizoanei romane din Egipt la o singură legiune în timpul lui Traian nu e plauzibilă.

[20] BMC, *Phoenicia*, xxxvii; Rey-Coquais 1974, 167; Rey-Coquais 1978, 68, unde susţine că *legio XV Apollinaris* a staţionat temporar la *Arados* în timpul lui Traian. Acest punct de vedere este respins de Howgego 1985, 257, care susţine în schimb că legiunea ar fi fost prezentă în zonă între anii 132–135 p.Chr., în timpul revoltei conduse de Simon bar-Kochba. Ipoteza rămâne o simplă speculaţie, deoarece nu există dovezi ale participării legiunii la această campanie, iar unitatea a fost prezentă cu efectiv complet la operaţiunile împotriva alanilor conduse de guvernatorul Cappadociei, Flavius Arrianus (*cf. Acies contra Alanos*, 5.15.24). Moneda de la *Arados* a fost datată în 115/116 (Howgego 1985, 257), 111/112 (Reinach 1914, 138–139, nr. 4).

[21] Wheeler 2000, 291.

anul 117 p. Chr., dar nu mai târziu de luna august 119 p. Chr., când prezența legiunilor *III Cyrenaica* şi *XXII Deiotariana* este atestată la *Nikopolis*[22].

P.-L. Gatier a presupus că inscripția de la *Gerasa* mai sus evocată ar data din timpul scurtei perioade pe care împăratul Hadrian a petrecut-o în acest oraş şi ar reprezenta o dedicație adresată principelui de către militarii care îl însoțeau. Considerăm această interpretare ca fiind speculativă şi improbabilă şi, în plus, imposibil de argumentat[23]. Nu există motive să credem că Hadrian se mai afla în Orient la sfârşitul anului 118[24]. Totodată, dedicanții menționează în penultimul rând al inscripției *[feliciter redie]runt ex Alex[andria]*, fapt care dovedeşte că legiunea *VI Ferrata* a fost transferată în această provincie anterior datei de 10 decembrie 118.

De asemenea, fără drept de apel, învățatul francez respinge inscripția funerară de la *Bostra* a unui militar al legiunii ca argument pentru prezența acesteia în Egipt:

Ṭ. Flavius Ṃ. [f.] Col(lina) Marcianus, domo Philad(elphia), op(tio) hast(ati) leg(ionis) VI Ferr(atae), Luculla mat(e)r et Fl(avia) Ḷalla soror her(edes) eius[25].

Obiecțiile formulate de P.-L. Gatier cu privire la prezența legiunii *VI Ferrata* în Arabia în primii ani ai domniei lui Hadrian se bazează pe analiza inscripțiilor de la *Gerasa* şi *Bostra*, apărută într-un studiu publicat în 1977 de M. A. Speidel cu privire la primele unități care au constituit garnizoana noii provincii Arabia[26]. Însă teza lui Speidel s-a dovedit depăşită în lumina noilor informații apărute la doi ani după publicarea articolului său. Învățatul german a afirmat că *legio VI Ferrata* a staționat în Syria până în anul 117 p. Chr., când a fost transferată în Iudeea[27]. Într-un studiu anterior, Speidel susținea că *legio VI Ferrata* a fost transferată în Iudeea cel mai târziu în anul 123 p. Chr., iar prezența inscripției de la *Gerasa* a fost pusă pe seama situării acestui oraş în apropierea Arabiei[28]. S-a dovedit, însă, că în primii ani ai domniei lui Hadrian, în Iudeea a fost transferată *legio II Traiana*, nu *legio VI Ferrata*[29].

[22] Vezi *supra*, nota 17.

[23] Gatier 2000, 343.

[24] SHA, *Vita Hadriani* 5, 9: *Post haec Antiochia digressus est ad inscipiendas reliquais Traiani, quas Attianus, Plotina et Matidia deferebant*; 5,10: *quibus exceptis et navi Romam dimissis ipse Antiochiam regressus praepositoque Syriae Catilio Severo per Illyricum Romam venit*; Cassius Dio 69.21.1; Syme 1988, 160; Birley 2007, 103.

[25] Littman, Magie, Stuart 1921, nr. 541; Sartre 1974, 86 = AE 1974 659 = AE 1909 132.

[26] Speidel 1977, 697–698.

[27] Speidel 1977, 698, nota 35; Pflaum 1969, 225 şi urm.; Keppie 1973, 859–864; Avi-Yonah 1973, 209–213.

[28] Speidel 1971, 111–112.

[29] Isaac, Roll 1979, 149–155. Ipoteza celor doi cercetători a fost constestată de Rea 1980, 220–221. Demonstrația a fost reluată în Isaac, Roll 1982, 131–132, unde autorii ipotezei au revenit asupra inscripției şi au adus noi argumente în favoarea lecturii inițiale.

La rândul său, Ph. Freeman a respins teza staționării legiunii *VI Ferrata* în Arabia, sub motiv că înscripția de la *Gerasa* ar face referire la o *vexillatio*[30]. Însă restituirea oferită de H. M. Cotton nu permite o asemenea interpretare. Potrivit acestei lecturi, în r. 12 al inscripției citim *...redie]runt ex Alex[andria]*, fapt care sugerează că legiunea staționa permanent în Arabia. Din această perspectivă, faptul că întreaga legiune sau doar o vexilație a participat la operațiunile împotriva rebelilor din Egipt este irelevant.

Kennedy mai invocă în sprijinul tezei sale o altă inscripție, gravată pe un bloc de construcție, cu următorul text[31]:

VEXIL[...
LEG. V[...
[...?...

Reconstituirea inscripției de la Amman propusă de învățatul britanic este următoarea: *Vexil[latio]/leg(ionis) V[I Ferr(atae)]/[fecit]*[32]. Totodată, Kennedy susține, în baza mărturiei lui Gerald Harding, fost director al Departamentului Antichități din Iordania între anii 1935–1936, că blocul respectiv de construcție a fost găsit în apropiere de Amman, așadar pe teritoriul fostei provincii romane Arabia[33]. Concluziile cercetătorului britanic au fost infirmate de Gatier, care a aflat din vechile registre ale muzeului de la Amman că inscripția provine de la *Gadara* (Salt) din Peraea, regiune care aparține Iudeii, nu Arabiei. *Gadara* din Peraea este confundată frecvent cu *Gadara* Decapolei syriene, situată la Umm Qeis. Mai mult, aflăm că în muzeu nu se mai află decât partea stângă a inscripției. Partea dreaptă, care apărea în fotografia găsită de istoricul francez în arhiva muzeului, lipsește, fapt ignorat de Kennedy. Noua lectură a inscripției, oferită de Gatier, este următoarea:

Vexillatiọ
Leg(ionis) VI Fer(ratae).[34]

Prin urmare, inscripția de la Amman nu poate fi invocată drept o dovadă a prezenței legiunii *VI Ferrata* în Arabia.

Avem, însă, o altă incripție, descoperită la începutul secolului trecut, care între timp s-a pierdut, de la Umm er-Rumman, localitate situată la 13 km sud de *Gerasa*. Această epigrafă constituie, la rândul său, o dovadă a prezenței legiunii *VI Ferrata*. Deși nedatată, se poate presupune că inscripția datează din perioada staționării legiunii în această provincie.

[30] Freeman 1996, 96. Vezi Bowersock 1970, 43; Speidel 1977, 267–268.
[31] Kennedy 1980, 299–302; IGLS 21, 2.
[32] Inscripții similare ale acestei legiuni au fost descoperite pe apeductul de la *Caesarea Maritima* și în ale zone din Iudeea: Lifshitz 1960, 109–111; Tzori 1971, 53–54.
[33] Kennedy 1980, 300, nota 50.
[34] *IJordanie 2,* 3.

Leg(io) VI F[errata][35]

O altă posibilă mărturie privind prezenţa legiunii în Arabia a apărut la Humayma, în regiunea Hisma, la nord-est de golful Aqaba. În acest mic oraş, situat pe porţiunea sudică de pe *Via Nova Traiana*, a fost identificat un castru roman cu suprafaţa de 3,05 ha (206,32 × 148,3 m). În *principia* a fost găsită baza unei statui pe care a fost gravată o inscripţie, din care se mai păstrează un fragment. Până în prezent au fost identificate două posibile lecturi:

...]PRAESENEMPLEGAT[... sau
...]PRAESENTEMERAT[....

A fost sugerată ipoteza potrivit căreia fragmentul respectiv ar aparţine unei inscripţii onorifice dedicate lui *C. Bruttius Praesens L. Fulvius Rusticus*, care a îndeplinit funcţia de legat al legiunii *VI Ferrata* între 114–116 p. Chr.[36] Dacă o asemenea lectură a inscripţiei este corectă, rezultă că *legio VI Ferrata* a fost transferată de la *Artaxata*, din Armenia, în Arabia care, după plecarea legiunii *III Cyrenaica* pe frontul parthic, rămăsese, practic, fără apărare.

Alte epigrafe, descoperite mai recent, vin să întregească imaginea noastră cu privire la prezenţa legiunii *VI Ferrata* în Arabia în primii doi ai domniei lui Hadrian. La *Gadara* (Umm Qeis) a fost descoperit un bloc de calcar pe care este gravată următoarea inscripţie:

Vex. [Le]g. VI F.[37]

Inscripţiile prezentate aici constituie dovezi convingătoare privind prezenţa legiunii *VI Ferrata* în Arabia cel puţin în primii ani ai domniei lui Hadrian. Gatier a preferat să respingă aceste documente, încercând să demonstreze continuitatea prezenţei în Arabia a legiunii *III Cyrenaica* din momentul creării provinciei. Totuşi, cum însuşi epigrafistul francez admite, în studiul său[38], primele dovezi incontestabile privind existenţa legiunii *III Cyrenaica*, în Arabia datează abia din timpul lui Antoninus Pius. Este vorba de o serie de monede datate între 140–144 p. Chr.[39]

Un alt argument semnificativ în ceea ce priveşte prezenţa legiunii *VI Ferrata* în Arabia în primii ani ai domniei lui Hadrian îl constituie inscripţiile gravate pe două borne miliare descoperite, prima, la *Gerasa*, iar a doua în apropierea acesteia,

---

[35] IGLS 21, 29; Gordon, Knauf 1987, 289–298 (*non vidi*); Kennedy 2004, 119, nr. 11.

[36] Oleson, Reeves, Fisher 2002, 110–112; Kennedy 2004, 197, nr. 3. Pentru cariera lui *C. Bruttius Praesens L. Fulvius Rusticus*, vezi PIR^2 B 161, 164.

[37] Batayneh, Karasneh, Weber 1994, 379–384; Isaac, Roll, 1998, 196.

[38] Gatier 2000, 344.

[39] Seyrig 1941, 44–48; Kindler 1975, 144–147; Kindler 1983, 92–95.

în 1895[40]. Primul miliar a fost descoperit în anul 1895 în ruinele oraşului antic, ulterior dispărut[41].

[(Mille passus) I ?]. / Imp(erator) Caesar / [divi Nervae f(ilius)] / Nerva Traian[us] / Aug(ustus), Germ(anicus), Dac(icus), / pontif(ex) max(imus), / trib(uniciae) pot(estatis) / [X]VI, [i]mp(erator) VI, co[(n)s(ul)] V[I?], / [pater patr?]ia[e?], / [refecit] p[e]r / [C(aium) Clau]dium / Severum [[...]] / leg(atum) Aug(usti) pr(o) pr(aetore). / (Meilia) I.

Această bornă miliară marca, cel mai probabil, distanţele pe drumul dintre *Gerasa* şi Adraa. Data propusă de editori pentru această inscripţie a fost 112 p. Chr. *C. Claudius Severus* este primul guvernator al acestei provincii[42].

A doua inscripţie a fost descoperită în 1927 în apropierea oraşului *Gerasa*, iar textul inscripţiei a fost mai bine conservat decât cel anterior.

(Mille passus) I / Imp(erator) Caesar, / divi Nervae f(ilius), / Nerva Traianus / Aug(ustus) Germ(anicus), Dac(icus), / pontif(ex) max(imus), / tribunic(iae) pot(estatis) / XVI, imp(erator) VI, co(n)s(ul) VI, / p(ater) p(atriae), / refecit per / C(aium) Claudium Severum [(?)] / leg(atum) Aug(usti) pro pr(aetore). / (Meilia) I[43].

Cele două inscripţii constituie un *terminus ante quem* privind apartenenţa *Gerasei* la provincia Arabia.

Problema prezenţei legiunii *VI Ferrata* în Arabia este legată, totodată, de cea privind identitatea primei legiuni care a staţionat în această provincie. Astfel, E. Ritterling a fost primul istoric care a sugerat că această legiune a fost *legio VI Ferrata*[44]. H.M.D. Parker a propus numele altei legiuni syriene, *III Gallica*[45]. Teza propusă de Ritterling a fost preluată de G. W. Bowersock, care a invocat ca argumente opera lui Cassius Dio, potrivit căreia operaţiunile de anexare ale regatului arabilor nabateeni au fost conduse de guvernatorul Syriei, A. Cornelius Palma[46], şi inscripţia de la *Gerasa*, datând din al treilea an al domniei lui Hadrian. La rândul său, M. Sartre a invocat ca argument suplimentar în sprijinul acestei ipoteza inscripţia funerară de la *Bostra*, dedicată lui *T. Flavius Marcianus*[47].

[40] Agusta-Boularot, Seigne, Mujjali 1998, 261–295.
[41] Agusta-Boularot, Seigne, Mujjali 1998, 264–267.
[42] PIR² C 1023; Thomasson LP, I, 327, nr. 1; Thomasson 2009, 135, 35.1.
[43] Agusta-Boularot, Seigne, Mujjali 1998, 267–272.
[44] Ritterling, RE XII, 1925, 1591.
[45] Parker 1958, 159.
[46] Bowersock 1970, 37–47; Bowersock 1971, 233; Cassius Dio 68.14.5. Cu privire la guvernământul lui Palma în Syria, vezi Dabrowa 1998, 81–83; Thomasson *LP* I, 310, nr. 41; Thomasson 2009, 128, 33.41.
[47] Vezi *supra*, nota 25; Sartre 1974, 85–89; Sartre 1982, 78–80; IGLS 13, 9179.

Majoritatea istoricilor consideră, însă, că prima legiune care a staționat în Arabia a fost *III Cyrenaica*. Această ipoteză a fost formulată pentru prima dată de R. Paribeni, în 1927[48]. Un argument suplimentar a fost invocat de Cl. Préaux, în 1951, care a adus în discuție două scrisori, datând din 107 şi 108, ale lui *Iulius Apollinarius*, militar în *legio III Cyrenaica*, trimise din Arabia tatălui său, care locuia în *Karanis*[49]. M. P. Speidel a citat alte două scrisori, datând din 119, găsite în aceeaşi casă, ale acestui soldat, unde este menționat în mod explicit că *Iulius Apollinarius* servea în *legio III Cyrenaica*[50]. Potrivit lui D. L. Kennedy, *legio III Cyrenaica* a staționat în Arabia între 106–116, participând apoi la reprimarea revoltelor iudeilor din Egipt şi Cyrenaica, înainte de a reveni la Alexandria. În această perioadă, la *Bostra* au staționat detaşamente ale legiunii *VI Ferrata,* venite din Syria. Cel mai târziu, în anul 127, *legio III Cyrenaica* a revenit în Arabia, iar *legio VI Ferrata* a fost transferată în Iudeea[51]. Această demonstrație a fost adoptată, în linii mari, şi de către K. Strobel şi H.M. Cotton[52].

În pofida demonstrației riguroase a celor doi cercetători, istoricul american Glenn W. Bowersock a continuat să susțină teza prezenței legiunii *VI Ferrata* în Arabia în primii ani de existență ai acestei provincii[53]. Cercetătorul american a invocat în sprijinul tezei sale şi faptul că Iulius Apollinaris nu a menționat numele legiunii *III Cyrenaica* în scrisoarea din 107. Un alt argument invocat de Bowersock este inscripția de la *Gerasa*[54]. Ipoteza este susținută şi de M. Sartre, care a făcut trimitere în acest sens la inscripția funerară dedicată lui *T. Flavius Marcianus*[55].

O ipoteză diferită a fost propusă de B. E. Thomasson. Potrivit învățatului suedez, *Iulius Apollinarius* a servit în *legio III Cyrenaica* în 107, an în care legiunea respectivă se afla în Arabia. La scurt timp după crearea acestei provincii, legiunea s-a întors în Egipt, iar *Iulius Apollinarius* a fost transferat în *legio VI Ferrata*, care a fost stabilită la *Bostra*. Înainte de august 119, militarul a revenit în *legio III Cyrenaica*, aflată la Alexandria[56]. Această reconstrucție, deşi interesantă, este totuşi speculativă, nefiind susținută de dovezi.

Ph. Freeman a propus o reconstrucție diferită, fundamentată pe ipoteza potrivit căreia anexarea regatului nabateean nu s-a înscris în cadrul aşa-zisei „marii strategii" imperiale, ci a fost un act dictat de circumstanțe[57]. Acest fapt, susține

[48] Paribeni 1927, 19.

[49] Préaux 1950–1951, 123–125; *P. Mich.* VII 465; 466.

[50] *P. Mich.* VII, 562; *P. Mich.* VII, 571, care dovedeşte că şi tatăl lui *Iulius Apollinarius*, numit *Iulius Sabinus*, a servit în *legio III Cyrenaica*; Speidel 1977, 691–693.

[51] Kennedy 1980, 283–309.

[52] Strobel 1988a, 251–280; Cotton 2000, 353.

[53] Bowersock 1970, 40; Bowersock 1971, 232.

[54] Vezi *supra*, nota 5.

[55] Sartre 1974, 85–89; Sartre 1982, 78–80.

[56] Thomasson 1973, 64.

[57] Freeman 1996, 93–94.

Freeman, este dovedit şi de caracterul improvizat al planului pe baza căruia s-au desfăşurat operaţiunile militare. Astfel, ocuparea regatului nabateean a fost efectuată în două etape. Într-o primă fază, rolul principal a fost deţinut de trupele din Syria, conduse de guvernatorul acestei provincii, *A. Cornelius Palma.* Începând cu anul 111, procesul de organizare al noii provincii a intrat în faza sistematică, odată cu venirea primului guvernator, *C. Claudius Severus*. Până la această dată, în Arabia au staţionat detaşamente din legiunile *III Cyrenaica* şi *VI Ferrata*[58]. Legiunea *III Cyrenaica* ar fi fost transferată cu întregul său efectiv în Arabia abia în anul 111[59]. Savantă şi inteligent argumentată, această demonstraţie nu se poate susţine în lumina documentaţiei existente[60].

În urma prezentării ipotezelor expuse în studiile evocate mai sus, putem afirma că prima legiune care a staţionat în Arabia, după crearea acestei provincii, a fost *III Cyrenaica*. Având în vedere că regatul nabateean a fost cucerit de trupele din Syria, nu este exclusă şi participarea legiunii *VI Ferrata* sau a unor detaşamente ale acesteia, însă nu există motive pentru a crede că unitatea respectivă a fost transferată în noua provincie.

Prin urmare, considerăm că ipoteza propusă de Préaux şi Speidel este corectă, fiind acceptată şi de alţi cercetători[61]. *Legio III Cyrenaica* a venit în Arabia, la *Bostra*, în 106 p. Chr., dată la care regatul nabateean a fost transformat în provincie romană. Nu trebuie exclusă participarea legiunilor din Syria la campania condusă de *A. Cornelius Palma*, dar nu dispunem de nicio informaţie cu privire la eventuala prelungire a staţionării acestora în Arabia. O asemenea ipoteză nu este susţinută nici de epistola din 107 a lui *Iulius Apollinarius*, în care este menţionat guvernatorul Arabiei, *C. Claudius Severus*, fapt care dovedeşte că teritoriul anexat nu se afla sub autoritatea provizorie a legatului Syriei.

În anul 115 sau 116 p. Chr., militarii legiunii *III Cyrenaica* i-au dedicat lui Traian un arc de triumf la *Dura-Europos* cu prilejul victoriei asupra parţilor[62]. De asemenea, în Syria a fost descoperit un tezaur monetar, trei monede purtând contramarca legiunii *III Cyrenaica*[63].

Ultimele documente care atestă prezenţa legiunii în Egipt datează din 104/105 p. Chr. şi 119 p. Chr. Între cele două date avem o perioadă de aproximativ 15 ani în cursul căreia nu dispunem de indicii privind prezenţa militarilor acestei legiuni în Egipt. Din punct de vedere statistic, un asemenea fapt poate fi interpretat

[58] Freeman 1996, 96.

[59] Freeman 1996, 111–112.

[60] Gatier 2000, 343–344.

[61] Kennedy 1980, 283–309; Strobel 1988a, 251–280; Gatier 2000, 341–349; Cotton 2000, 351–357.

[62] Gould 1933, 56–65; Gould 1936, 480–482: *Imp(eratori) Ca[es]ari divi N[er]vae f(ilio) Nervae/ Traiano [Opt(imo) Au]g(usto) Ge[rm(anico) D]ac(ico) p[o]nt(ifici) max(imo) tri(buniciae)/ po[t(estate) XX ?, imp(eratori) IX ?, co(n)s(uli) VI p(atri) p(atriae) le]gio [I]II Cyr(enaica)*; AE 1982 182, 904; Bowersock 1983, 84–85.

[63] Brunk 1980, 63-76 (*non vidi*); Kindler 1983, 41.

ca o dovadă a faptului că *legio III Cyrenaica* nu a staționat în Egipt în perioada respectivă[64].

O inscripție mutilată, descoperită la *Phaselis*, în Lycia, redă cariera unui ofițer de rang senatorial, *Q. Voconius Saxa Fidus*, decorat de Traian în războiul parthic, când a servit ca tribun laticlav în *legio III Cyrenaica*. La comanda legiunilor din Egipt nu erau numiți legați de rang senatorial, ci un *praefectus castrorum*. De asemenea, în statul-major al celor două legiuni nu serveau tribuni laticlavi, ci doar tribuni angusticlavi. Deşi nu poate fi datată cu precizie, această epigrafă dovedeşte că, în ultimii ani ai domniei lui Traian, legiunea *III Cyrenaica* nu a staționat în Egipt[65].

În 116 sau 117 p. Chr., o *vexillatio* a legiunii *III Cyrenaica* se afla la Ierusalim, unde i-a dedicat lui *Iupiter Optimus Maximus Sarapis* o inscripție pentru victoria şi sănătatea împăratului Traiana (*pro salute et victoria*)[66]. Probabil că *legio III Cyrenaica* a făcut parte din corpul expediționar condus de generalul de rang consular Lusius Quietus trimis să reprime revolta din Iudeea.

Numeroşi autori, începând cu E. Ritterling, au susținut ipoteza participării legiunii *III Cyrenaica* la operațiunile împotriva rebelilor evrei din Egipt. Istoricul francez P.-L. Gatier a respins această ipoteză, fără a aduce însă argumente în sprijinul afirmațiilor sale[67].

Împăratul Traian l-a trimis împotriva rebelilor din Egipt pe excelentul general, din ordinul ecvestru *Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus*[68], în fruntea unui corp expediționar alcătuit din vexilații ale unor legiuni care staționau în Orient[69].

Unul dintre documentele ce trimite, probabil, la participarea legiunii *III Cyrenaica* la represaliile din Egipt este papyrul descoperit la *Hermoupolis*. În 116 p. Chr., în Cyrene a izbucnit revolta iudeilor, care a cuprins apoi şi Egiptul[70]. Scrisoarea de la *Hermoupolis* evocă înfrângerea suferită de către una dintre legiunile locale şi milițiile locale în fața rebelilor. În papyrul respectiv se mai menționează că prefectul Egiptului, *Rutilius Lupus*, mai dispunea de o altă legiune (*allē legeōn*), care urma să ajungă la *Memphis*[71]. J.L.F. Keppie a identificat această

[64] Cavenaille 1970; Kennedy 1980, 293, nota 34.

[65] ILS 8828 = IGRR III 763 = SEG 31, 1987, 1300; RE Suppl. IX, col. 1834, nr. 14; Halfmann 1979, 151, nota 62; Blackman 1973, 566–568; Devijver 1974, 459; Kennedy 1980, 295; Blackman 1981, 154–159, nr. 2; Kaygusuz 1983, 37–39 (*non vidi*); Freeman 1996, 96. Vezi şi AE 1986 686; Bérard 1890, 643–645 = Van Buren 1908, 187–188, nr. 16; TAM II, 1201–1201A; Alföldy 1976, 51.

[66] CIL III 13587 = ILS 4393: *Iovi (Optimo) M(aximo) Sarapidi pro salute et victoria imp(eratoris)Nervae Traiani Caesaris optumi Augusti Germanici Dacici Parthici et populi Romani vex(illatio) leg(ionis) III Cyr(enaicae) fecit*; Thomsen 1921, 1–2.

[67] Gatier 2000, 347.

[68] Vezi *supra* nota 13.

[69] Vezi *supra* notele 14–16.

[70] Pucci ben Zeev 2008, 94–96.

[71] Smallwood 1966 = *P. Bremen* 1, 15–18 = CPJ, II, 438; Birley 2007, 94; Pucci 1981, 57–58, nota 167; *cf.* 58–59; Smallwood 1976, 402, nota 50, care, însă, susține că în Egipt se afla o singură legiune în timpul revoltei.

legiunea a cărei venirea era aşteptată de *Rutilius Lupus* cu *III Cyrenaica*[72], ipoteză ce a fost confirmată şi de Miriam Pucci ben Zeev, Shimon Applebaum şi Karl Strobel[73]. Potrivit lui E. L. Wheeler, legiunea la care face referire scrisoarea de la *Hermoupolis* poate fi *legio XV Apollinaris* sau *legio XXII Deiotariana*. În opinia sa, această legiune nu putea fi *III Cyrenaica,* care a revenit în Egipt ca parte a corpului expediţionar aflat sub comanda lui Q. Marcius Turbo[74].

În condiţiile în care nu dispunem de mai multe informaţii cu privire la activitatea legiunii *XV Apollinaris*, considerăm ipoteza propusă de cercetătorul american drept insuficient argumentată. Dispunem, în schimb, de mult mai multe informaţii cu privire la activitatea legiunii *III Cyrenaica*, în Egipt, în perioada revoltei dintre anii 116–117[75], motiv pentru care ni se pare că ipoteza potrivit căreia aceasta ar fi unitatea la care face referire papyrul de la *Hermoupolis* este mult mai plauzibilă. Pentru moment însă, rămânem doar pe terenul ipotezelor, până când o eventuală descoperire va aduce noi informaţii care să permită clarificarea acestui aspect.

Legio III Cyrenaica este atestată din nou, în anul 119, în castrul dublu de la *Nikopolis*, alături de *legio XXII Deiotariana*[76]. Informaţia oferită de papyrul BGU I 140, datând din 4 august 119 p. Chr., a fost pusă la îndoială de o serie de autori, dintre care cel mai sceptic este P.-L. Gatier. Cercetătorul francez citează numele a doi papyrologi care au dat o nouă lectură documentului respectiv şi al unor istorici care au pus la îndoială veridicitatea informaţiilor oferite de acesta[77]. Obiecţiile lui Gatier şi ale celorlalţi istorici nu vizează corectitudinea lecturii iniţiale a papyrului, ci actualitatea informaţiilor cu privire la prezenţa celor două legiuni în Egipt. Astfel, deşi *legio III Cyrenaica* nu ar mai fi prezentă în Egipt – Gatier consideră că, din momentul transferului său în Arabia, în 106, legiunea nu a mai părăsit provincia decât cu ocazia războiului parthic al lui Traian – castrul de la *Nikopolis* a continuat să îi poarte numele. Această interpretare ni se pare cel puţin stranie deoarece, dacă garnizoana păstra numele unei legiuni care nu se mai afla în Egipt (idee oricum neverosimilă), documentul menţionează şi numele legiunii *XXII Deiotariana*, despre care nu avem informaţii că nu ar mai fi fost în Egipt. Astfel, alăturarea numelui unei legiuni care fusese transferată în urmă cu 13 ani şi al unei legiuni care continua să staţioneze în castrul de la *Nikopolis* forţează mult prea mult limitele logicii, în opinia noastră, pentru a justifica inerţia autorului textului

[72] Keppie 1973, 862.

[73] Pucci 1981, 58; Applebaum 1979, 310–314; Strobel 1988a, 266–267; Strobel 1988b, 196; Pucci ben Zeev 2008, 96–97.

[74] Wheeler 2000, 291.

[75] Pucci ben Zeev 2008, 96–97.

[76] Vezi *supra* nota 17.

[77] Gatier 2000, 343, în special nota nr. 21. Pentru o nouă lectură a BGU I 140, vezi Hunt, Edgar 1995, nr. 213. În ce priveşte scepticismul cu privire la veridicitatea informaţiei oferite de acest document, vezi Avi-Yonah 1973, 209–213; Speidel 1977, 693, nota 13.

înscris pe papyrul BGU I 140. O asemenea inerție este cu atât mai puțin de înțeles în condițiile în care documentul respectiv era un act oficial – o scrisoare trimisă chiar de către împăratul Hadrian prefectului Egiptului, *Q. Rammius Martialis*.

În al doilea rând, susținătorii acestei ipoteze ignoră o serie de alte documente care atestă prezența legiunii *III Cyrenaica* în Egipt, începând, poate, chiar din 117[78]. Printre acestea se numără o inscripție mutilată descoperită la Dakka (*Pselcis*) în Nubia, în 1909, şi publicată în 1919[79]:

.....LIV[.....
SVB C[VRA...
Q RAMM[...
MIL LEG III[...
ET COH[...

R. 2–4 ale aceastei inscripții pot fi completate, parțial, astfel: *sub c[ura...]/ Q(uinti) Ramm[i Martialis...]/ mil(ites ?) leg(ionis) III [Cyrenaicae].* Singura legiune care a staționat în Egipt şi al cărei număr de ordine începe cu trei haste este *legio III Cyrenaica*. Fără îndoială că în r. 3 al epigrafei putem recunoaşte numele lui *Q. Rammius Martialis*, *praefectus Aegypti* între 117–119[80].

Prin urmare, obiecțiile istoricilor evocați mai sus în legătură cu veridicitatea BGU I 140 şi cu prezența legiunii *III Cyrenaica* în Egipt la *Nikopolis*, în 119, sunt lipsite de temei.

Gatier vede în inscripția onorifică de la Attaleia în Pamphylia, dedicată lui *Lucius Gavius Fronto*, *primus pilus* al legiunii *III Cyrenaica* şi *praefectus castrorum* al legiunii, singura dovadă care ar putea atesta prezența legiunii *III Cyrenaica* în Egipt între 117–119[81]. După lichidarea revoltei evreilor, Traian i-a încredințat acestui ofițer misiunea de a coloniza în Cyrenaica 3000 de veterani ai unei legiuni. Gatier consideră că misiunea de a fonda o colonie în această regiune devastată şi depopulată din cauza războiului nu implică participarea anterioară a legiunii *III Cyrenaica* la represalii[82]. Cu toate că afirmația istoricului francez pare judicioasă la prima vedere, inscripția dedicată lui Gavius Fronto merită studiată cu mai multă atenție.

E.L. Wheeler consideră că epigrafa de la Attaleia constituie o dovadă suplimentară a prezenței legiunii *XV Apollinaris* în Egipt în perioada 106–117[83]. Potrivit opiniei lui B. Dobson, Gavius Fronto aparținea ordinului ecvestru şi a intrat

[78] Fink 1971, nr. 34; vezi comentarii Kasher 1976, 156 (*non vidi*); Pucci ben Zeev 2008, 96–97.
[79] White 1919, 49, vezi Isaac, Roll 1998, 188, nota 25.
[80] Thomasson *LP* I, 348, 49.
[81] AE 1972 616 = SEG XVII 584 = Smallwood 1966, 113 = Dobson 1978, nr. 113; AE 1972 617. Despre discuția cu privire la misiunea îndeplinită de acest personaj în Cyrenaica, vezi Wheeler 2000, 292–293.
[82] Gatier 2000, 347.
[83] Wheeler 2000, 292–293.

în armată având rangul de centurion[84]. Inscripția menționează că a fost decorat de un împărat al cărui nume nu este menționat. Cu siguranță, împăratul al cărui nume nu apare este Domițian, iar faptele pentru care ofițerul a fost răsplătit au fost săvârşite în timpul războaielor de la Dunăre ale acestui principe. *Legio III Cyrenaica* nu a participat la campaniile de la Dunăre, prin urmare Gavius Fronto nu servea în această legiune când a fost distins cu *dona militaria* de către Domițian[85]. Gavius Fronto a fost avansat *primus pilus* în *legio III Cyrenaica*, iar Dobson crede că el a fondat colonia când încă servea în această legiune. Potrivit aceluiaşi cercetător, Gavius Fronto a fost promovat *praefectus castrorum* al legiunii *XV Apollinaris* în 117 sau chiar mai târziu. Wheeler obiectează că nimic nu sugerează că ofițerul respectiv şi-ar mai fi continuat cariera militară după înființarea coloniei şi ar fi însoțit legiunea *XV Apollinaris* în Cappadocia. Ca ofițer care îşi începuse cariera după anul 80, sub domnia lui Domițian, în 117 Gavius Fronto se apropia de vârsta lăsării la vatră.

K. Strobel a emis ipoteza promovării lui Gavius Fronto la rangul de *praefectus castrorum* şi transferării acestuia în *legio XV Apollinaris.* Având această poziție, el ar fi comandat o *vexillatio* a legiunii în cadrul corpului expediționar condus de Q. Marcius Turbo, trimis împotriva rebelilor din Egipt[86].

Wheeler a contestat această ipoteză sub motiv că, până la războaiele marcomannice din timpul lui Marcus Aurelius, vexilațiile legionare nu erau comandate de *praefecti castrorum*, ci doar de ofițeri de rang senatorial[87]. Exemplele invocate de Strobel, şi anume manevrele efectuate uneori în afara castrului de către detaşamente ale unor legiuni sub comanda unui *praefectus castrorum*, pe teritoriul aceleiaşi provincii, reprezintă situații diferite față de cele în care forțe expediționare conduse de ofițeri de rang senatorial erau trimise în campanii pe alte teatre de operații, cel puțin înainte de domnia lui Marcus Aurelius[88]. Misiunea îndeplinită de primipilarul *C. Velius Rufus*, care a comandat cu rangul de *praefectus* vexilații a nouă legiuni în epoca lui Domițian, ar constitui o excepție, potrivit cercetătorului american[89]. Pe de altă parte, Wheeler consideră că scrupulele de ordin „constituțional”, care operau în mod curent, au fost ignorate de Traian sub presiunea evenimentelor. Astfel, în cazul vexilațiilor legionare, aflate sub comanda lui Q. Marcius Turbo în expediția de represalii în Egipt, nu ar mai fi fost respectată regula care nu permitea subordonarea unor ofițeri de rang senatorial unui general din tagma ecvestră[90].

În ceea ce priveşte această ultimă apreciere, ne mărginim la a afirma că formarea corpurilor expediționare, care reuneau sub o comandă unică mai multe

[84] Dobson 1978, 233, nr. 113.

[85] Strobel 1988b, 197, nota nr. 25, crede că împăratul al cărui nume nu este menționat ar fi Hadrian, ipoteză considerată, pe bună dreptate, neverosimilă de către Wheeler 2000, 292, nota 197.

[86] Strobel 1988b, 195–196; Dobson 1978, 233.

[87] Wheeler 2000, 292, nr. 198; Domaszewski, Dobson 1967, 172; Saxer 1967, 120–121.

[88] Dobson 1978, 71, nr. 183–184.

[89] IGLS VI 2796 = ILS 9200; Dobson 1978, nr. 94; *cf.* Saxer 1967, 23.

[90] Wheeler 2000, 292–293.

vexillationes provenite din cel puțin două legiuni, presupuneau apariția unor condiții excepționale. Prin urmare, clasificarea acestor forțe, în funcție de situațiile apărute ca „ordinare” sau „excepționale”, este caducă de la bun început. În absența unor noi date documentare, ne vom abține de la formularea unor concluzii definitive în această privință.

Însă afirmația, potrivit căreia anterior epocii lui Marcus Aurelius nu au existat *vexillationes* în adevăratul sens al cuvântului, conduse de *praefecti castrorum* în misiuni în afara provinciei în care staționau, nu se susține în lumina documentației existente. În octombrie 66 p. Chr., guvernatorul Syriei, *C. Cestius Gallus* a plecat de la Antiochia spre Ierusalim în fruntea legiunii *XII Fulminata* şi a unor vexilații, numărând câte 2.000 de soldați din celelalte trei legiuni ale provinciei[91]. Flavius Iosephus menționează într-un pasaj că din această forță expediționară făceau parte şi militari ai legiunii *VI Ferrata*, în frunte cu *praefectus castrorum*, Turranius Priscus[92]. Apoi, trebuie avut în vedere că în anul 117, după reprimarea revoltei evreilor din Egipt, *legio III Cyrenaica* revenise în Egipt, unde staționa alături de *legio XXII Deiotariana*[93]. Prin urmare, este logic să presupunem că transferul legiunii *XV Apollinaris* din Egipt la *Satala,* în Cappadocia, fusese decis deja. În acest context, nu este exclus ca întemeierea unei colonii cu veteranii conduşi de *praefectus castrorum* Gavius Fronto să fi constituit ultima acțiune pe continentul african a acestei legiuni înainte de plecarea spre Cappadocia.

Aşa cum remarca Wheeler, structura de comandă a legiunilor egiptene este puțin cunoscută, însă potrivit informațiilor de care dispunem în stadiul actual al cercetării, se pare că la comanda celor două legiuni din Egipt se afla un singur *prafectus castrorum*, având funcția de *praefectus exercitus qui est in Aegypto*[94]. Acest ofițer era un fost *primus pilus iterum*, de rang ducenar, şi nu un simplu *praefectus castrorum* promovat din rândul primipililor ordinari. Prin urmare, Gavius Fronto, despre care aflăm din inscripția de la Attaleia că a fost promovat la rangul de *praefectus castrorum* al legiunii *XV Apollinaris*, după ce a servit ca *primus pilus* în *legio III Cyrenaica*, era inferior în rang unui *praefectus castrorum Aegypti*, cum, de altfel, afirma şi Wheeler. Astfel, cu atât mai mult ne simțim îndreptățiți să presupunem că, la data la care acestui ofițer i-a fost încredințată misiunea de a întemeia o colonie în Cyrenaica, *legio XV Apollinaris* nu mai aparținea garnizoanei egiptene.

În urma acestei discuții, concluzia care se impune este că *legio III Cyrenaica* a participat la războiul parthic al lui Traian şi a revenit în Egipt cel mai târziu în anul 119, însă dovezile de care dispunem ne permit să datăm întoarcerea sa în 117.

---

[91] Flavius Iosephus, *Bellum Iudaicum* II. 18. 9 (500).

[92] Flavius Iosephus II.19.4; 7 (544); vezi Tully 1998, 226–232.

[93] Kennedy 1980, 283–309; MacAdam 1979, 134.

[94] CIL III 6809 = ILS 2696: *praef. ex[er]citu qui est in Aegypto*; Dobson 1978, nr. 52; Dobson 1993, 242–257.

Rezultă, aşadar, că legiunea *VI Ferrata* a staționat în Arabia în primii ani ai domniei lui Hadrian. În urma plecării acesteia de la *Raphaneae*[95], în 114 p. Chr., şi stabilirea la *Bostra*, în jurul anului 117/118 p. Chr., în Syria au rămas doar două legiuni: *III Gallica* şi *IIII Scythica*. Transferul legiunii *XV Apollinaris* de la Alexandria la *Satala*, în Cappadocia, în 118/119 p. Chr., a determinat plecarea legiunii *XVI Flavia Firma* din această provincie la *Samosata*, în Syria[96]. Drept urmare, l*egio III Gallica* a fost transferată de la *Samosata* la *Raphaneae*[97]. Distribuția legiunilor romane din Orient în anul 119 p. Chr. era aceasta:

Provincie	Legiuni	Garnizoană
Cappadocia	*XII Fulminata* *XV Apollinaris*	*Melitene* *Satala*
Syria	*III Gallica* *IV Scythica* *XVI Flavia Firma*	*Raphaneae* *Zeugma* *Samosata*
Iudaea	*II Traiana Fortis* *X Fretensis*	*Caparcotna* *Hierosolyma*
Arabia	*VI Ferrata*	*Bostra*
Aegyptus	*III Cyrenaica* *XXII Deiotariana*	*Nikopolis* *Nikopolis*

LEGIO VI FERRATA IN ARABIA

ABSTRACT

One of the most disputed issues of the roman military history concerns the identity of the first legionary garrison in Arabia in the first three decades of its existence. Most historians accepted the view that *legio III Cyrenaica* was the first main occupation force. For some time it was believed that this force was *VI Ferrata* on the basis of a Hadrianic inscription of that legion from Gerasa. Published in 1928 by A.H.M. Jones who dated it between AD 121-131, the inscription was reproduced with some corrections by C. B. Welles in 1938, and dated in 130. Other historians like H.-G. Pflaum, G.W. Bowersock dated it in 121 and 123 respectively. The next significant hypothesis came with D. L. Kennedy, in 1980, who reconstructed the inscription and dated it during the third tribunician power of Hadrian (10 december 118-9 december 119). This restoration was accepted by H.M. Cotton in a paper published in 2000. Cotton made further corrections of the inscription and saw that at least a detachment of the legion was sent in order to help with putting down the Jewish revolt in Egypt in

[95] CIL III 14165 = IGLS IV 1400; Keppie 1986, 194; Rémy 1986, 61; Strobel 1988a, 262, 264; Wheeler 1996, 255–256.

[96] Cassius Dio 55.24.3; Ptolemaios, *Geographia* 5.14.18: *Samosata legiōn Flaouia*; Ritterling, RE XII, 1925, 1765–1766; Arrianus, *Acies contra Alanos*, unde *legio XV Apollinaris* figurează printre unitățile armatei romane din Cappadocia; CIL VI 3492 = ILS 2281; IGLS I 53, 57 = CIL III 6048; CIL III 13615, 14165 (*cf.* IGLS I, 55).

[97] Wheeler 1996, 256, nr. 56 cu indicarea surselor bibliografice.

116-117. We accepted this view and considered that *legio VI Ferrata* replaced *III Cyrenaica* in Arabia after the latter had been set off for Trajan's Parthian War. However this did not happen until late 117, since *VI Ferrata* participated to the campaign in Armenia in 114-115 and then had been sent to fight against the Jewish rebels from Alexandria. This construction had been refuted by P.L. Gatier who considered that *legio III Cyrenaica* came in Arabia in 106 and never left the province. The French historian doubted the reading of the BGU I 140 papyrus according to which *legio III Cyrenaica* was back in its camp in Egypt together with the *legio XXII Deiotariana* and suggested that the old winterquarters of the two egyptian legions just kept its name without substance. We consider this rejection as unsubstantiated since *legio XXII Deiotariana* was still stationed at Alexandria. On the other hand, Gatier rejected without any obvious reason the inscription from Gerasa as an evidence for the presence of the *legio VI Ferrata* in Arabia as the main occupation force after 117. Gatier related this event to the short visit made by the emperor Hadrian in this city. We have refuted this view since is well known that Hadrian had left the East before the date of the inscription. More, the dedicators of the inscription mentioned that they returned from Alexandria, a phrase which must be taken as an evidence for the permanent garrisoning of *VI Ferrata* in Arabia at that time. We've also adduced an inscription coming from Bostra as a second evidence in this respect. Two milestone inscriptions dating from 112 proves that Gerasa belonged to Arabia at least since Trajan's reign. One inscription from Amman mentioned by D.L. Kennedy as an evidence for the presence of a vexillation of the *legio VI Ferrata* in *Philadelphia* or Gerasa turned to originate from *Gadora* (Salt) which was a part of Judaea. We consider that this error still doesn't hinder our construction. Ph. Freeman proposed a two-phase scenario for the occupation of Arabia: detachments of at least two legions had played the role of the main garrison force in the first five years, followed by a second phase when the real provincial system was settled and *legio III Cyrenaica* came from Egypt. However, this interesting and sophisticated reconstruction is not substantiated by documents. In our view, the return of *legio VI Ferrata* in Arabia should be related to the presence of *III Cyrenaica* at Alexandria and the departure of *XV Apollinaris* from Egypt to Cappadocia before 119. On this point we've adopted E. L. Wheeler's view on the transfer of the *legio XV Apollinaris from Carnuntum* to Alexandria in 106 at the latest. On turn, *legio XVI Flavia Firma* was transferred from *Satala* to *Samosata*, in Syria. It has been noticed that the domino theory for legion transferrs in 117 has to many gaps for there is has been assumed that all happened in the span of a single year. In fact, the inscription from Gerasa barres evidence that it took to Hadrian at least two years to settle things in the East.

Key words: *legio VI Ferrata, Arabia, Gerasa, Bostra, legio III Cyrenaica, Judaea,* parthian war, Traian, Hadrian, *Nikopolis.*

BIBLIOGRAFIE

Absil 1997	Absil, M., *Les préfets du prétoire d'Äuguste à Commode*, Paris.
Agusta-Boularot, Seigne, Mujjali 1998	Agusta-Boularot, S., Seigne, J., Mujjali, A., *Miliaires anciens et nouveaux de Gerasa*, MEFRA 110, 1, 261–295.
Alföldy 1976	Alföldy, G., *Konsulat und Senatorenstand unter der Antoninen. Prosopographischen Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht*, Ancient Society 7, 263–299.
Alföldy 1979	Alföldy, G., *Marcius Turbo, Septicius Clarus, Sueton und die Historia Augusta,* ZPE 36, 233–253.
Alston 1995	Alston, R., *Soldier and Society in Roman Egypt*, London-New York.

Applebaum 1979 — Applebaum, S., *Jews and Greeks in Ancient Cyrene*, Leiden

Avi-Yonah 1939 — Avi-Yonah, M., *Greek and Latin Inscriptions from Jerusalem and Beisan*, QDAP 8, 54–61.

Avi-Yonah 1973 — Avi-Yonah, M., *When did Judaea become a consular province*, IEJ 23, 4, 209–213.

Batayneh, Karasneh, Weber 1994 — Batayneh, T., Karasneh, W., Weber, T., *Two New Inscriptions from Umm Qeis*, ADAJ 38, 379–384.

Bérard 1890 — Bérard, V., *Le consul Voconius Saxa*, BCH 14, 643–645.

Birley 2007 — Birley, A. R., *Hadrian*, traducere de G. Tudor, Bucureşti.

Blackman 1973 — Blackman, D. J., *Recent Epigraphical Discoveries at Phaselis*, în: *Akten des VI Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik 1972,* München, 566–568.

Blackman 1981 — Blackman, D. J., *Phaselis. Beiträge zur Topographie und Geschichte der Stadt und ihrer Häfen*, IstMitt 24, Tübingen.

Boswinkel 1985 — Boswinkel, E., *Die Datierung von BGU I 140*, în: Pestman, P. W., (éd.), *Textes et études de papyrologie grecque, démotique et copte (P.Lugd.Bat.23)*, Leiden.

Bowersock 1970 — Bowersock, G. W., *The Annexation and Initial Garrison of Arabia*, ZPE 5, 37–47.

Bowersock 1971 — Bowersock, G. W., *A Report on Arabian Province*, JRS 61, 219–242.

Bowersock 1983 — Bowersock, G. W., *Roman Arabia*, Harvard University Press.

Brunk 1980 — Brunk, G., A *Hoard from Syria Countermarked by the Roman Legions*, American Numismatic Society Museum Notes (ANSMusN) 25, 63–76.

BGU — *Ägyptische Urkunden aus den Staatlichen [Königlichen] Museen zu Berlin, Griechische Urkunden,* I-XIX, Staatliche Museen zu Berlin, Berlin, 1895–2005.

BMC — *British Museum Catalog of Greek Coins*, 1873–1927.

Cavenaille 1970 — Cavenaille, R., *Prosopographie de l'armée romaine d'Egypte d'Auguste à Dioclétien*, Aegyptus 50, 231–320.

CPJ — Tcherikover, V., Fuks, V., Stern., M. (ed.) , *Corpus Papyrorum Judaicarum*, I–III, Cambridge, Mass., 1957–1964.

Cotton 2000 — Cotton, H. M., *The Legio VI Ferrata*, în: Le Bohec, Y., Wolff, C. (éd.), *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire, Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, Lyon, 351–357.

Dabrowa 1995 — Dabrowa, E., *M. Paccius Silvanus Quintus Corredius Gallus Gargilius Antiquus et son cursus honorum*, în: *Nunc de Suebis Dicendum*

	est: Studia Archaeologica et Historica Georgii Kolendo ab Amicis et Discipulis Dicata, Varşovia, 99–102.
Dabrowa 1998	Dabrowa, E., *The Governors of Roman Syria from Augustus to Septimius Severus*, Antiquitas, Reihe I, Bd. 45, Bonn.
Dobson 1978	Dobson, B., *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offizierranges,* Köln.
Dobson 1993	Dobson, B., *Praefectus castrorum Aegypti: a reconsideration*, în: Breeze, D. J., Dobson, B., (eds.), *Roman Officers and Frontiers*, Mavors Roman Army Research X, Stuttgart, 242–257 = Chronique d'Égypte 57, nr. 114, 1982, 322–337.
Domaszewski, Dobson 1967	Domaszewski, A. V., Dobson, B., *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln-Graz, 1967.
Dussaud 1955	Dussaud, R., *La pénétration des Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris.
Filow 1906	Filow, B., *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig.
Fink 1971	Fink, R.O., *Roman Military Records on Papyrus*, Cleveland.
Freeman 1996	Freeman, P., *The Annexation of Arabia and Grand Imperial Strategy*, în: Kennedy D. L., (ed.), *The Roman Army in the East,* Michigan, 91–118.
Gatier 2000	Gatier, P.-L., *La Legio III Cyrenaica et l'Arabie,* în Le Bohec, Y., Wolff, C. (eds.), *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire, Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, Lyon, 341–349.
Gordon, Knauf 1987	Gordon, R. L., Knauf, E. A., *Er-Rumman Survey 1985*, ADAJ 31, 289–298.
Gould 1933	Gould, S., *Inscriptions. I. The Triumphal Arch*, în: *The Excavations of Dura Europos* IV, New Haven, 56–65.
Gould 1936	Gould, S., *Supplementary Inscriptions. I. An Addition to the Inscriptions of the Arch of Trajan*, în: *The Excavations of Dura Europos* VI, New Haven, 480–482.
Guey 1938	Guey, J., *Inscriptions du second siècle relatives à l'annone militaire*, MEFRA 55, 56–77.
Halfmann 1979	Halfmann, H., *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jh. n.Chr.*, Göttingen.
Hanson 1980	Hanson, A.E., *Juliopolis, Nicopolis, and the Roman Camp*, ZPE 27, 249–254.
Hirt 2010	Hirt, A. M. „Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC – AD 235", Oxford University Press, New York.

Howgego 1985 — Howgego, C. J., *Greek Imperial Countermarks: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, Royal Numismatic Society, London.

Hunt, Edgar 1995 — Hunt, A.S., Edgar, C.C., *Select Papyri, volume II: Official Documents*[5], Loeb Classical Library No. 282, Cambridge, Massachusetts-London.

IJordanie 2 — Gatier, P.-L., *Inscriptions de la Jordanie. Tome 2. Région centrale (Amman-Hesban-Madaba-Main-Dhiban)*, Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient, Bibliothèque Archéologique et Historique, CXIV, Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie, Paris, 1986.

Isaac, Roll 1979 — Isaac, B., Roll, I., *Legio II Traiana in Judaea*, ZPE 33, 149–155.

Isaac, Roll 1982 — Isaac, B., Roll, I., *Legio II Traiana in Judaea – a reply*, ZPE 47, 131–132.

Isaac, Roll 1998 — Isaac, B., Roll, I., *Judaea in the Early Years of Hadrian's Reign*, în: Isaac, B. (ed.), *The Near East under Roman Rule. Selected Papers*, Mnemosyne: bibliotheca classica Batava. Supplementum 177, Leiden-New York, Köln, 182–197 = Latomus 38, 1979, 54–66.

Jarrett, Mann 1970 — Jarrett, M. G., Mann, J. C., *Britain from Agricola to Gallienus*, BJ 170, 178–210.

Jones 1928 — Jones, A. H. M., *Inscriptions from Jerash*, JRS 18, 144–178.

Kasher 1976 — Kasher, A., *Some Comments on the Jewish Uprising in Egypt in the Time of Trajan*, JJS 27, 147–58.

Kaygusuz 1981 — Kaygusuz, I., *Eine neue Ehrung für Quintius Voconius Saxa Fides in Perge*, Epigraphica Anatolica 2, 37–39.

Kennedy 1980 — Kennedy, D. L., *Legio VI Ferrata: The Annexation and Early Garrison of Arabia*, Harvard Studies in Classical Philology 84, 283–309.

Kennedy 2004 — Kennedy, D. L., *The Roman Army in Jordan*[2], The Council for British Research in the Levant, The British Academy, London.

Keppie 1973 — Keppie, L. J. F., *The Legionary Garrison of Judaea under Hadrian*, Latomus 32, 859–864 = *Legions and Veterans. Roman Army Papers*, Mavors Roman Army Researches, XII, Stuttgart, 2000, 219–224.

Keppie 1986 — Keppie, L. J. F., *Legions in the East from Augustus to Trajan,* în: Freeman, P., Kennedy, D. L. (eds.), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, BAR International Series 297, Oxford, 411–429 = Keppie, L. J. F. (ed.), *Legions and Veterans. Roman Army Papers 1971–2000*, Mavors Army Researches XII, Stuttgart, 2000, 182–199.

Kindler 1975 — Kindler, A., *Two Coins of the Third Legio Cyrenaica struck under Antoninus Pius*, IEJ 25, 144–147.

Kindler 1983 — Kindler, A., *The Coinage of Bostra*, Warminster.

Kraeling 1962 — Kraeling, C. H., *Ptolemais, City of the Lybian Pentapolis,* Chicago.

Lepper 1948 — Lepper, F. A., *Trajan's Parthian War*, Londra.

Lifshtitz 1960 — Lifshitz, B., *Sur la date de transfert de la Legio VI Ferrata en Palestine*, Latomus 19, 109–111.

Littmann, Magie, Stuart 1921 — Littmann, E., Magie, D., Stuart, D. R., *Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-5 and 1909*. Division III.: *Greek and Latin Inscriptions in Syria*, Leiden.

MacAdam 1979 — MacAdam, H. I., *Studies in the History of the Roman Province of Arabia*, Dissertationes University of Manchester.

Millar 1993 — Millar, F. G. B., *The Roman Near East 31 B.C.-A.D. 337*, Cambridge, Mass.

Mitford 1980 — Mitford, T. B., *Cappadocia and Armenia Minor: Historical Settings of the Limes*, în: Temporini, H., Haase, W., (eds.), ANRW, II.7.2, Berlin - New York, 1169–1228.

Oleson, Reevs, Fisher 2002 — Oleson, J. P., Reeves, M. B. and Fisher, B. J., *New dedicatory inscriptions from Humayma (ancient Hawara), Jordan,* ZPE 140, 103–121.

Oliver 1989 — Oliver, J. H., *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia.

Paribeni — Paribeni, R., *Optimus princeps; saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina.

Parker 1958 — Parker, H. M. D., *The Roman Legions*[2], Cambridge.

Petersen 1967 — Petersen, L., *Iulius Iulianus, Statthalter von Arabien,* Klio 48, 159–167.

Petolescu 1993 — Petolescu, C. C., *Notes Prosopographiques (V) Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus*, Dacia N.S. 37, 285–290.

Pflaum 1969 — Pflaum, H.-G., *Remarques sur le changement de statut administratif de la province de Judée: A propos d'une inscription récément découverte à Sidé de Pamphylie*, IEJ 19, 225–233.

Pflaum 1982 — Pflaum, H.-G., *Les Carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, *Supplément*, Paris.

Piso 2004 — Piso, I., *Der Prätorianerpräfekt Q. Marcius Turbo und seine Söhne*, ZPE 150, 265–280.

Préaux 1950–1951 — Préaux, Cl., *Une source nouvelle sur l'annexion de l'Arabie par Trajan: les papyrus de Michigan 465 et 466,* Mélanges Joseph Hombert = Phoibos 5, 123–139.

Pucci 1981 — Pucci, M., *La rivolta ebraica al tempo di Traiano*, Pisa.

Pucci ben Zeev 2008 — Pucci ben Zeev, M., *The uprisings in the Jewish Diaspora*, în: Katz, S. T. (ed.), *The Cambridge History of Judaism*, IV, Cambridge.

Rea 1980 — Rea, J., *The legio II Traiana in Judaea ?*, ZPE 38, 220–221.

Rémy 1986 — Rémy, B., *L'évolution administrative de l'Anatolie aux trois premiers siècles de notre ère*, Lyon.

Reinach 1914 — Reinach, T., *Le mari de Salomée et les monnaies de Nicopolis d'Armenie*, REA 16, 133–158.

Rey-Coquais 1974 — Rey-Coquais, J. P., *Arados et sa Pérée aux époques grecque, romaine et byzantine. Recueil des témoignages littéraires anciens, suivi de recherches sur les sites, l'histoire, la civilisation*, BAH 97, Paris.

Rey-Coquais 1978 — Rey-Coquais, J. P., *Syrie romaine de Pompée à Dioclétien*, JRS 68, 44–73.

Sartre 1974 — Sartre, M., *Note sur la première légion stationnée en Arabie romaine*, ZPE 13, 85–89.

Sartre 1982 — Sartre, M., *Trois études sur l'Arabie romaine et byzantine*, Collection Latomus, 178, Bruxelles.

Saxer 1967 — Saxer, R., *Untersuchungen zu den Vexillationes des römisches Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Köln = Epigraphische Studien, 1..

Seyrig 1941 — Seyrig, H., *Antiquités syriennes*, Syria 22, 1, 31–48.

Smallwood 1966 — Smallwood, E. M., *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian,* Cambridge.

Smallwood 1976 — Smallwood E. M., *The Jews under Roman Rule: From Pompey to Diocletian*, Leiden.

Speidel 1971 — Speidel, M. P., *Arabia's First Garrison*, ADAJ 16, 111–112.

Speidel 1977 — Speidel, M. P., *The Roman Army in Arabia*, în: Temporini, H., De Gruyter, W. (eds.), ANRW, II. 8, Berlin-New York, 687–730 = *Roman Army Studies*, Amsterdam, 229–272.

Strobel 1988a — Strobel, K., *Zu Fragen der frühen Geschichte der römischen Provinz Arabia und zu einigen Problemen der Legionsdislokation im Osten des Imperium Romanum zu Beginn des 2. Jh. n. Chr.,* ZPE 71, 251–280.

Strobel 1988b — Strobel, K., *Zur Dislozierung der römischen Legionen în Pannonien zwischen 89 und 118 n. Chr.*, Tyche 3, 193–222.

Syme 1962 — Syme, R., *The Wrong Marcius Turbo*, JRS 52, 87–96.

Syme 1988 — Syme, R., *Journeys of Hadrian*, ZPE 73, 159–170.

Thomasson 1973 — Thomasson, B. E., *The one-legion provinces of the Roman empire during the principate*, OpRom, 9.7, 61–65.

Thomasson *LP* — Thomasson, B. E., *Laterculi Praesidum*, Göteborg, I (1984), II (1982–1990), III (1990).

Thomasson 2009 — Thomasson, B. E., *Laterculi Praesidum. Addenda et corrigenda ad volumen I*, Göteborg.

Thomsen 1921 — Thomsen, P., *Die lateinischen und griechischen Inschriften der Stadt Jerusalem und ihrer nächste Umgebung,* ZDPV 44, Leipzig, 1–61.

Tully 1998 — Tully, G. D., *The Stratarchēs of Legio VI Ferrata and the Employment of Camp Prefects as Vexillation Commanders*, ZPE 120, 226–232.

Tzori 1971 — Tzori, N., *An Inscription of the Legion VI Ferrata from Northern Jordan Valley*, IEJ 21, 53–54.

Van Buren 1908 — Van Buren, A.W., *Inscriptions from Asia Minor, Cyprus, and the Cyrenaica*, JRS 28, 180–201.

Welles 1938 — Welles, C. B., *The Inscriptions*, în: Kraeling, C., (ed.), *Gerasa, City of the Decapolis*, New Haven, 355–494.

Wheeler 1996 — Wheeler, E. L., *The laxity of Syrian legions*, în: Kennedy, D. L. (ed.), *The Roman Army in the East*, JRA Supplementary Series 18, 229–276.

Wheeler 2000 — Wheeler, E. L., *Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala – and beyond*, în Le Bohec, Y., Wolff, C. (éd.), *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire, Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, Lyon, 259–308.

Wheeler 2007 — Wheeler, E. L., *The Army and the Limes in the East*, în: Erdkamp, P. (ed.), *A companion to the Roman army*, Malden-Oxford-Carlton, 235–266.

White 1919 — White, Evelyn H. G., *Graeco-Roman Ostraca from Dakka*, *Nubia*, CR 33, 49–53.

CONTRIBUŢII LA TOPOGRAFIA HISTRIEI ROMANE TÂRZII (II)*

FLORENTIN MUNTEANU**

3. Cartierul de la N de Piaţa Mare

Rezumat: În rândurile ce urmează, ne-am propus să tratăm problematica edificiilor de la nord de piaţa mare a oraşului roman târziu care se constiuie într-un cartier ce ridică serioase probleme legate atât de modul în care se articulează diferitele unităţi constructive ale lui, cât şi de cronologia sa. În consecinţă, vom încerca, în urma unei analize riguroase, să formulăm câteva ipoteze legate de evoluţia edificiilor în sine, precum şi de cea a spaţiului pe care îl ocupă. În acest sens, vom analiza din perspectivă urbanistică modul în care se transformă spaţiul de la nord de piaţa mare, încadrând cronologic fiecare modificare a sa.

Cuvinte-cheie: Histria, perioada romană târzie, piaţa mare, poarta mare, topografie.

Piaţa mare a oraşului roman târziu, împreună cu construcţiile ce o mărginesc, reprezintă primul ansamblu de edificii pe care îl găsim când intrăm pe poarta mare a cetăţii târzii (fig. 1). Aşa cum vom vedea în rândurile ce urmează, aceste edificii se află în interdependenţă din punctul de vedere al momentului construcţiei lor, precum şi din cel al concepţiei urbanistice căreia i se supun. La aspectul actual s-a ajuns după o serie de transformări care au modificat radical spaţiul de la est de poarta mare, petrecute la sfârşitul sec. V-lea şi începutul sec. VI-lea p. Ch. – faza IV A din cronologia generală a Histriei[1] – moment în care se remarcă o intensă activitate constructivă la Histria. Această piaţă suprapune o stradă care corespunde porţii mari a oraşului roman târziu şi care nu poate data decât din vremea acesteia, respectiv din cea de-a doua jumătate a sec. III şi primele trei sferturi ale sec. IV p. Ch[2]. Săpăturile efectuate de Al. Suceveanu şi M. V. Angelescu în 1994 au demonstrat că piaţa a apărut, pe de o parte, ca urmare a deplasării mai către nord a edificiilor ce mărgineau strada pe latura ei de nord, iar pe de altă parte, ca urmare a blocării străzii la est de către bazilica paleocreştină care o suprapune cu colţul de sud-vest pe aproape întreaga ei lăţime[3]. De fapt, într-o ierarhie valorică, construcţia basilicii este cea care determină apariţia pieţei, retragerea către nord a edificiilor având drept scop doar pe acela de a nu acoperi bazilica, în consecinţă de a o face vizibilă

* Vezi Munteanu 2011.
** Facultatea de Istorie, Universitatea Bucureşti; e-mail: florentin_m@yahoo.com
[1] Suceveanu 1982, 75–92.
[2] Suceveanu, Angelescu 1994, 199.
[3] Suceveanu, Angelescu 1994, 200.

SCIVA, tomul 62, nr. 3–4, Bucureşti, 2011, p. 233–249

Fig. 1. Cartierul de la nord de Piața Mare, plan general (după Aurelian Petre).

încă de la intrarea pe poarta mare a cetăţii. Piaţa are formă trapezoidală, cu lungimea de 25 de m şi lăţimea de 14,50 m[4]. Din câte cunoaştem până acum, această piaţă este cea mai mare dintre cele ale oraşului roman târziu. Ea este pavată cu dale mari de calcar, foarte puţine păstrate *in situ*. Datorită faptului că pavajul pieţei ne apare ca fiind o continuare a pavajului din faţa celei de-a doua porţi, precum şi a pavajului străzii de 8,50 m, dintre poartă şi piaţă, Grigore Florescu presupune că primul moment de funcţionare a acestei pieţe ar fi în sec. IV p. Chr.[5]. Cu toate acestea, sondajele efectuate de Al. Suceveanu şi M. V. Angelescu demonstrează fără dubii că piaţa a fost construită mult mai târziu, în sec. VI p. Chr., din moment ce suprapune strada care corespunde porţii mari a cetăţii târzii şi care se articulează către est. Nivelul acestei pieţe este mai ridicat, spre est, urmând panta ascendentă a stâncii pe direcţia vest-est.

La sud este mărginită de o serie de edificii aflate în apropierea zidului de incintă, flancate la est de o stradă orientată pe direcţia nord-sud, stradă care se opreşte în piaţeta cartierului oficial al oraşului roman târziu din sec. IV p. Ch. În sfârşit, ultimul edificiu situat pe latura de sud este o bazilică civilă de epocă severică ce şi-a continuat existenţa probabil până spre sec. VI p. Chr[6].

La est piaţa este mărginită de o bazilică paleocreştină trinavată, de dimensiuni medii (19,60 × 12,20 m). Momentul construcţiei ei este plasat în faza IV A, aşadar la sfârşitul sec. V – începutul sec. VI p. Chr[7]. Aşa cum am precizat, momentul construcţiei bazilicii este indisolubil legat de cel al construcţiei pieţei. În această zonă a cetăţii avem de a face cu un ansamblu de monumente care, din diferite puncte de vedere, se determină reciproc: construcţia bazilicii determină necesitatea creării unui spaţiu deschis la vest care nu putea fi obţinut decât prin mutarea mai spre nord a edificiilor, mai puţin importante dacât bazilica civilă din sudul pieţei, ce mărgineau iniţial strada, dezafectată şi ea, pe latura de nord.

Aceste edificii de pe latura nordică a pieţei constituie un cartier a cărui destinaţie este destul de greu de stabilit la momentul actual al cercetării, el prezentând dificultăţi importante legate nu numai de destinaţia sa, ci şi de fazele şi cronologia care i se atribuie. Acest cartier este organizat în trei insule de locuire delimitate de trei străzi (fig. 1). Din păcate, doar prima grupă de la est spre vest a fost cercetată mai amănunţit, fiind singura la care ne vom referi în amănunt în aceaste rânduri. Datorită lipsei materialului publicat privitor la celelalte *insulae*, vom încerca doar o analiză sumară a acestora, impusă strict de inconsistenţa informaţiilor de care dispunem. Cu toate acestea, bogăţia şi diversitatea materialului ceramic (menţionate de autorul săpăturii), precum şi organizarea şi dimensiunile unor încăperi ale acestui complex, ne îndeamnă să atribuim o destinaţie mai degrabă economică edificiului pe care îl vom descrie în continuare.

---

[4] Florescu 1954a, 106.
[5] Florescu 1954a, 105.
[6] Suceveanu, Angelescu 1994, 199–200.
[7] Achim 2003–2005, 189–192.

Am optat pentru o descriere completă a structurilor grupei estice, din pricina dificultăților de interpretare pe care le comportă atât din perspectiva articulării camerelor sale, cât şi din cea a raporturilor cronologice dintre ele. De asemenea, vom încerca să raportăm evoluția acestui complex la cronologia generală a cetății. În consecință, vom propune diferite planuri ale spațiului ocupat de acest cartier în diferitele momente ale transformărilor lui.

Prima grupă a cartierului nostru este mărginită la est de o stradă, numită convențional strada A, ce pleacă din colțul de nord-vest al bazilicii paleocreştine şi se continuă spre nord, unde, la un moment dat, se bifurcă. Lățimea străzii A nu este constantă, ea variind în mai multe puncte. Acestei străzi, lipsită de trotuar, în cea mai mare parte nu i-a fost surprins pavajul, el găsindu-se pe câteva porțiuni la capătul dinspre sud. La nord, acesta ne apare mai compact, realizat din piatră mărunțită şi fragmente ceramice bine tasate, care se continuă cu un pavaj din pietre mari, şist verde local, cu suprafața plană, aşezate ordonat[8].

Bifurcația străzii A, amintită mai sus, numită atrada D, este orientată pe direcția nord–nord-est. Aceasta prezintă un singur trotuar, pe latura sa nordică, foarte îngust, de aproximativ 0,70 m, care, având în vedere dimensiunile acestea, ne apare mai degrabă ca un spațiu de refugiu decât ca unul destinat circulației pietonale. El este format din două rânduri de pietre, dintre care unele sunt veritabile blocuri de piatră. Strada este pavată cu piatră măruntă, amestecată cu fragmente de țigle şi cu o mare cantitate de chirpici ars şi fărâmițat[9]. Pe latura cu trotuarul a fost descoperită parțial o clădire a cărei podea din pământ galben, bine bătătorit, corespunde stratigrafic străzii D[10], în consecință, funcționând simultan.

Strada B, care închide la vest primul grup de edificii al cartierului, este paralelă cu strada A şi, urmând un traseu lung de 14 m, se opreşte într-o piațetă. De menționat este faptul că, spre deosebire de strada A, lățimea străzii B este constantă, de 4,30 m, pe tot traseul ei. Pavajul acestei străzi nu se păstrează aproape deloc, din cauza unui accident nefericit petrecut în campaniile de dinainte de anul 1958, momentul de început al cercetării sistematice a acestui cartier, sub îndrumarea lui Aurelian Petre. Accidentul la care ne referim constă în faptul că săpătura efectuată în zona străzii B s-a oprit cu 0,30 m sub nivelul acesteia. Din ceea ce s-a mai putut constata după aceea, se pare că pavajul era făcut din pietre mărunte, slab legate între ele, dar este posibil şi ca acestea să fi fost deranjate în cursul campaniilor anterioare. De asemenea, se pare că nu avea trotuar. Cea mai importantă este însă constatarea că strada B corespunde stratigrafic piațetei în care se opreşte[11].

Strada C, care mărgineşte la vest grupul median de clădiri al cartierului, este paralelă cu strada B. Ea prezintă un trotuar pe latura vestică a sa, ce se întinde pe o

[8] Petre 1962, 389–390.
[9] Petre 1962, 390.
[10] Petre 1962, 390–391.
[11] Petre 1962, 391.

lungime de 8 m[12]. Acesta este construit din blocuri de piatră de culoare alb-gălbuie, oarecum fasonată, sau, mai degrabă, am putea spune că prezintă retuşuri pentru utilizarea în scopul propus. Blocurile de piatră sunt foarte bine fixate în pământ.

Trecând la descrierea edificiilor acestui cartier, din cauza faptului că nu au fost cercetate şi publicate toate cele trei grupe de edificii, nu vom prezenta decât prima grupă de clădiri, delimitată de străzile A şi B. Prima cameră, camera 1, este lipsită de zidul de est, care ar fi trebuit să se alinieze la strada A. Nu a fost surprins decât un fragment din acest zid, care face colţ cu zidul de nord, comun cu cel al camerei 6. De altfel, restul zidurilor sunt comune cu celelalte camere care o înconjoară. Au fost identificate două niveluri ale acestei încăperi, legate stratigrafic, unul de camera 2, celălalt, situat mai la suprafaţă, de camera 4. În consecinţă, avem două momente de existenţă ale camerei 1: primul, cel timpuriu, contemporan cu cel al camerei 2 şi cel de al doilea, contemporan cu cel al camerei 4. Contemporaneitatea camerelor 1 şi 2 este sugerată nu numai de apartenenţa, din punct de vedere stratigrafic, la acelaşi nivel, ci şi de faptul că cele două camere au o podea comună[13].

Camera 2 a suferit câteva modificări de-a lungul existenţei sale, deşi, susţine Aurelian Petre, nu este foarte limpede ce s-a întâmplat cu ea, respectiv dacă şi-a încheiat existenţa în momentul abandonării întregului edificiu, sau a fost dezafectată la un moment dat. Cert este că nu mai păstrează decât două ziduri din prima sa perioadă de funcţionare: cel de vest şi cel de sud. Zidul de vest a fost identificat pe o lungime de 9 m şi nu s-au mai păstrat decât un rând sau două de pietre în înălţime. Aproximativ la mijlocul lui se găseşte o intrare largă de 1 m, iar la nord este suprapus de zidul de sud al camerei 4. Interesant este că acest zid a fost construit foarte îngrijit, spre deosebire de celelalte, remarcabil fiind faptul că au fost folosite blocuri de calcar fasonate, cu lungimea de 0,80–1 m. Zidul de sud, care face colţ cu cel de vest, se păstrează doar pe lungimea de 6,30 m[14]. La capătul dinspre est al acestei porţiuni a fost identificată o intrare a cărei lărgime nu a putut fi determinată, deoarece spre est linia zidului se pierde. În adâncime, acest zid s-a păstrat bine, dar traseul lui nu a putut fi urmărit, întrucât este suprapus de strada A, motiv pentru care nu vom putea şti care au fost dimensiunile iniţiale ale camerei şi nici cum se articulau arterele de circulaţie la est de edificiul nostru în această primă fază de existenţă a lui. Din păcate, nu putem preciza care a fost funcţiunea ei şi nici când şi-a încheiat existenţa sau dacă a avut mai multe faze, întrucât nu cunoaştem nimic din ceea ce se găsea deasupra nivelului de la care a pornit săpătura în 1958. Cu toate acestea, un fapt important ne atrage atenţia: nivelul care corespunde celor două ziduri este acelaşi, pe anumite porţiuni, cu cel al piaţetei în care se opreşte strada B, sugerându-ne funcţionarea lor simultană[15] şi, în consecinţă, şi a primului nivel al camerei 1, cel puţin pe o anumită perioadă de timp. Se pare totuşi că

[12] Petre 1962, 391.
[13] Petre 1962, 392.
[14] Petre 1962, 392.
[15] Petre 1962, 393.

pavajul camerei 1, cel care constituie primul său nivel, a aparținut camerei 2[16], motiv pentru care putem afirma că încăperea 1 a fost creată prin compartimentarea camerei 2 care, inițial, ar fi avut dimensiuni impresionante, cel puțin pentru o cameră de locuit. În ceea ce priveşte funcționalitatea camerei 2, nu putem spune cu siguranță decât că, datorită dimensiunilor ei mari, nu a fost folosită ca locuință. Probabil a fost un spațiu comercial, dacă ne gândim la faptul că are deschidere la două artere de circulație, una dintre ele fiind chiar piața mare.

Camera 3 se constituie într-un spațiu de 12 m², delimitat chiar în interiorul camerei 2. Zidul de vest este legat din punct de vedere structural de zidul de sud al camerei 4, indicându-ne faptul că au fost construite în acelaşi timp şi că, implicit, cele două camere sunt contemporane. De asemenea, cele două camere sunt contemporane şi cu faza a doua identificată a camerei 1. Împreună cu zidul de sud, zidul de vest, păstrat integral pe lungimea sa de 3 m, delimitează o intrare largă de 0,90 m. O descoperire deosebit de importantă este blocul de piatră din fața intrării, care constituie pragul, situat la nivelul podelei camerei 3, cu 0,30 m deasupra ultimului nivel cunoscut al camerei 2[17]. Contemporaneitatea momentelor de construcție ale acestor două camere în fazele descrise până acum este exclusă, întrucât nu există niciun element care să ne indice acest lucru. Ideea avansată doar ca o ipoteză[18], conform căreia pragul nu ar fi fost decât o treaptă între cele două camere, ele fiind astfel construite simultan, face abstracție de diferența de nivel, constatată stratigrafic. În plus, s-a putut constata chiar şi la o analiză superficială că au fost folosite tehnici diferite de construcție a zidurilor celor două încăperi. Dar şi aici se poate susține că încăperea 3, fiind doar un spațiu mai mic, compartimentat din cel al camerei 2, ar fi putut fi folosite tehnici diferite de construcție. În aceste condiții, argumentul cel mai solid în sprijinul infirmării acestei ipoteze a contemporaneității momentelor constructive ale celor două camere este de ordin logic. Aşa cum am arătat mai sus, în ceea ce priveşte camera 1, cunoaştem două momente ale funcționării ei: primul, contemporan cu nivelul camerei 2, iar al doilea, contemporan cu cel al camerelor 4 şi 3. Dar nu pot exista în acelaşi timp, în aceeaşi cameră, două niveluri de locuire suprapuse, care să funcționeze simultan, constatate stratigrafic. Având în vedere toate acestea, nu putem conchide decât că momentul construcției încăperii 3 este posterior celui al încăperii 2.

Zidul de sud face colț cu cel de est, care se prelungeşte atât spre nord, cât şi spre sud, dincolo de limita camerei 3, acesta fiind comun cu cel al camerei 1. Pe latura de nord, camera 3 este închisă de zidul de sud al camerei 4, pe o lungime de 2 m, la capătul căreia găsim o cale de acces între cele două camere. Zidul care delimita această intrare nu a mai fost surprins, fiind distrus fie la amenajarea camerei 7, al cărei nivel este mai sus decât cel al camerei 3, fie de sondajele efectuate anterior începutului cercetării sistematice.

[16] Petre 1962, 395.
[17] Petre 1962, 393.
[18] Petre 1962, 393.

Şi camera 4 a suferit transformări, deşi acestea au fost ulterioare dezafectării sale, în opinia lui Aurelian Petre, ea fiind micşorată cu aproximativ 1,50 m. Descrierea de care dispunem este cea a formei sale nemodificate, deşi ar fi fost necesar să ştim exact cum şi când a fost modificată pentru a putea urmări evoluția ei în raport cu întregul edificiu. Este posibil ca autorul cercetării să se fi referit la construcția camerei 7, compartimentată la est din camera 4. Această cameră are dimensiuni mari, de 4,50 m lățime şi 10,50 m lungime. La nord, această cameră este mărginită de prelungirea zidului de sud al camerei 6. De fapt, la momentul construcției camerei 4 camera 6 nu exista, la nord de acest zid funcționând o stradă orientată est-vest. Spre capătul de vest, acest zid se curbează spre sud, pe lungimea de 1,10 m. Din păcate nu s-a mai păstrat în continuare, fiind demantelat, motiv pentru care nu putem urmări evoluția acestei devieri de la traseul ei firesc.

Capătul de vest al zidului sudic se suprapune zidului vestic al camerei 2. Având în vedere că zidul de sud al camerei 4 se temină drept la capătul lui vestic, putem afirma că s-a păstrat integral pe lungimea lui şi că, în consecință, este posibil ca, împreună cu zidul de vest, să fi delimitat o intrare[19]. La est întâlnim acelaşi fenomen ca în cazul camerelor 2 şi 3: a fost decupată o porțiune din camera 4, cu ajutorul unui zid paralel cu cel de est, astfel luând naştere camera 7. Aurelian Petre susține că acest zid a fost construit odată cu dezafectarea camerei, sau după ea, întrucât el este adosat zidului de nord[20]. Pe latura de est, zidul propriu-zis al camerei 4 are 4 m lungime. În zona mediană are o cale de acces care face legătura cu camera 1, cu care, reamintim, camera 4 este contemporană.

Interesant pentru camera în discuție este faptul că pe latura de sud, de-a lungul zidului, în interiorul camerei, a fost descoperit un canal de scurgere cu jgheab[21], construit din trei rânduri de cărămidă, suprapuse. El era acoperit cu pietre de şist verde, cărora nu li s-a acordat o mare atenție la prelucrare, spre deosebire de canal, fiind fațetate neglijent. Cărămizile au dimensiunile de 22 × 10 × 3 cm[22]. Ceea ce este interesant este că aceste cărămizi sunt legate cu mortar, amănunt care poate ridica semne de întrebare cu privire la datarea lui şi, în consecință, a raportului lui cu întreaga cameră. În lipsa unor informații stratigrafice mai amănunțite, vom considera că au funcționat simultan, mai ales că el se aliniază zidului sudic al încăperii. Astfel, luând în considerare dimensiunile camerei, precum şi prezența canalului, este puțin probabil ca ea să fi fost destinată locuirii. Lipsa informaților de altă natură (legate de materialul ceramic, de cel osteologic sau de obiectele din metal) nu ne permit să emitem ipoteze referitoare la o anume destinație a acestei încăperi.

Foarte important pentru datarea acestei încăperi, precum şi a întregului edificiu, este că au fost descoperite monede emise în perioada celei de-a doua

[19] Petre 1962, 394.
[20] Petre 1962, 394.
[21] Petre 1962, 394.
[22] În raportul lui A. Petre, dimensiunile cărămizilor apar 22 × 10× 0,3 cm, cu siguranță o eroare tipografică, în aceste condiții ele neputând avea decât 22 × 10× 3 cm.

jumătăţi a sec. VI, de la Iustinian la Mauricius Tiberius[23], ceea ce ne permite să plasăm temporal perioada de funcţionare a acestei încăperi, precum şi a celorlalte cu care se leagă stratigrafic, la mijlocul şi în a doua jumătate a sec. VI p. Ch.

Ne vom ocupa în continuare de camera 6, făcând totodată referiri şi la camera 5, insuficient cercetată. Camera 6 este foarte interesantă datorită formei sale, lipsită de orice simetrie. În primul rând, atenţia ne este atrasă de zidul de nord, care este format din cinci segmente. Astfel, pe direcţia est-vest, după ce parcurge o distanţă de 4,50 m, face un unghi de aproximativ 90° spre nord, pe o distanţă de 1,20 m. După aceasta urmează o nouă abatere de la traseu, schimbându-şi direcţia spre vest, pe o lungime de 11 m, tot în unghi aproape drept, fiind uşor deviat spre nord. Distanţa totală pe care o parcurge zidul până aici este de 16,70 m. Neobişnuit la acest zid este că se curbează la colţul de nord-vest, acesta fiind rotunjit, şi nu în unghi drept, aşa cum era firesc pentru acest gen de clădiri. De aici se desfăşoară spre sud pe o distanţă de 3 m. Acest zid nu continuă spre sud pentru a închide camera 6 pe latura de vest, cum ne-am fi aşteptat. El coteşte din nou în unghi drept către vest, lăsând sarcina delimitării camerei 6 în seama altui zid, adosat acestuia în discuţie. Continuarea spre vest face parte din camera 5 şi are un traseu de 2 m[24]. Zidul pe care l-am descris este construit unitar pe toată lungimea lui de 21,70 m, în ciuda numeroaselor meandre pe care le prezintă pe tot traseul său.

Aşa cum am evidenţiat mai sus, latura vestică a camerei 6 este formată dintr-o porţiune ce aparţine zidului de nord, unitar din punct de vedere constructiv, şi un alt zid construit în continuarea porţiunii mai sus amintite, la al cărui capăt deducem existenţa unei intrări, întrucât acest zid se termină drept. Latura vestică a camerei 6 se continuă cu un mic corp de zidărie ce se lipeşte de peretele de sud. Încheiem descrierea acestei laturi a camerei 6 cu observaţia că acest ultim segment vestic suprapune pavajul piaţetei[25] situate mai la vest. Această observaţie este foarte importantă pentru felul în care va fi arătat acest spaţiu în faza anterioară construirii ultimelor încăperi descrise, întrucât toate indiciile ne sugerează că la momentul construcţiei ei piaţeta era mai mare decât în ultima fază a existenţei acestui edificiu. În acest sens, amintim faptul că, iniţial, doar momentele de construcţie ale camerelor 1, în prima fază, şi 2 sunt contemporane cu cel al piaţetei.

Zidul de sud este unitar din punct de vedere constructiv şi nu prezintă nici un fel de dificultate, el desfăşurându-se în linie dreaptă pe lungimea de 13,50 m.

Pe latura de est încăperea este închisă de un zid cu lungimea de 2,5 m, fiind adosat celui sudic, iar la nord delimitând o intrare dinspre strada A, largă de 2 m.

Această cameră are o situaţie specială, întrucât se pare că destinaţia sa iniţială era alta. Se presupune că, până la construirea zidurilor de est şi de vest, acest spaţiu era ocupat de o stradelă ce făcea lagătura între strada A şi piaţeta din capătul nordic al străzii B[26]. Astfel, ea separa două clădiri distincte situate pe

[23] Petre 1962, 394.
[24] Petre 1962, 394.
[25] Petre 1962, 394.
[26] Petre 1962, 396.

laturile de sud şi de nord ale ei. Odată cu închiderea ei atât la est, cât şi la vest, a fost transformată în spaţiu comercial sau în depozit, prezenţa celor trei *dolia*, precum şi a celor două pietre de râşniţă[27], indicându-ne faptul că este posibil ca această cameră să fi avut această destinaţie. De asemenea, deschiderea către piaţeta pavată, precum şi cea către strada A, pledează pentru aceeaşi destinaţie.

Despre camera 5, deşi nu a fost suficient cercetată, putem spune că nu prezintă dificultăţi majore, planul ei fiind conturat. Pe latura de est zidul este comun cu cel de vest al camerei 6, zid descris mai sus. Pe latura de sud se găseşte o intrare dinspre piaţetă. Singurul amănunt pe care îl putem aminti este acela că această cameră nu făcea parte din corpul estic de clădiri al acestui cartier, ci mai degrabă dintr-un altul situat la nord de acesta, din moment ce iniţial ele erau delimitate de stradela ce făcea legătura între străzile A şi B.

Ajungând în acest punct al discuţiei noastre, trebuie să spunem câteva cuvinte şi despre această piaţetă cu care ne-am tot întâlnit pe parcursul descrierii primului edificiu. Aşa cum am arătat, strada B face legătura dintre piaţa mare şi piaţeta noastră. Aceasta este pavată cu blocuri mari de piatră de şist verde şi de calcar, faţetate, unele provenind de la alte edificii. Ea este mărginită la est de zidul vestic al camerei 6 şi la nord de zidul sudic al camerei 5. Suprafaţa acestei piaţete este de aproximativ 33 m², având o lungime de 7,5 m şi o lăţime de 4,4 m[28]. Având în vedere referirile la această piaţetă de pe tot parcursul prezentării edificiului putem spune că această piaţetă a avut, practic, două momente. Ea a fost construită odată cu încăperile 1 şi 2 în perioada sfârşitului sec. V p. Ch. şi începutului sec. VI p. Ch. şi a funcţionat până în vremea lui Focas. La mijlocul secolului se pare că a suferit modificări, fiind micşorată la dimensiunile actuale, mărturie stând zidul de la sudul laturii vestice a camerei 6, sub care se găseşte o porţiune din pavajul piaţetei. Nu ştim însă care au fost dimensiunile ei iniţiale. Semnificativ este că în această piaţetă şi, probabil şi în camerele care o mărginesc, a fost descoperită o cantitate însemnată de chirpici ars, precum şi cenuşă. De asemenea, se observă urme de arsură puternică pe pietrele descoperite aici[29]. Aceste amănunte sunt importante, întrucât ele ne dau informaţii cu privire la tehnica de construcţie a edificiilor, precum şi la materialele folosite. Cu siguranţă că acest strat de dărâmătură provine de la încăperile ce mărginesc piaţeta şi a rezultat în urma unui incendiu, probabil ultimul. Important este iarăşi că, după materialele descoperite, putem deduce că suprastructura camerelor era realizată din chirpici şi lemn. Nu avem nicio informaţie despre materialul ceramic de construcţie, respectiv ţigle, olane, care ne-ar fi fost de un real folos în reconstituirea acoperişurilor acestor încăperi.

Camera 7, care a apărut ca un compartiment în interiorul camerei 4[30], are un nivel mai ridicat decât cel al camerei din care a fost „decupată" şi se pare că a fost

[27] Petre 1962, 395.
[28] Petre 1962, 395.
[29] Petre 1962, 395.
[30] În raportul scris al lui A. Petre, camera 7 apare ca fiind în interiorul camerei 3, ceea ce nu corespunde cu planul ataşat al ansamblului de edificii, aceasta fiind în interiorul camerei 4.

construită mai târziu decât camera 6, ea fiind datată după anul 602 p. Chr. Autorul săpăturii consideră că această încăpere nu poate fi pusă în legătură cu niciuna din acest complex, susținând că a fost construită după dezafectarea camerei 4, precum şi a celorlalte.

În continuare, având în vedere complexitatea problematicii edificiului nostru şi, prin urmare, a întregului cartier, vom încerca să stabilim fazele sale – raportate la momentul amenajării pieței mari – încadrându-le totodată şi în cronologia generală a Histriei.

– faza I (fig. 2), în care plasăm camerele 1, în prima sa fază, şi 2, pavajul camerei 2 fiind acelaşi cu cel al camerei 1. Nu ştim cum va fi arătat acest complex de încăperi şi care vor fi fost dimensiunile lui, întrucât zidul sudic al camerei 2, precum şi cel de est, sunt suprapuse de strada A. În acest punct al discuției se impune o precizare sau mai degrabă formularea unei ipoteze legate de cronologia ei. Dacă zidul de est şi parțial cel de sud sunt suprapuse de strada A, înseamnă că aceasta a fost construită ulterior camerei 2, probabil odată cu amenajarea pieței mari. În aceste condiții, putem presupune că încăperea 2 este anterioară acestui episod, ea aparținând edificiului care mărginea la nord strada anterioară pieței şi care se pare că a fost construit în faza I C a cronologiei generale a Histriei, aşa cum rezultă şi din profilul stratigrafic al secțiunii S1 publicat de Al. Suceveanu şi de M. V. Angelescu[31]. În acest moment al cercetării, nu putem preciza cum se închideau cele două camere pe latura de est. De asemenea, zidul de vest se pierde sub zidul sudic al camerei 4. Tot acestei faze aparține şi piațeta, al cărei nivel corespunde nivelului zidurilor camerei 2. Cronologic, putem plasa această fază în perioada sfârşitului sec. V p. Ch. şi primului sfert al secolului următor (IV A).

– fazei II (fig. 3) îi aparțin nivelul al doilea al camerei 1 care suprapune pavajul anterior, comun cu cel al camerei 2, camerele 3, 4, 5 şi strada A, deoarece strada A suprapune zidul de sud al camerei 2. Zidul de sud al camerei 4 suprapune zidul vestic al camerei 2, iar nivelul camerei 3 este cu totul peste cel al camerei 2. Deşi autorul cercetării nu poate plasa cronologic restul de zid de pe latura estică a camerei 1, susținem că el aparține tot acestei faze constructive, având în vedere că se aliniază străzii A. Acestei faze îi aparține şi stradela dintre strada A, precum şi piațeta din capătul străzii B, fiind delimitată de zidurile de nord ale camerelor 1 şi 4. Cronologic, putem plasa această fază, după descoperirile monetare de pe nivelul camerelelor 4, 5 şi 6, între al doilea sfert şi sfârşitul sec. VI p. Ch., monedele descoperite aparținând perioadei cuprinse între domniile lui Iustin I şi Mauricius Tiberius, cea mai târzie fiind din anii 587–588[32]. Cu toate acestea, ele ne indică perioada de funcționare a structurilor acestei faze. În consecință, considerăm că momentul construcției încăperilor menționate aparține perioadei celui de-al doilea sfert al sec. VI p. Chr., aşadar tot în faza IV A.

[31] Suceveanu, Angelescu 1994, 199, fig. 3.
[32] Petre 1962, 396.

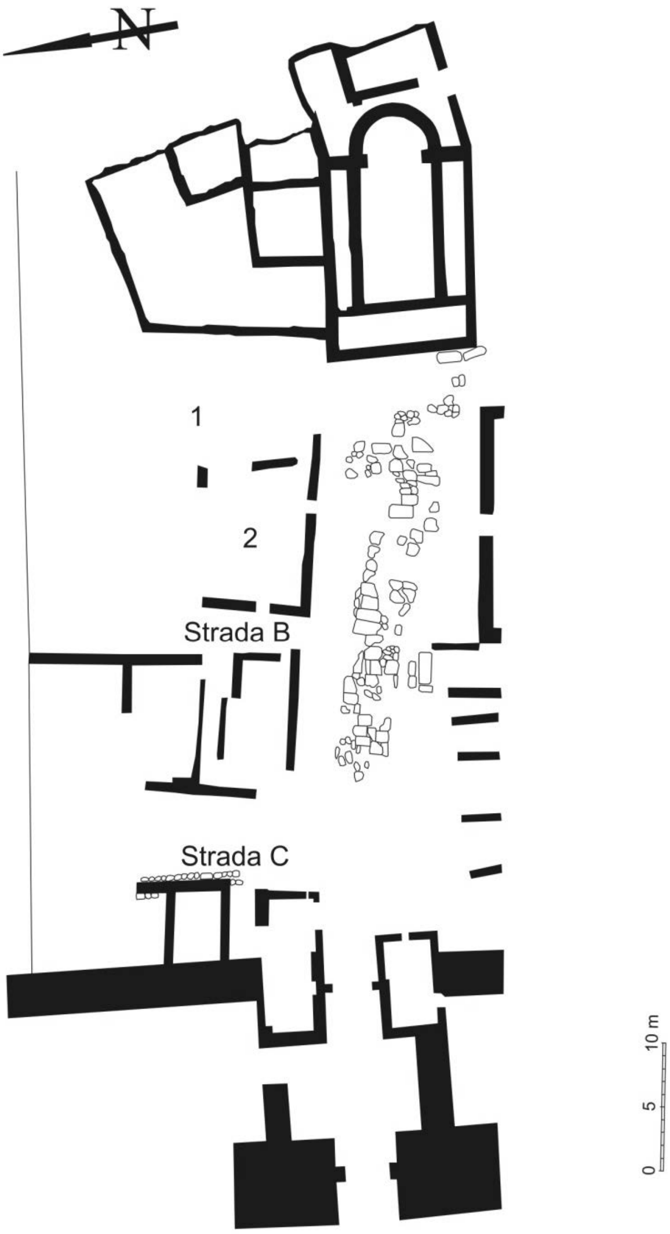

Fig. 2. Cartierul de la nord de Piața Mare, faza I.

Fig. 3. Cartierul de la nord de Piața Mare, faza II.

– faza III (fig. 4), al cărei element distinctiv îl constituie delimitarea camerei 6 prin blocarea la est şi la vest a stradelei dintre satrada A şi piaţetă, moment începând cu care această cameră a funcţionat concomitent cu camerele 1, la al doilea moment al ei, şi camerele 3, 4, 5, precum şi cu piaţeta micşorată datorită suprapunerii peretelui vestic al camerei 6 peste pavajul ei. Nu putem spune cu siguranţă în ce moment cronologic al sec. VI p. Ch. s-a petrecut această modificare, dar putem aprecia, având în vedere monedele descoperite, precum şi posterioritatea momentului ei constructiv faţă de celelalte camere, stratigrafic remarcată, că aceasta s-a petrecut spre sfârşitul aceluiaşi secol în faza IV B.

În faza IV, propusă de autorul săpăturii, ar fi plasată camera 7, cronologic aparţinând primului deceniu al sec.VII p. Chr. (V A). Pentru aceasta nu a fost stabilită nicio relaţie cu vreo altă structură a edificiului nostru. Cu toate acestea, considerăm că nivelul ei mai ridicat faţă de camera 4 nu reprezintă un argument suficient pentru susţinerea ipotezei conform căreia celelalte încăperi erau dezafectate, fiind puţin probabil ca o singură cameră din întregul complex să fie funcţională după anul 602 p. Chr. În plus, dispunem şi de exemplul nivelului camerei 3, mai ridicat în raport cu cel al camerei 2, ele funcţionând simultan după construcţia primei. Drept urmare, suntem de părere că toate celelalte încăperi ale edificiului nostru au funcţionat şi în primul deceniu al sec. VII p. Chr., în faza V A, mai ales că, începând cu sfârşitul sec. VI p. Chr., asistăm la o aglomerare neobişnuită a spaţiului interior al cetăţii. Prin urmare, suntem de părere că o simplă compartimentare a unei singure camere nu poate constitui o fază de construcţie în adevăratul sens al cuvântului, reprezentativă la nivelul edificiului nostru. De aceea, am figurat această cameră pe planul ce aparţine fazei III.

Având în vedere modul în care se articulează camerele edificiului, acesta ne apare ca fiind construit unitar, în consecinţă trebuind să fi fost utilizat în întregime de către proprietarul său, spre deosebire de majoritatea edificiilor cartierului „cetate”[33] sau ale celui din spaţiul zonei sacre. Singurele incertitudini sunt legate de camera 6, întrucât în acest moment al cercetării nu putem spune cu siguranţă cărui edificiu aparţinea, ea având zidul de nord comun cu cel al camerei sudice a presupusei grupe de la nord de edificiul nostru, în prezent nescoasă la lumină. Până la definitivarea cercetării acestui cartier, putem presupune că ea aparţinea edificiului de care ne-am ocupat în aceste rânduri, având în vedere relaţiile cu celelalte camere, cu străzile A şi B, precum şi cu piaţeta din capătul străzii B.

Legat de celelalte complexe ale cartierului de la nord de Piaţa Mare, nu putem afirma prea multe, informaţiile de care dispunem momentan fiind insuficiente pentru a formula teorii cu privire la destinaţia lor. Se pare că ele aparţin aceleiaşi perioade în care a fost plasat complexul de la estul acestui cartier. Dimensiunile mari ale camerei sudice a grupei de clădiri situată între străzile B şi C pledează pentru aceeaşi destinaţie atribuită grupului de edificii de la estul cartierului.

[33] Florescu 1954b, 79–87.

Fig. 4. Cartierul de la nord de Piața Mare, faza III.

Având în vedere că zidul estic al acestei grupe se aliniază la strada B susținem ipoteza că ele au fost construite simultan cu încăperile 1, în prima sa fază, şi 2 ale grupei estice a cartierului nostru. De asemenea, strada C a funcționat de la început împreună cu toate aceste amenajări. Referitor la celelelte camere nu putem afirma decât că edificiile din nord-vestul acestui cartier aparțin ultimei faze de construcție (IV), conform planului publicat de Aurelian Petre. Cu toate acestea, suntem de părere că ele ar putea apaține fazei III de construcție, întrucât la Histria nu este documentată o activitate constructivă intensă în primul deceniu al sec. VII p. Chr. Pe de altă parte, sfârşitul sec. VI este marcat de activități de construcție şi de refacere constatate la nivelul tuturor cartierelor cetății. Având în vedere dimensiunile lor, atât cât putem să deducem din planul pe care l-am prezentat, camerele acestea ar fi putut fi destinate locuirii. Pe lângă acestea, singurele camere ce ar mai fi putut fi destinate locuirii sunt cele situate între strada C şi zidul de incintă. Cu toate acestea, amplasarea lor în imediata vecinătate a porții mari ne-ar putea sugera şi o altă funcționalitate a lor legată de poarta mare, dar care momentan nu poate fi dovedită. Menționăm că în încăperea de la sud au fost descoperite două *dolia*. Interesant este că încăperea IV a acestui complex blochează strada C, rupând legătura de-a lungul zidului de incintă cu zona de nord a cetății, în acest moment aceasta nemaifiind accesibilă decât pe la estul cartierului nostru, pe strada A, dar şi prin porțile secundare din curtinele a şi b[34].

Evoluția acestui cartier este deosbit de interesantă, având în vedere apariția lui şi raporturile cu celelalte edificii ale pieței mari, demonstrând o nouă concepție urbanistică în ultima perioadă de înflorire a cetății. În primul rând, trebuie reamintit faptul că apariția lui este legată în întregime de construcția pieței şi a bazilicii paleocreştine de la est de aceasta. Mutarea edificilor mai la nord, pentru a face loc pieței, constituie o practică momentan singulară la Histria. Este vorba despre exproprierea unei părți a terenului pe care îl ocupau edificiile de la sudul cartierului, respectiv despre trecerea lui în categoria spațiilor publice. Acest eveniment nu poate fi pus în legătură decât cu construirea bazilicii paleocreştine de la est de piață, care, ca urmare a acestui procedeu, ar fi devenit vizibilă încă de la intarea pe poarta mare a cetății. Un alt exemplu în acest sens ar putea fi constituit de construcția bazilicii episcopale în centrul cetății, care cu sigurantă ar fi dezafectat edificii importante situate în acestă zonă. Deşi nu avem informații concludente în acest sens, ideea ne este sugerată de faptul că bazilica suprapusă de zidul nordic al bazilicii episcopale este asimetrică, ea fiind practic adaptată la spațiul disponibil la momentul construcției ei, acest lucru presupunând existența la sud a unui edificiu important[35]. În consecință, este posibil ca şi în acest caz să avem de a face cu exproprieri, acest fapt depinzând de caracterul public sau privat al edificiului sau edificiilor anterioare, chiar dacă acest spațiu trece în proprietatea

[34] Domăneanțu, Sion 1982, 384.
[35] Băjenaru 2003–2005, 161.

bisericii. Nu vom insista aici asupra acestui aspect, el făcând obiectul unei alte discuții pe care o avem în vedere în viitorul apropiat.

Noul cartier a fost conceput după normele tradiționale ale dezvoltării urbane în antichitate, complexele de încăperi constituind *insulae* cu caracter organic delimitate de străzi. Într-o fază ulterioară asistăm şi la trecerea unor spații din proprietatea publică în cea privată, exemplul sugestiv fiind blocarea stradelei dintre străzile A şi B şi micşorarea suprafeței piațetei din capătul străzii B prin construcția camerei 6. Aceluiaşi fenomen îi aparține şi construirea complexului de la nord-estul cartierului, cel puțin camera IV blocând cu totul strada C.

Ambele evenimente deschid noi discuții cu privire la raporturile dintre proprietarul privat şi autoritatea administrativă, nu numai la Histria, ci la nivelul tuturor oraşelor romane târzii de pe întregul spațiu al imperiului.

CONTRIBUTIONS TO THE TOPOGRAPHY OF HISTRIA IN THE LATE ROMAN PERIOD (II)

ABSTRACT

This is the second article of the series dedicated to late Roman Histria and its topography. We shall concentrate on the group of buildings from the north of the big square which raised important issues concerning its chronology and stratigraphical interpretation.

The position of this quarter is determined by the building of the big square in the early sixth century p. Chr. (phase IV A of the general chronology of Histria), which emerged as a result of the building of the Christian basilica from the east side of the square. The square overlaps the street corresponding to the big gate of the late roman city which was built at the same time with the city walls at the end of the third century p. Chr., (phase II A). The buildings bordering the street on its northern side were moved more to the north so the Christian basilica could be seen right from the entrance of the city.

The new constituted district has three groups of buildings which are bordered by three streets and by the city wall on the west side. Most of the available information refers to the eastern group of the district. It had several phases of building. In the first phase, belonging to the early sixth century period (phase IV A), were built the rooms 1 and 2, the southern room of the middle group, the street B, the little square from the northern side of street B and the street C.

The second level of the room 1, the rooms 3, 4, 5, the street A, the little street between the street A and the little square from the northern side of street B were built in the second phase. We have come to this conclusion due to the fact that the street A superposes the southern and the eastern walls of the room 2, which means that this room was built before the street. Chronologically this phase of construction belongs to the period of the reign of the emperor Iustin I (to the same phase IV A of the general chronology of Histria).

Room 6 appears in the third phase due to the blocking of the little street between street A and the little square from the northern side of street B. This happened in the last quarter of the sixth century p. Chr. (phase IV B).

According to Aurelian Petre there is a fourth constructive phase when the rooms 7 and I, II, III, IV from the north-western side of the district were built in the first decade of the seventh century p. Chr. (V A). We consider that the last four rooms could belong to the third phase, but, for the moment we do not have enough arguments to prove this hypothesis. The only valid argument is that in this period there are no proves for an intensive constructive activity in our city. This is the reason why we figured them on the plan describing the third phase. In the first decade of the seventh century,

the room 7 appears to be the only modification of our district, occurred after the other rooms were no longer in use. We consider that it is less probable that only one room of the whole edifice would have been functional, especially that we notice an unusual agglomeration inside the city walls, beginning with the last quarter of the sixth century and lasting at least during the first decade of the seventh century. Therefore we believe that the whole building and the district were functional in this period. We also consider that a simple partitioning of a room could not constitute a phase of construction for our building and even less for the whole district.

Key words: big gate, big square, Histria, late roman period, topography.

BIBLIOGRAFIE

Achim 2003–2005 — Achim, I., *Histria. Basilica „Florescu". Noi cercetări*, SCIVA 54–56, 179–193.

Băjenaru 2003–2005 — Băjenaru, C., *Histria. „Bazilica C". Rezultate preliminare*, SCIVA 54–56, 149–165.

Domăneanțu, Sion 1982 — Domăneanțu, C., Sion, A., *Incinta romană târzie de la Histria*, SCIVA 33, 4, 377–392.

Florescu 1954a — Florescu, G., *Sectorul I. Poarta mare*, *curtea interioară şi piața pavată*, *Histria I*, Bucureşti, 99–106.

Florescu 1954b — *Sectorul cetate*, SCIV 5, 1–2, 79–87.

Munteanu 2011 — Munteanu, F., *Contribuții la topografia Histriei romane târzii (I)*, SCIA 62, 1–2, 23–44.

Petre 1962 — Petre, A., *Sectorul „Poarta Mare"*, MCA 8, 1962, 389–396.

Suceveanu 1982 — Suceveanu, Al., *Les thermes et l'urbanisme d'Histria, Histria, VI, Les thermes romains*, Bucureşti.

Suceveanu, Angelescu 1994 — Suceveanu, Al., Angelescu, M.V., *Nouvelles données concernant Histria à l'époque romaine*, Ktema 19, 195–208.

LIST OF THE CAPTIONS

MORMINTE DIN EPOCA BRONZULUI DE LA SUDIŢI (JUD. BUZĂU)

ALIN FRÎNCULEASA*

Rezumat: La Sudiţi (jud. Buzău) a fost cercetată parţial o necropolă, datând din epoca bronzului. Adâncimea la care au fost identificate mormintele, lipsa sau prezenţa inventarului, orientarea, ritualurile diversificate, sunt repere ce par să indice că există aici o necropolă cu două faze de înmormântare. Analogiile celor câteva vase identificate, amenajările observate în cazul unui mormânt, sunt elemente ce indică prezenţa unor morminte specifice orizontului Katakombnaja. Documentaţia incompletă face o discuţie mai largă inoportună. Nota noastră s-a dorit a fi o restituire utilă pentru specialiştii interesaţi.

Cuvinte-cheie: epoca bronzului, morminte, tumul, vase, orizontul Katakombnaja.

Introducere

În anii ’60 şi ’70 ai sec. XX au fost derulate în satul Sudiţi (jud. Buzău) cercetări arheologice coordonate de Victor Teodorescu. Au fost efectuate săpături în mai multe puncte arheologice din satele Sudiţi, Gherăseni sau Cremenea, toate înglobate în comuna Gherăseni[1] (fig. 1). Cercetări ceva mai consistente s-au derulat în punctul *Hotarul dintre satele Bălaia şi Sudiţi*[2] din satul Sudiţi. Au început în anul 1964 şi au continuat în intervalul 1970–1973. Cu excepţia descoperirilor atribuite *ceramicii liniare*, majoritatea materialelor arheologice, dar şi informaţiile legate de derularea, evoluţia cercetărilor, metodologie, detaliile privind complexele

---

* Muzeul Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova, Ploieşti; e-mail: alinfranculeasa@yahoo.com

[1] Frînculeasa 2010, 23–54. În acest articol am introdus în circuitul ştiinţific o serie de informaţii inedite privind metodologia şi etapele cercetării, dar şi principalele descoperiri arheologice de la Sudiţi din epoca neo-eneolitică. Materialul respectiv s-a dorit un prim semnal al respectivelor cercetări, ce urmează să fie completat de alte apariţii editoriale. Trebuie spus că, deşi am făcut referiri inclusiv la descoperirile eneolitice, textul s-a oprit mai insistent asupra nivelurilor de locuire mai vechi (Dudeşti, Vădastra, ceramica liniară).

[2] În anul 1959, V. Teodorescu face primele explorări în zonă; descoperă în luna iulie *„movila de la Cremenea”*, iar în luna septembrie *„movila Bălaia”*. În anul 1961 realizează cercetări în zona Gherăseni, *„Lacul Frîncului”* (dacă nu chiar în anul 1959, aşa cum apare într-un carnet de cercetări perieghetice aflat în arhiva M.I.A.P.). Pentru activitatea lui V. Teodorescu în judeţul Buzău, vezi completări la Constantinescu 2010.

SCIVA, tomul 62, nr. 3–4, Bucureşti, 2011, p. 251–264

arheologice identificate, au rămas până recent inedite[3]. Într-un studiu publicat de V. Teodorescu (reluat şi în altă publicaţie)[4] sunt contextualizate unui cadru chorologic mai larg descoperirile de tip *liniar ceramic* de la Sudiţi[5]. În acest punct au fost descoperite alături de complexe liniare şi altele aparţinând culturilor Dudeşti, Boian-Bolintineanu şi Giuleşti, Vădastra şi sec. III–IV p. Chr[6].

În anul 1970 a fost realizat un sondaj arheologic vizavi de biserica din satul Sudiţi, unde a fost identificată o aşezare Boian-Giuleşti, dar şi un mormânt de inhumaţie. Un alt punct sondat a fost movila de la *La Purcăreaţă/Porcărie* unde a fost identificată o aşezare Gumelniţa, suprapusă de un nivel de locuire din sec. III-IV p. Chr. O altă aşezare Gumelniţa aflată pe o popină de pe malul drept al Călmăţuiului, a fost verificată prin cercetări de suprafaţă la *Movila de la Cremenea*, la nord-est de satul Cremenea. Mai multe cruci din piatră aflate pe popină indică prezenţa unei necropole medievale. De asemenea, *Movila de la Bălaia* era un *tell* gumelniţean în care s-au făcut cercetări arheologice în anii 1971–1973. Aceasta se afla în vecinătatea punctului *Hotarul dintre satele Bălaia şi Sudiţi*. Grosimea depozitului arheologic depăşea 2,6 m, la bază fiind descoperite complexe liniare suprapuse de locuiri Boian-Bolintineanu şi Boian-Giuleşti. Au fost cercetate şi morminte Sântana de Mureş-Cerneahov. Un alt sit neo-eneolitic a fost cercetat la *Lacul Frîncului/Grindul Cremenea* aflat la nord de satul Cremenea, pe partea dreaptă a râului Călmăţui. În acest loc au fost descoperite şi morminte Gumelniţa, Cernavoda I, din perioada de tranziţie la epoca bronzului, din sec. IV–V p.Chr. O casetă a fost trasată şi în punctul *„Ştrand”* la sud de Călmăţui. Au fost descoperite unelte din silex şi un cuţit medieval târziu. În sfârşit, în punctul *„Crucea lui Ştefan”* au fost cercetate în anii 1970–1971, morminte din epoca bronzului, dar şi complexe aparţinând culturii Dridu, gropi medievale târzii.

Despre mormintele din epoca bronzului

În rândurile de mai jos ne-am propus să punem la dispoziţia celor interesaţi câteva informaţii privind descoperirile din epoca bronzului din punctul *„Crucea lui Ştefan”*, aflat la marginea de est a satului Sudiţi, pe terasa de pe partea dreaptă a

[3] Nu ne referim strict la cele *liniare*, ci şi la descoperiri aparţinând altor culturi sau chiar epoci. O parte au apărut recent într-un catalog de expoziţie dedicat culturii Precucuteni, vezi Garvăn, Buzea, Frînculeasa 2009 sau în Frînculeasa 2010; altele, nu cu mulţi ani în urmă, au fost publicate în catalogul expoziţiei culturii Boian, vezi Neagu 1999. Pentru descoperirile din epoca bronzului, vezi Oancea, Drîmbocianu 1978; pentru nivelul de locuire din sec. IV–V p. Chr., câteva informaţii se regăsesc la Diaconu 1973, 13; Oancea, Drîmbocianu 1977, 431–457; pentru sec. VIII–X, vezi Constantinescu 1999, 181; pentru piesele hunice descoperite la Sudiţi, dar şi Gherăseni, vezi Harhoiu 1998, 176, 189, pl. LXXVII şi *Attila...*, 333.

[4] Teodorescu 1966, 223–233; Teodorescu 1971, 42–51.

[5] Teodorescu 1966; 1971; 2009.

[6] Frînculeasa 2010.

râului Călmățui. Reperul este o cruce de hotar din piatră, datată în anul 1892, amplasată pe marginea de pe partea dreaptă a șoselei Bălaia-Sudiți (fig. 1, punctul 3).

Baza documentară a acestei scurte note se constituie din carnetele de săpătură ale șantierului, documentația grafică de teren și post săpătură, depozitul Muzeului Județean Buzău, arhiva Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova, verificările de teren realizate de subsemnatul[7]. Documentația este incompletă, pentru majoritatea mormintelor lipsind planuri și fotografii; nu avem la dispoziție profile stratigrafice desenate. Avem descrieri legate de șapte morminte (M.1–M.7), dar nu și pentru M.8 și M.9. Aceste ultime morminte se pare că aveau inventar format dintr-un vas în cazul M.8 sau două pentru M.9. În patrimoniul Muzeului Județean Buzău am reușit să identificăm un singur vas ce avea următorul marcaj *„S.I, □ 8-9, – 0,93m, M7”*[8]. Câteva scurte referiri regăsim în bibliografia de specialitate.

Date privind metodologia cercetării

În punctul *Crucea lui Ștefan* au fost derulate două campanii de cercetări arheologice, în anii 1970–1971. Din colectivul coordonat de Victor Teodorescu, au mai făcut parte Vasile Drâmbocianu și Dan Lichiardopol (student).

În prima campanie, situl a fost sondat prin două secțiuni și câteva casete. În anul 1971 au fost trasate două noi secțiuni și alte câteva casete (fig. 2/2). Din cele patru secțiuni, trei erau orientate aproximativ nord-sud (S.I, S.II, S.IV), iar a patra (S.III) a fost trasată perpendicular pe S.I, în dreptul casetei 3, zona caroului 36. Cele patru secțiuni aveau următoarele dimensiuni: S.I avea 48,86 × 1,25 m, S.II avea 24,90 × 1,25 m, S.IV avea 23,45 × 1,25 m și a fost amplasată în continuarea lui S.II/1970, iar între ele a fost păstrat un martor gros de 0,30 m. S.II și S.IV formau un șanț ce era dispus paralel cu S.I, distanța între ele fiind de 2,25 m. Împreună aveau aproximativ aceleași dimensiuni, precum S.I. S.III avea 21,50 × 1 m și era dispusă perpendicular pe S.I, la 5,54 m de marginea acesteia din urmă, în dreptul colțului de sud-vest al casetei 3. Caroiajul în toate secțiunile era din metru în metru, numerotat de la sud la nord.

[7] Am avut acces la carnetele de săpătură (1970, 1971, 1972, 1973), planurile de săpătură, la un scurt „raport” din anul 1971 de la Sudiți. Trebuie spus că deținem relativ puține planuri de săpătură, complexe etc., iar informațiile din carnetele de săpătură sunt lacunare, lipsind în cele mai multe cazuri descrierea complexelor arheologice. Majoritatea documentației la care am avut acces se concentrează pe complexele și descoperirile atribuite nivelului de locuire de *tip Sudiți*. Despre celelalte descoperiri avem foarte puține informații. În arhiva Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, se află două texte manuscris: *Cercetările arheologice de la Sudiți comuna Gherăseni, jud. Buzău. Rezultate, probleme, orientări. Sudiți 1971*, manuscris, 5 pagini, și *Șantierul arheologic Sudiți comuna Gherăseni, județul Buzău*, 5 pagini manuscris.

[8] Mulțumesc domnului Daniel Costache de la Muzeul Județean Buzău pentru sprijinul acordat.

Pentru cercetarea completă a unor morminte, au fost deschise mai multe casete ce au fost adosate secțiunii 1. Caseta 1 avea 1 × 1,25 m, caseta 2 avea 1,75 × 1,46 m, caseta nr. 3 avea 5 × 4,95 m, caseta nr. 4 era de 1 × 1 m. Caseta 3 a fost deschisă pentru cercetarea mormântului 6 şi a fost trasată între metrii 31,25 şi 26,25 ai S.I.

Stratigrafie

O scurtă descriere a stratigrafiei în zona necropolei am găsit în două din carnetele de săpătură din anul 1970. Fără să deținem date privind grosimea staturilor sau un desen de profil, ci doar descrierea sa, în S.II stratigrafia era următoarea (de la nivelul actual de călcare în jos):

„1. strat vegetal înțelenit; 2. strat gros, negru intens (proaspăt) cenuşiu închis-negricios (uscat), humos, feudal recent; gropi provizii; 3. strat siltic cenuşiu marmorat cu granule de galben, unele gropi de provizii îl taie, altele îl suprapun; 4. strat subțire cenuşiu slab «café au lait» Dridu este tăiat de toate gropile de provizii; 5. strat gros (cca 0,35 m) «café au lait» slab cenuşiu-gălbui, pigmenți gălbui-preistoric; la - ... (indescifrabil s.n.) un ciob Ha (hallstattian s.n.), nivelul aparține epocii bronzului (ciobul Ha la +10 cm de la baza nivelului); 6. strat steril arheologic; 7. pământ nisipos galben limoniu, steril”.

Date privind descoperirile

În secțiunea I au fost descoperite în anul 1970, la diverse adâncimi, fragmente ceramice atribuite culturii Dridu (sec. VIII–X) şi şapte schelete umane (fig. 2/2). Unul sau două morminte au fost descoperite probabil în anul 1971. Nu deținem informații detaliate privind mormintele, iar planurile lipsesc pentru majoritatea complexelor. În carnet sunt şi mențiuni ce trimit la detalii şi determinări antropologice, fără însă să avem informații legate de astfel de analize. Deşi aceste determinări aveau probabil un caracter primar, bazat pe cunoştințele minimale ale arheologului, am preferat să introducem şi aceste detalii, fiind deocamdată, în lipsa analizelor antropologice, dar şi a scheletelor ce probabil sunt pierdute, singurele informații la care avem acces.

M.1 – a fost descoperit în S.I, caroul 40, la –0,41 m. Era un schelet de copil orientat nord-sud, cu capul spre nord. Nu avea inventar.

M.2 – a fost descoperit în S.I, caroul 41, la –0,47 m. Era orientat vest-est, cu capul spre vest, brațele pe lângă corp. În şanț a fost surprins doar până la brâu; pentru dezvelirea restului de schelet s-a deschis caseta 1 în peretele estic, cu o lățime de 1 m şi o alta de 1,25 m. Scheletul aparținea unei femei în vârstă. Ca inventar avea o piesă din bronz *„nasture”* (*poate pandantiv s.n.*), cu lungimea de 1,6 cm şi diametrul maxim de 1,1 cm (fig. 3/5).

M.3 şi M.4 – au fost descoperite în S.I, carourile 13 şi 14; aveau capul la 0,45 m, respectiv la 0,51 m adâncime. Ambele morminte au fost deranjate, oasele fiind amestecate. Câteva oase intrau în peretele vestic al şanțului. Pentru dezvelirea lor s-a deschis caseta 2.

M.5 – a fost descoperit în S.II, caroul 28, la 1 m adâncime. Avea fața orientată spre nord-est. La aceeaşi adâncime au fost descoperite şi alte oase printre care şi un maxilar uman. V. Teodorescu notează că *„scheletul a fost deranjat”*, dar există şi posibilitatea ca aceste oase, aparent fără conexiune anatomică, să aparțină aceluiaşi complex funerar şi să fi fost aşezate lângă defunctul principal (M.5).

M.6 – a fost descoperit în S.I, caroul 38, la –1 m. Era orientat SSV–NNE, aşezat în decubit dorsal, cu picioarele strânse şi căzute într-o parte (fig. 3/2). În şanțul I au apărut doar oasele picioarelor. La vest de S.I, s-a deschis caseta 3, în mai multe etape, dimensiunile finale fiind de 5 × 4,95 m. Între S.I şi caseta 3 s-a păstrat un martor gros de 0,25 m. Mormântul nu avea inventar.

M.7 – a fost descoperit în S.I, carourile 8 şi 9 la adâncimea de 1,25 m (fig. 3/1). Era orientat vest-est, aşezat în decubit dorsal, cu picioarele strânse şi căzute pe o parte. Pentru dezvelirea picioarelor, s-a deschis în peretele estic al secțiunii caseta numărul 4 (mai curând 5 *s.n.*) ce avea dimensiuni de 1 × 1 m. Raportat la celelalte morminte, complexul funerar era unul mai deosebit. Au fost identificate două camere ce comunicau, una superioară de acces pe care era depus un vas şi cealaltă, cea funerară, în care a fost identificat scheletul şi un vas. *„Stratigrafic, nivelul celor două camere a fost sesizabil în umplutura lor, prin compoziția mai accentuat granerulară a umpluturii camerei superioare în raport cu umplutura camerei funerare. Umplutura acesteia din urmă având o structură mult mai fină şi omogenă în ciuda deselor deranjamente provocate de galeriile de crotovine. Şi aspectul cromatic al celor două umpluturi diferă. Umplutura camerei superioare are un aspect evident mai intens pigmentat”* (carnet săpătură, 1970, V. Drâmbocianu).

Inventarul mormântului era format dintr-un vas depus la 0,32 m sud de cap – vas 1 (fig. 3/3–4). *„Vasul era înalt de 20 cm, diam. gurii 17 cm, diam. maxim 21,5 cm. Avea culoarea castaniu pătat cu cenuşiu slab cafeniu, spre fund roşcat, mai ales în afară şi mai puțin în interior, pe o zonă mediană. Sub gura scundă şi gâtul foarte scurt aproape inexistent, pe zona de început a umerilor, un şir de găurele, executate din afară spre interior, fără să perforeze vasul şi să afecteze grosimea peretelui. Sub fiecare împunsătură, un alt şir de împunsături pe verticală ca nişte liniuțe. Pe 3 cm distanțați se află cca cinci astfel de găurele, însoțite dedesubt de linioare verticale. Sub zona de maximă curbură unde peretele exterior al vasului a fost netezit, începe zona în care peretele a fost netezit sumar cu „măturica” (în realitate cu vârful unghiilor). Zona mediană a exteriorului, între zona netezită (cu decor) şi cea decorată cu măturica, prezintă asperități ca şi cum ar fi barbotinată”* (însemnări din carnetul de săpătură, 1970)[9]. Al doilea vas, un borcănel tronconic

[9] Este vorba de vasul publicat: Oancea, Drîmbocianu 1978, 5, fig. 2/1.

(fig. 4/1-3), se afla la o adâncime de 0,42 m (partea superioară) şi la 0,52 m (partea ce stătea pe sol). Era depus deasupra umpluturii gropii mormântului, pe treapta care separa camera superioară de camera funerară. Vasul era aşezat pe o parte, iar axul vasului era paralel cu cel al scheletului. Fundul vasului era spre vest, depus în dreapta scheletului, în dreptul femurelor, la 0,82 m deasupra nivelului la care zăcea scheletul.

Vasul identificat descoperit în *S.I, □ 8–9, – 0,93 m, M.7*, aflat la Muzeul Judeţean Buzău, are înălţimea de 12 cm şi diametrul gurii de 11,5 cm. Există neconcordanţe legate de acest marcaj şi descrierea din carnetele de săpătură a situaţiei mormântului 7, atât în ce priveşte adâncimea la care se afla scheletul, cât şi inventarul[10]. Vasul din colecţia Muzeului Judeţean Buzău a fost publicat, fotografia este însă ilizibilă[11].

Din aceste neconcordanţe, asociind şi celelalte date, reiese că a mai existat un mormânt ce avea cel puţin un vas[12], respectiv unul din mormintele menţionatele - M.8 şi M.9, pentru care ne lipsesc descrierile. Probabil cele două morminte au fost descoperite în S.III sau S.IV. Există o schiţă a complexelor din S.IV făcută la adâncimi de 0,47–0,63 m, dar pe care nu apare însă niciun mormânt.

***

Dintr-un text manuscris, păstrat în arhiva Muzeului de Istorie şi Arheologie Prahova (M.I.A.P.)[13], am putut extrage următoarele informaţii: *„O altă serie de descoperiri sunt cele ce aparţin perioadei de început a epocii bronzului. Ne referim la mormintele de inhumaţie care se află pe grindul numit «La crucea lui Ştefan». În stadiul de faţă al cercetării, nu putem afirma dacă necropola de aici avea sau nu caracter tumular, terenul fiind decapat. Ceea ce s-a constatat este pluralitatea de ritualuri în cadrul aceluiaşi rit, scheletele având fie poziţie chircită, fie poziţie întinsă pe spate, întâlnindu-se într-un singur caz un schelet parţial culcat pe dreapta şi cu picioarele foarte uşor chircite. Majoritatea mormintelor nu conţin nici un fel de inventar (M2, 3, 5, 6). Doar în trei cazuri s-au descoperit vase depuse ca ofrandă: în cazul M8 aflându-se un singur vas, în celelalte morminte (M7, M9) câte două vase. Pe baza acestor obiecte de ofrandă, ca şi pe baza detaliilor de rit şi ritual al mormintelor, ele se pot încadra la începutul epocii bronzului"*.

[10] Ar putea fi şi o greşeală de marcaj; corect ar fi ca adâncimea să fie 0,43 m, ceea ce ar indica faptul că acesta este vasul nr. 2 găsit pe treapta ce separa cele „două camere", la +0,82 m faţă de adâncimea la care se aflau scheletul şi vasul 1.

[11] Oancea, Drîmbocianu 1978, 5, fig. 2/2.

[12] Un desen al unui vas descoperit la Sudiţi (*în alt mormânt decât M.7* s.n.) a fost publicat în: Oancea, Drîmbocianu 1978, 5, fig. 3/1.

[13] *Cercetările arheologice de la Sudiţi, comuna Gherăseni, jud. Buzău. Rezultate, probleme, orientări*. (adnotat *Sudiţi 1971*). Textul are cinci pagini în manuscris şi, cel mai probabil, este scris de Dan Lichiardopol, fiind adnotat şi corectat de Victor Teodorescu.

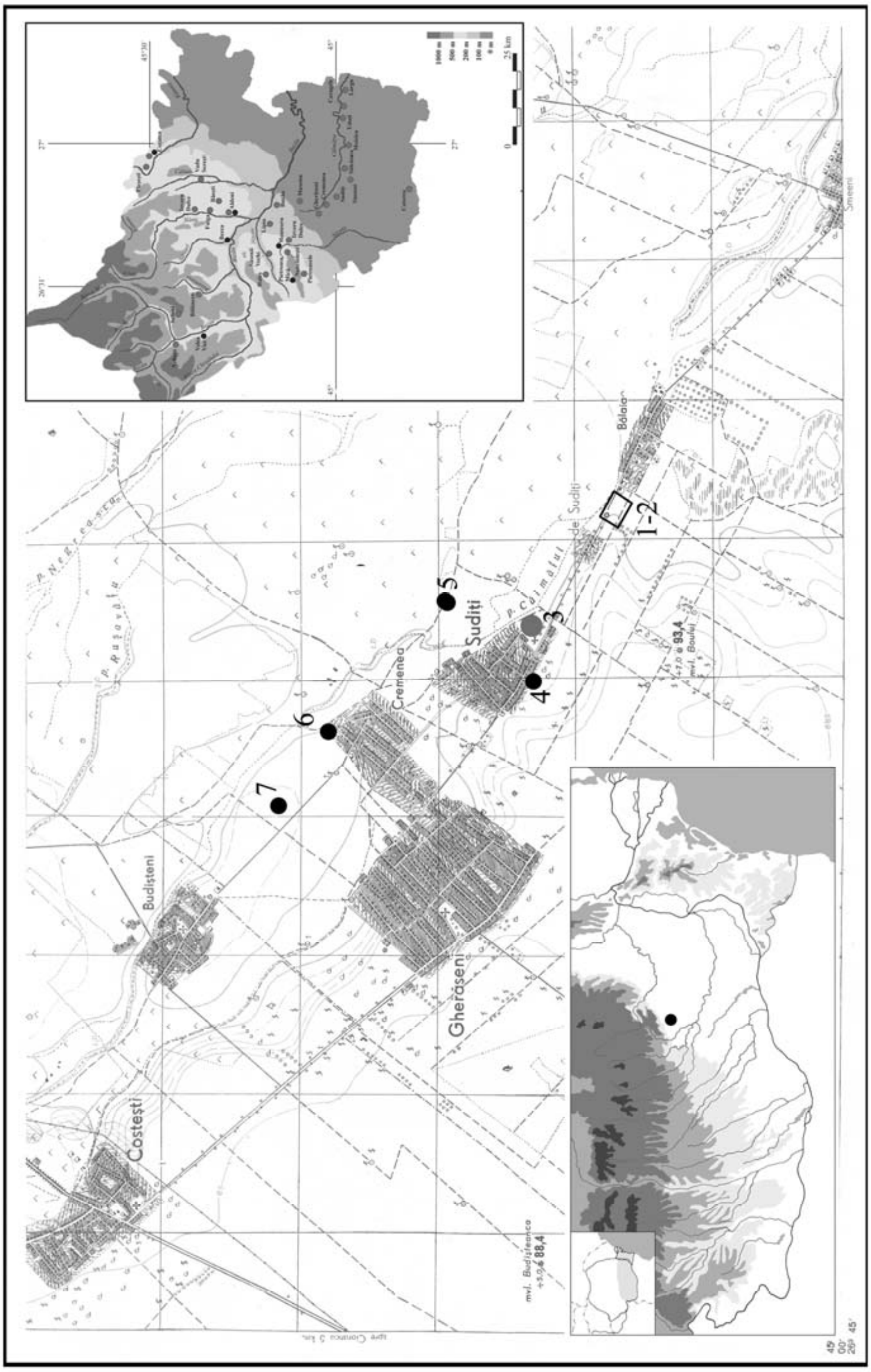

Fig. 1. Gherăseni, jud. Buzău. Situri arheologice: descoperiri din epoca neo-eneolitică şi din sec. III–IV p.Chr. (punctele 1–2, 4–7); *„Crucea lui Ştefan"* – necropolă epoca bronzului (punctul 3).

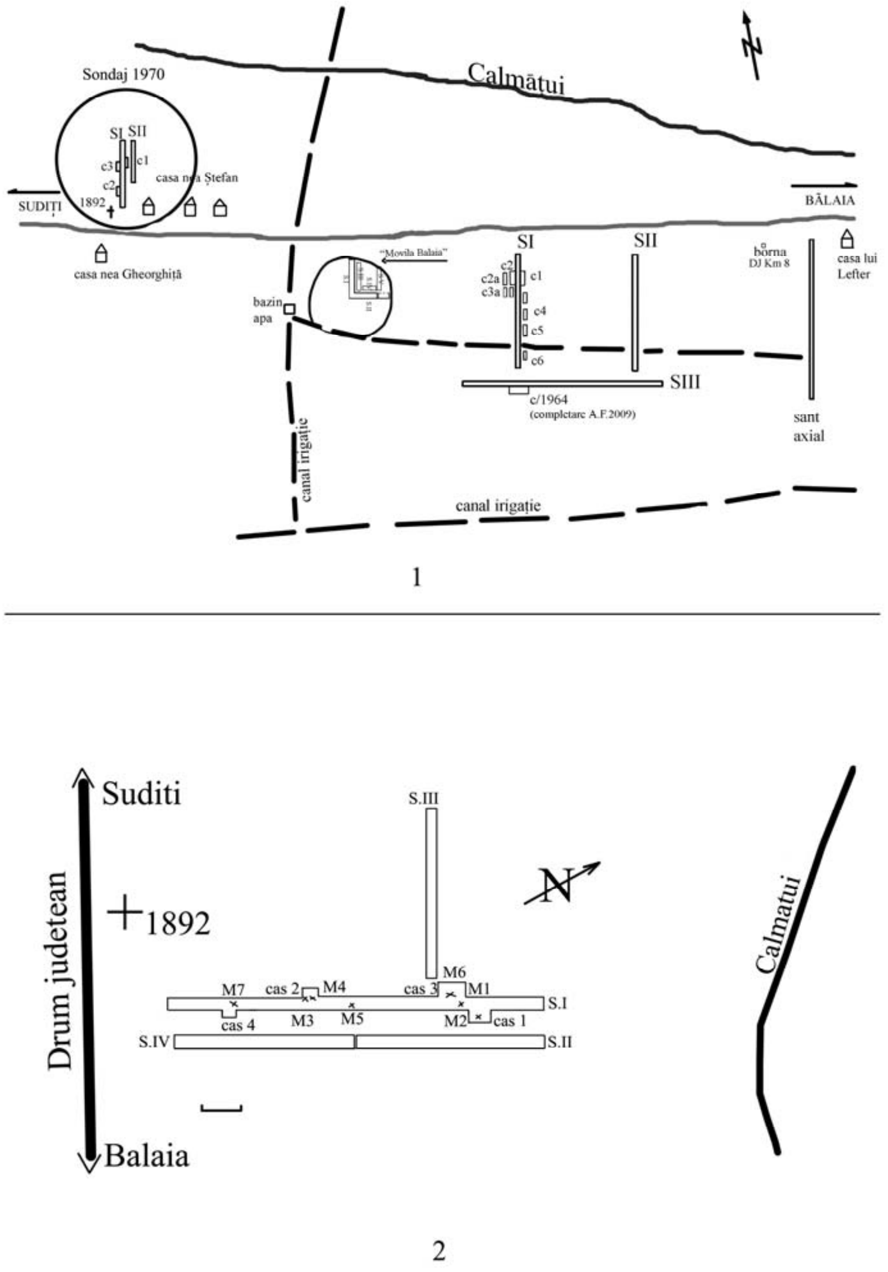

Fig. 2. Sudiți, jud. Buzău. 1. Schița cercetărilor arheologice 1964, 1970–1973;
2. Sudiți *„Crucea lui Ştefan”* – schiță cercetări şi descoperiri arheologice.

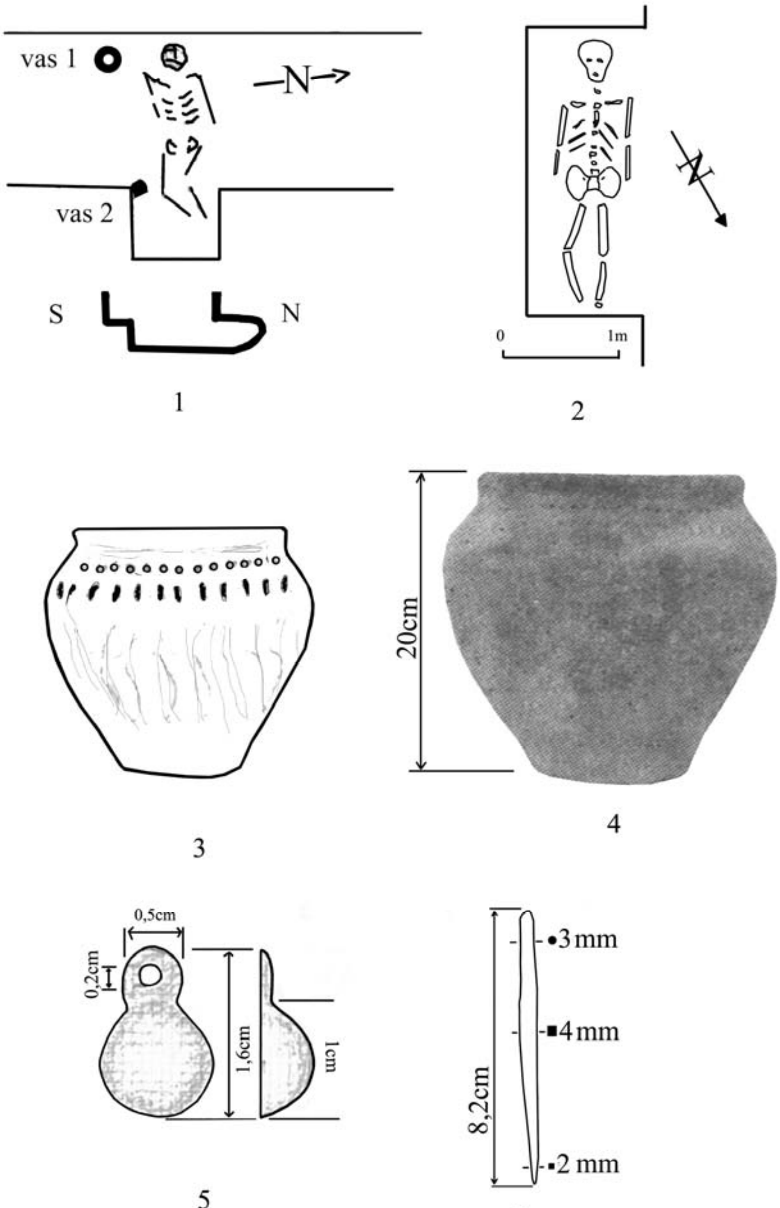
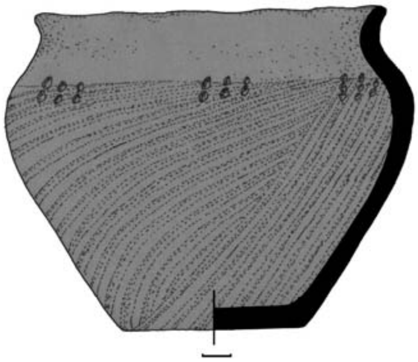

Fig. 3. Sudiți, jud. Buzău. 1. *„Crucea lui Ștefan"* – Planul M. 7; 2. planul M. 6; 3. schița vasului 1 din M. 7; 4. vasul 1 din M. 7 (după Oancea, Drîmbocianu 1977, fig. 2/1); 5. piesă din bronz din M. 2; 6. piesă din bronz descoperită în S.II în strat.

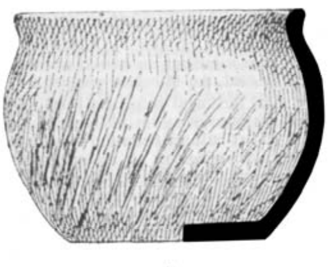
1

2

3

4

Fig. 4. Sudiți, jud. Buzău. 1–3. Vasul 2 din M. 7; 4. vas din mormânt neprecizat
(după Oancea, Drîmbocianu 1977, fig. 3/1).

Într-un alt text manuscris, aflat în arhiva M.I.A.P., aflăm că la Sudiți au fost descoperite patru vase atribuite mormintelor din epoca bronzului cercetate[14]. În patrimoniul Muzeului Județean Buzău am identificat un singur vas (vasul 2 din

[14] *Şantierul arheologic Sudiți comuna Gherăseni, județul Buzău*, 5 pagini manuscris, semnat de V. Drâmbocianu în data de 07.02.1980.

M.7). În unul din carnetele de săpătură, alături de descrierea sa, este schițat primul vas descoperit în M.7 (fig. 3/3).

La nivel bibliografic am identificat doar câteva informații în care se fac referiri despre prezența la Sudiți a unei necropole tumulare de inhumație cu inventar sărăcăcios[15]. Este remarcată descoperirea în timpul cercetărilor din anii 1970–1971, într-un tumul, a unor morminte atribuite culturii catacombelor sau Srubnaia timpurie[16]. În textele publicate în care se fac referiri la aceste descoperiri, există unele neconcordanțe privind numărul vaselor provenind din aceste morminte. Au fost publicate trei vase, două fotografiate (fig. 3/3; 4/2–3), al treilea desenat (fig. 4/4)[17]. Într-un alt text se menționează că dintr-un *„tumul de la Sudiți, provin două vase"*[18]. Încadrarea cronologică a descoperirilor de la Sudiți este plasată în perioada mijlocie a culturii catacombelor, pe un palier cronologic *„ce nu poate depăşi momentul fazei Monteoru Ia, îngroparea nefiind mult anterioară acestei etape"*[19].

Există informații legate de descoperirea unor morminte cu ocru roşu şi a unora secundare cu catacombă[20]. Fără să excludem prezența a două faze de înmormântare, în carnetele de săpătură nu am regăsit notații legate de existența ocrului în morminte.

Concluzii

La Sudiți – *„Crucea lui Ştefan"* a fost cercetat un grup de morminte datând dintr-o perioadă situată undeva la granița dintre bronzul timpuriu şi cel mijlociu. Adâncimea la care au fost identificate mormintele, lipsa sau prezența inventarului, orientarea scheletelor, ritualurile diversificate, sunt repere ce par să indice că aici există o necropolă cu două faze de înmormântare. Necropola pare să fi fost surprinsă prin cercetări doar parțial.

Legat de prezența sau nu a unui tumul, luându-se în considerare adâncimea la care au fost identificate mormintele, câteva informații pot fi extrase. Desigur, dacă adâncimea gropii unui mormânt se constituie într-un reper circumscris ritualului. Dacă mormintele secundare au perforat un tumul, una din explicații legate de nivelul diferit la care apar poate avea în vedere faptul că terenul avea configurația unei movile în momentul amenajării/săpării mormintelor (secundare) cu catacombă. Analogiile, în cazul celor câteva vase identificate[21], amenajările

[15] În S.II, în caroul 28 (metrul 27,40), în stratul preistoric a fost descoperită o sulă din bronz (L. 8,2 cm), circulară în secțiune spre capetele ce aveau diametre diferite (2 mm şi 3 mm) şi pătrată în zona centrală (4 mm) (Fig. 3/6).

[16] Oancea, Drîmbocianu 1978.

[17] Oancea, Drîmbocianu 1978, 5–6, fig. 2; 3/1.

[18] Oancea, Drîmbocianu 1977, 525.

[19] Oancea, Drîmbocianu 1977.

[20] Motzoi-Chicideanu 2011, p. 151.

[21] Burtănescu 2002, pl. XXXVII/4, XXXVIII/2, tabelul XVI; numeroase analogii se regăsesc în Kaiser 2003.

observate pentru mormântului 7, sunt elemente ce indică prezenţa unor morminte specifice orizontului Katakombnaja. Remarcăm mormintele atribuite aceluiaşi orizont cronologic descoperite în apropiere de Sudiţi, în localitatea Smeeni, dar care nu au inventar[22].

Documentaţia incompletă face inoportună o discuţie mai largă. Identificarea documentaţiei lipsă, a inventarului complet, „redescoperirea" scheletelor pentru determinări antropologice, toate ar putea oferi elemente suplimentare necesare unor discuţii ceva mai extinse. Nota noastră s-a dorit a fi o restituire utilă pentru specialiştii interesaţi.

SOME BRONZE AGE GRAVES AT SUDIŢI

ABSTRACT

A cemetery, dating from a period situated at the border between the Early and the Middle Bronze Age, has been partially excavated at Sudiţi.. The depth at which the graves were identified, the precense or the absence of grave-goods, the orientation, the diversified rituals are marks which seem to indicate the existence of a necropolis with two phases of burial. The analogies between several pots, the arrangements observed in the case of a grave, are elements who indicate the presence of graves specific for the Katakombnaja horizon. The incomplete documentation makes a larger discussion inopportune. Our note is meant to be a useful restitution for the interested specialists.

Key words: Bronze Age, graves, tumulus, pots, Katakombnaja horizon

BIBLIOGRAFIE

Attila ...	*Attila und die Hunnen*, Historisches Museum der Pfalz Speyer, 2007.
Burtănescu 2002	Burtănescu, Fl., *Epoca timpurie a bronzului între Carpaţi şi Prut, cu unele contribuţii la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, B.THR, XXXVII.
Constantinescu 1999	Constantinescu, M. E., *Memoria pământului dintre Carpaţi şi Dunăre*, Biblioteca Mousaios, I, Buzău.
Constantinescu 2010	Constantinescu, M. E., *Cercetări arheologice derulate de Victor Teodorescu în judeţul Buzău*, în vol. *Arheologia mileniului I p. Chr. Cercetări actuale privind istoria şi arheologia migraţiilor*, Editura Oscar Print, Bucureşti, 255–269.
Diaconu 1973	Diaconu, Gh., *Despre descoperirile arheologice de la Gherăseni-Buzău*, Studii şi cercetări de istorie buzoiană, 7–13.
Diaconu 1977	Diaconu, Gh., *Aşezarea şi necropola de la Gherăseni-Buzău*, SCIVA 28, 3, 431–457.

[22] Simache, Teodorescu 1962.

Frînculeasa 2010 — Frînculeasa, A., *Noi informații privind cercetările arheologice de la Sudiți, com. Gherăseni (jud. Buzău) – Descoperiri din epoca neo-eneolitică*, Mousaios 15, 23–54.

Garvăn, Buzea, Frînculeasa 2009 — Garvăn, D., Buzea, D., Frînculeasa, A., *Precucuteni. Originea unei mari civilizații*, în Dumitroaia, Gh (ed.), Biblioteca Musei Antiquitatis XXIII, Piatra Neamț

Harhoiu 1998 — Harhoiu, R., *Die frühe völkerwanderungszeit in Rumänien*, Editura Enciclopedică, București.

Kaiser 2003 — Kaiser, E., *Studien zur Katacombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*, Band 14, Deutches Archaeologischen Institut Eurasien-Abteilung.

Motzoi-Chicideanu 2011 — Motzoi-Chicideanu I., *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară*, Ed. Academiei Române.

Oancea, Drîmbocianu 1977 — Oancea, Al., Drîmbocianu, V., *Noi descoperiri din epoca bronzului în județul Buzău. Observații asupra cronologiei culturii Monteoru*, SCIVA 28, 4, 509–529.

Oancea, Drîmbocianu 1978 — Oancea, Al., Drîmbocianu, V., *Contacte între cultura Monteoru şi grupurile de populații nord-pontice, în lumina descoperirilor din județul Buzău*, în *Mousaios, Studii şi Cercetări de Istorie locală*, 3–9.

Neagu 1999 — Neagu, M., *Civilizația Boian pe teritoriul României*, Călăraşi.

Simache, Teodorescu 1962 — Simache N., Teodorescu V., *Săpăturile de salvare de la Smeeni*, Materiale 8, 278–279.

Teodorescu 1966 — Teodorescu, V., *Date preliminare privind cultura cu ceramică liniară din teritoriul de la sud de Carpați al României*, SCIV 17, 2, 223–233.

Teodorescu 1971 — Teodorescu, V., *Contribuții la cunoaşterea răspândirii culturii cu ceramică liniară pe teritoriul Republicii Socialiste România*, Sesiunea de Comunicări Științifice a Muzeelor de Istorie, I, 42–51.

Teodorescu 2009 — Teodorescu, V., *Date noi privind aspectul Sudiți al ceramicii liniare (Sudiți 1970)*, în V. Teodorescu, *Studii şi cercetări arheologice în Muntenia,* Voicu, L. M., Frînculeasa, A. (eds.), Ploieşti, 618–623.

LIST OF THE CAPTIONS

Fig. 1. Gherăseni, Buzău County. Archaeological sites: discoveries of neo-eneolithic period and III–IV century AD (positions 1–2, 4–7); *„Crucea lui Ştefan”*- Bronze Age cemetery (position 3).

Fig. 2. Sudiți, Buzău County. 1. Archaeological research drawing from 1964, 1970–1973; 2. Sudiți *„Crucea lui Ştefan”* – outline of archaeological research and findings.

Fig. 3. Sudiți *„Crucea lui Ştefan”*. 1. Plan of the grave no.7; 2. plan of the grave no. 6; 3. drawing of vessel 1 from the grave no. 7; 4. vessel 1 from the grave no. 7 (after Oancea, Drîmbocianu 1977, fig. 2/1); 5. bronze object from the grave no. 2; 6. bronze object discovered in S. II in secondary position.

Fig. 4. Sudiți, Buzău County. 1–3. Vessel 2 from the grave no. 7; 4. vessel from unspecified grave (after Oancea, Drîmbocianu 1977, fig. 3/1).

NOTE EPIGRAFICE III*

FLORIAN MATEI-POPESCU**

Rezumat: În acest articol sunt publicate două inscripţii în limba greacă ce conţin liste de nume. Ambele inscripţii au loc de descoperire necunoscut, totuşi pe baza analizei interne provenienţa histriană a uneia dintre ele este indubitabilă. De asemenea, este republicat un fragment de altar ce conţine o inscripţie în limba greacă, descoperit, cel mai probabil, pe teritoriul provinciei Dacia Inferior. Cele trei monumente se află în colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti.

Cuvinte-cheie: colecţiile MNA, inscripţii greceşti, altar, Dunărea de Jos, ţărmul vestic al Mării Negre.

În colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi (MNA), aflate la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti, se păstrează un număr important de inscripţii în limba greacă, de mici dimensiuni şi cu loc de descoperire necunoscut. În general, acestea fie au fost publicate parţial, fie au rămas inedite. Dintre ele am ales pentru această serie a notelor epigrafice trei inscripţii: două inedite şi una publicată de Gr. Tocilescu, dar care, deşi a fost reluată de mai multe ori, a fost incorect încadrată tipologic.

1. Fragment de album, epoca elenistică, MNA L 1491

Placă de marmură, ruptă în toate părţile. Este posibil totuşi ca marginea din stânga să fie păstrată. Dimensiuni: înălţime maximă păstrată – 15 cm; lăţime – 14 cm; grosime – 6,5 cm; înălţime litere 1,5 – 2 cm. Întrucât avem de a face cu o listă de nume, este greu de precizat dacă inscripţia era sau nu dispusă pe mai multe coloane. Din punct de vedere paleografic, merită a fi reţinute următoarele forme: *alpha* cu bara mediană frântă; *theta* cu o bară oblică pe mijloc; *mu* şi *nu* cu hasta dreaptă mai scurtă decât corpul literei; *omicron* mai mic decât restul literelor; *sigma* cu braţele uşor oblice; *omega* aproximativ de forma unui *omicron*, dar deschis şi cu două puncte în lateral, unite prin linii superficiale. Pe baza observaţiilor paleografice, inscripţia se poate încadra în sec. III a. Chr., mai degrabă în a doua sa jumătate.

---

* Matei-Popescu 2003–2005; Matei-Popescu 2008–2009. Ca de atâtea alte ori, doresc să mulţumesc domnului profesor Alexandru Avram şi prietenului Dan Dana pentru sugestiile oferite.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, Bucureşti; e-mail: florian.matei@gmail.com

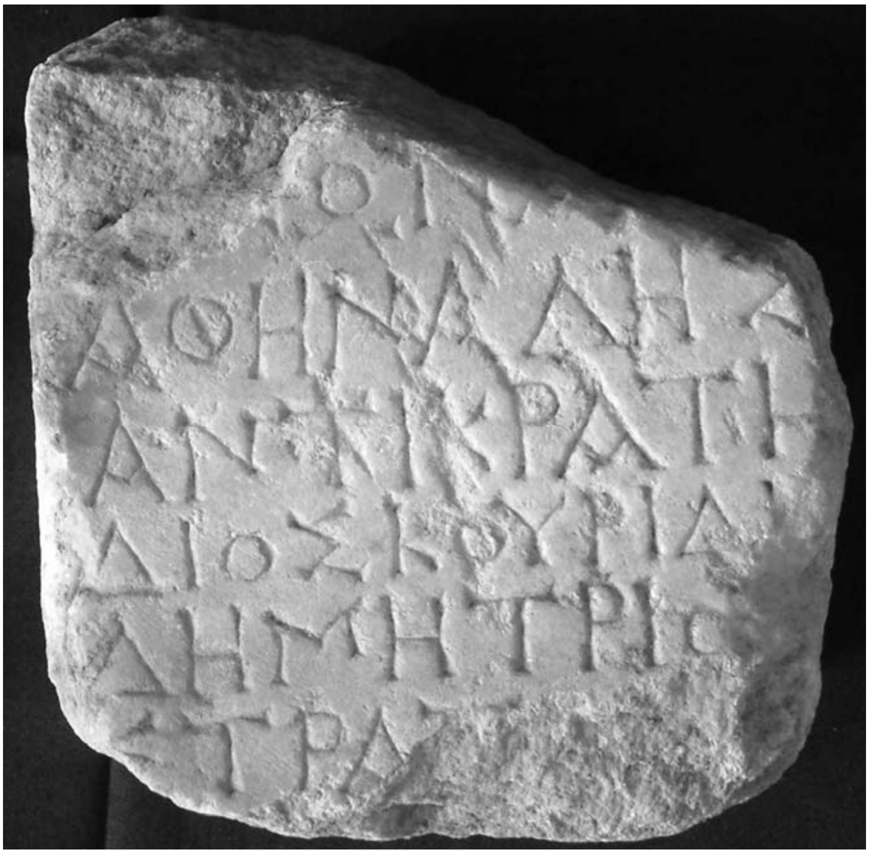

Fig. 1. Fragment de album, MNA L 1491.

[...]
[....].ΩΝ.[...]
Ἀθηνάδης [...]
Ἀντικράτη[ς ...]
Διοσκουρίδ[ης ...]
Δημήτριο[ς ...]
Στράτ[ων ? …]
[...]

Inscripția conține o listă de nume, parțial păstrată. Ultimul nume păstrat este întregit *exempli gratia*, posibilitățile fiind extrem de numeroase (Στράταρχος, Στρατήγιος, Στράτηγος, Στρατίας, Στρατῖνος, Στράτιος, Στρατοκλῆς, Στρατόνικος, Στρατόφιλος, Στρατῶναξ etc.). Totuşi, cel mai răspândit în zona

țărmului vestic al Pontului Euxin pare a fi Στράτων[1]. Majoritatea numelor păstrate sunt tipice pentru lumea greacă în general, cu excepția numelui Ἀθηνάδης, atestat, evident, la Atena şi în Attica[2], însă destul de rar întâlnit în alte părți. Interesant este că numele apare atestat de 13 ori la Histria, prin inscripții ce datează din secolele III–II a. Chr. până în sec. III p. Chr.[3], ceea ce pledează în mod convingător pentru proveniența histriană a inscripției. Celelalte nume sunt însă mult mai răspândite. Astfel, Ἀντικράτης apare pe coasta vestică a Pontului Euxin la Histria, dar şi la Tomis[4]. Διοσκουρίδης este cel mai răspândit, atât pe țărmul vestic, cât şi pe țărmul nordic al Pontului Euxin, cu multiple atestări până în epoca romană târzie[5]. La fel de răspândite sunt şi numele Δημήτριος[6] şi Στράτων (*vide supra*).

Având în vedere observațiile onomastice, dar şi locul de păstrare, acest fragment de album provine în mod aproape sigur de la Histria.

2. Fragment de album, epoca romană, MNA L 1492 A+B

Placă de marmură, ruptă în partea dreaptă, sus şi jos. Se păstrează marginea din stânga. Se compune din două bucăți care se lipesc perfect. Dimensiuni: înălțime – 15, 5 cm; lățime – 21, 5 cm; lățime marginea din dreapta – 4 cm; grosime – 5 cm; înălțimea literelor – 2 cm. Literele gravate îngrijit: *epsilon* cu bara mediană mai scurtă; *pi* cu bara de deasupra mai lungă la dreapta în comparație cu corpul literei; *phi* cu bara mediană alungită fără caracteristici deosebite. Pe al doilea şi al treilea rând se păstrează două puncte de despărțire, al doilea fiind notat greşit. Un punct de despărțire pare a se păstra şi pe primul rând. Pe baza caracterelor paleografice inscripția se poate data în cursul sec. II p. Chr.

[...]
Φ[λ]ά(βιος) · Αἴλις Α [...]
Φλά(βιος) · Μακε[δὼν ...]
Φίλων Ἀρτε[μᾶ ? ...]
Καλλέας Δ[ορυφόρου ? ...]
Ἀπρείλις Μ[...]
[...]

3 Φίλω·ν

[1] LGPN IV, p. 318–319, *s. v.* Vezi, de asemenea, şi toate numele atestate ce conțin secvența Στράτ[...], LGPN IV, p. 317–319.

[2] LGPN II, p. 10, *s. v.*

[3] LGPN IV, p. 9, *s. v.* Alte atestări la Pantikapaion în sec. IV a.Chr. şi la Augusta Traiana în sec. III p.Chr. (IGB III 1584).

[4] LGPN IV, p. 29, *s. v.*

[5] LGPN IV, p. 107–108, *s. v.*

[6] LGPN IV, p. 91–93, *s. v.*

Fig. 2. Fragment de album, MNA L 1492 A+B.

La începutul primului rând se disting capătul de jos al barei mediane a literei *phi* şi puţin din bucla literei. De asemenea, se distinge, înainte de punctul despărţitor, hasta oblică din partea dreaptă, cel mai probabil a literei *alpha*.

Inscripţia conţine o listă de nume. Dintre acestea, se evidenţiază doi cetăţeni romani, *Flavius Aeli(u)s A[...]* şi *Flavius Mace[do]*, dar şi purtătorul unui nume roman, dar care este redat în manieră grecească, Ἀπρείλις Μ[...]. Avem de a face cu o formă contrasă a numelui: Ἀπρείλι(ο)ς. Numele, cu numeroasele sale variante, este răspândit mai degrabă în provinciile vestice ale Imperiului[7]. În zona provinciilor de la Dunărea de jos, numele este atestat doar în provincia Moesia Superior[8]. De asemenea, este atestat mai la sud, în provincia Thracia, sub forma Φλ. Ἀπρείλιος[9]. Dacă admitem, după cum se va vedea mai jos, că această inscripţie provine de pe ţărmul vestic al Pontului Euxin, atunci numele ar fi pentru prima dată atestat în această zonă. Forma Αἴλις este evident forma contrasă a

[7] OPEL I, 152–153, *s. v.* Vezi, de asemenea, Alföldy 1969, 154, pentru atestările din provincia Dalmatia şi observaţia generală: „Besonders im Westen verbreitet, häufig auch in Italien".

[8] CIL III 8117 = IMS II 115, Viminacium.

[9] IGB III 1167.

nomen-ului Αἴλιος (= *Aelius*)[10]. *Nomen*-ul *Flavius* folosit pe post de *praenomen* este un fenomen atestat[11]. Astfel, am putea avea de a face cu un nume de tipul: *Fl. Aelius A[...]*, unde *cognomen*-ul să fi fost de origine grecească. În acelaşi timp, *Aelius* ar fi putut fi folosit pe post de *cognomen*, urmat apoi de un patronimic[12]. Pe baza elementelor de natură internă ale textului, precum şi pe baza caracterelor paleografice, inscripţia se poate data în sec. II p. Chr.

Un personaj cu numele *Flavius Macedo* este atestat într-o inscripţie descoperită în teritoriul Histriei, în peştera „La Adam". Inscripţia a fost ridicată în cinstea zeului Mithras de intendentul acestuia, *Flavius Horimos*[13].

La Histria este atestat de asemenea Φίλων Ἀρτεμᾶ, în lista membrilor gerusiei, după a doua întemeiere a oraşului, din anul 138 p. Chr.[14]

Tot la Histria este atestat un personaj Καλλέας Δορυφόρου, într-o listă a câştigătorilor unui concurs sacru de la mijlocul sec. II[15]. Acelaşi personaj ar putea să apară şi pe o altă listă de nume, păstrată fragmentar (Καλλέας [Δορυφόρου])[16].

Deşi aceste trei nume sunt extrem de răspândite, cred că putem lua totuşi în considerare ipoteza că acest fragment de album a fost descoperit la Histria sau în teritoriu, în condiţii necunoscute, poate spre sfârşitul secolului al XIX-lea, înainte de începutul săpăturilor arheologice sistematice. Dacă fragmentul ar fi fost descoperit după acest moment, ar fi existat puţine şanse ca să intre în colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi cu loc de descoperire necunoscut. În aceste condiţii, am hotărât să reîntregesc în consecinţă numele păstrate pe acest fragment, evident *exempli gratia* (cu excepţia Φλά(βιος) Μακε[δὼν ...]), întrucât nu există elemente de siguranţă suficiente.

3. Altar votiv, MNA L 1627

Altar de calcar, de mici dimensiuni (*arula*), fără loc de descoperire. Publicat pentru prima dată de Gr. Tocilescu şi reluat apoi în CIL III (printre inscripţiile

---

[10] O formă *Ailius* este atestată şi într-o inscripţie în limba latină, descoperită în teritoriul oraşului Tomis, la Cumpăna (CIL III 7532 = ILS 4069 = ISM II 129). Αἴλιος nu este atestat pe coasta de vest a Mării Negre, dar este atestat la Olbia (IOSPE I^2 89, 6), LGPN IV, 11, *s. v.*

[11] La Roma pe o listă cu membrii cohortei *V vigilum*, din anul 210, apare un *Fl. Aelius Hermogenes*, din *centuria Sohaemi* (CIL VI 1058, *in postica*, nr. 154).

[12] Este soluţia pe care o preferă Dan Dana. În Moesia Inferior este atestat la Capidava un *Coc(ceius) Elius* (ISM V 29). Tot la Capidava este atestat şi *Coc(eius) Helius*, dar aici *cognomen*-ul este derivat din grecescul *Helios* (ISM V 30). Este însă foarte posibil să avem de a face cu acelaşi personaj, al cărui nume a fost scris diferit, mai ales că amuţirea lui *h* este un fenomen extrem de răspândit în latina din Moesia Inferior, Mihăescu 1978, 203. Un alt *Cocc(eius) Elius* (sau poate acelaşi) este atestat la Ulmetum (ISM V 73). Pentru toate atestările lui *Aelius*, folosit pe post de *cognomen*, vezi OPEL I, 32–33, *s. v.*

[13] ISM I 374, B, r. 1: Φλ(αούιος) Ὥριμος, Φλ(αουίου) Μακέδονος οἰκονόμος. *Flavius Horimos* mai apare pe câteva inscripţii descoperite în acelaşi loc, ISM I 375–377.

[14] ISM I 193, col. II, r. 73. Pe col. I, r. 101, este atestat Ἀρτεμᾶς Φίλ[ωνος].

[15] ISM I 196, r. 13–14.

[16] ISM I 201, col. I, r. 14.

Daciae incertae), şi în corpusul inscripţiilor greceşti din provinciile dacice (unde monumentul este descris, după desenul ediţiei Tocilescu, ca fiind o „Steinplatte”). La fel este descris monumentul şi de către I.I. Russu: „placă de piatră cu nume proprii”. Până acum, nimeni nu a observat că monumentul este, de fapt, un altar votiv. În cursul activităţilor de reinventariere a colecţiilor Muzeului Naţional de Antichităţi, am redescoperit monumentul şi am putut face o nouă verificare.

Fig. 3. Altar votiv, MNA L 1627.

Altarul este rupt aproximativ pe jumătate, din fericire păstrându-se partea cu inscripţia. La origine era decorat pe laturi cu rozete, după cum se păstrează pe una dintre acestea. Literele sunt gravate neîngrijit (Tocilescu: „schlechte Buchstaben”) şi sunt pictate cu roşu. Se păstrează urmele liniilor de reglaj. Dimensiuni: înălţime maximă păstrată – 19 cm; lăţime – 9 cm; grosime păstrată – 2 – 5, 5 cm; câmpul inscripţiei – 10, 5 x 9 cm; înălţime litere – 1, 5 – 2 cm, în primul rând literele sunt sensibil mai mici în comparaţie cu restul inscripţiei. Din punct de vedere paleografic,

merită a fi reținute formele lunare ale literelor *epsilon* şi *sigma*, forma lui *upsilon* de tipul unui *V* latin, precum şi dimensiunile disproporționate ale literei *phi*.

Tocilescu 1879, 44, nr. 14 (din colecția C. Bolliac); CIL III 8059; Russu 1965, 53, nr. 4a; CIGD 131.

Αρα
Γάϊος {ος}
Φλα<β>εῖν(ος ?)
Ἰούλιος
ΟΥΕΙΚΤΙ (?)

5 ΗΧΕΙΚΤΙ Tocilescu ; ΠVΕΙΚΤΙ Ruscu.

Ne aflăm aşadar în fața unui altar de mici dimensiuni, după cum apare în primul rând al inscripției, unde este folosit cuvântulul latin *ara*. Ar putea însă, foarte bine, să fie vorba de cuvântul grecesc ἀρά, cu sensul de jurământ. Totuşi, cel mai probabil, la fel ca în inscripțiile latine, în primul rând apare cuvântul *ara* = altar. Următoarele rânduri conțin lista dedicanților, cel mai probabil unul sau trei dedicanți: *Gaius Flavin(us) Iulius* sau *Gaius*, *Flavin(us)*, *Iulius*. Personal, aş înclina mai degrabă spre a doua variantă, având astfel de a face cu peregrini. *Cognomen*-ul *Flavinus* (lapicidul a omis o literă – Φλα<β>εῖν(ος), deşi mai rar, fiind mai degrabă răspândit în provinciile vestice, mai ales în Hispania[17], este atestat totuşi în Dacia, la Apulum[18]. Din păcate, lectura ultimului rând rămâne în continuare incertă, mai ales în ceea ce priveşte primele două sau trei litere (o altă variantă de lectură, perfect posibilă: ΣΙΥΕΙΚΤΙ).

Având în vedere locul de păstrare şi caracterul bilingv, altarul ar putea proveni din provincia Dacia Inferior, deşi o origine sud-dunăreană, din provincia Moesia Inferior, nu poate fi cu totul exclusă.

EPIGRAPHIC NOTES (III)

ABSTRACT

Two new Greek inscriptions are published here from the collections of the National Museum of Antiquities (MNA) of the „Vasile Pârvan" Institute of Archaeology in Bucharest. Another one, coming from the same collections, is republished here with a new reading and interpretation of its functionality. The first two fragmentary Greek inscriptions contain lists of names. The other one is a

[17] Alföldy 1969, 205, *s. v.*

[18] AÉ 1991, 1342; IDR III/5, 89: *Flavinus / Castor(?is) AV / ius(s)o (H)erculis / [...]*; CIL III 1202 = IDR III/5, 605: *D. M. / M. Ulp(io) M. / f. Flavino / optio(ni) s/ignifero(rum) / leg(ionis) XIII G/em(inae) stip(endiorum) XXV vix(it) / [an(nis) ..] Titia / Maximil(l)a / coni(ugi) pi(issimo) / f(aciendum) c(uravit)*. Vezi şi OPEL II, 144, *s. v.*

votive altar. Their discovery places are unknown. Nevertheless, for the two Greek inscriptions a possible origin on the west shore of the Black Sea is here assumed (based on internal analysis one inscription comes without any doubts from Histria), whereas the votive altar could have been discovered in Dacia Inferior or Moesia Inferior.

1. Fragment of a list of names from the Hellenistic age, MNA L 1491. A fragmentary preserved marble plate broken on the upper, lower and right parts. On the left side it is possible to have a margin. From the palaeographic point of view the inscription could be dated in the 3rd century BC. The preserved names are typical for the Greek environment. The name Ἀθηνάδης must be pointed out, as it is, of course, attested in Athens and in Attica, but it is not so much widespread as the other names from the inscription. Considering that the name is already attested in Istros (13 attestations from 15 attestations of the west shore of the Black Sea), it is highly possible that the inscription was discovered there.

2. Fragment of a list of names from the Imperial Roman age, MNA L 1492 A+B. A fragmentary preserved marble plate (two conjoint parts) broken on the upper, lower and left parts. A margin is preserved on the right. From the palaeographic and onomastic point of view the inscription could be dated in the 2nd century AD. Moreover based on the regional onomastic enquire the inscription probably originates from Histria (Φίλων Ἀρτεμᾶ, Καλλέας Δορυφόρου, Φλά(βιος) Μακεδὼν are all attested by 2nd century AD inscriptions there).

3. Votive altar, MNA L 1627. Fragment of a limestone altar, the entire half of the stone, with inscription field preserved. The inscription field is only damaged in the right lower corner. The monument was published before, but only as a stone plate. The type of monument is described in the first line of the inscription, where the Latin word *ara*, in Greek transliteration, can be find. A list of names follows, but is impossible to decide whether a single person (*Gaius Flavinus Iulius*) or three persons (*Gaius*, *Flavinus*, *Iulius*) dedicated the altar. The last preserved line of the inscription is impossible to be read. Taking into account that the altar is part of the MNA collections and its bilingual character, a possible origin in the Roman province of *Dacia Inferior* was presumed. Nevertheless a possible South-Danubian (*Moesia Inferior)* origin cannot be completely ruled out.

Keywords: MNA collections, Greek inscriptions, Lower Danube, the west shore of the Black Sea.

BIBLIOGRAFIE

Alföldy 1969 — Alföldy G., *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, Beiheft 4, Heildelberg, 1969.

CIGD — Ruscu L., *Corpus inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Hungarian Polis Studies 10, Debrețin, 2003.

LGPN II — Fraser P.M., E. Matthews (eds.), *A Lexicon of Greek Personal Names. Volume II. Attica*, edited by M. J. Osborne, S. G. Byrne, Oxford, 1994.

LGPN IV — Fraser P.M., E. Matthews (eds.), R.W.V. Catling (assist. ed.), *A Lexicon of Greek Personal Names. Volume IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005.

Matei-Popescu 2003–2005 — Matei-Popescu Florian, *Note epigrafice I*, SCIVA 54–56, 303–312.

Matei-Popescu 2008–2009 — Matei-Popescu Florian, *Note epigrafice II*, SCIVA 59–60, 241–245.

Mihăescu 1978 — Mihăescu H., *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, București-Paris.

OPEL — Lőrincz B. (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Budapesta-Viena, vol. I, 1994; vol. II, 1999; vol. III, 2000; vol. IV, 2002.

Russu 1965 — Russu I.I., *Inscripțiile greceşti din Dacia*, Muzeul Brukental. Studii şi comunicări. Arheologie şi istorie 12, 47–82.

Tocilescu 1879 — Tocilescu Gr., *Inschriften aus Rumänien*, AEM 3, 1879, 40–46.

LIST OF THE CAPTIONS

Fig. 1. Fragment of a name list, MNA L 1491.
Fig. 2. Fragment of a name list, MNA L 1492 A+B.
Fig. 3. Votive altar, MNA L 1627.

VARANGIANS NEARBY THE DANUBE DELTA. ABOUT AN ARCHAEOLOGICAL DISCOVERY IN THE BYZANTINE FORTRESS AT NUFĂRU, TULCEA COUNTY

OANA DAMIAN*, MIHAI VASILE**

Abstract: Nufăru archaeological site (Tulcea county) is entirely overlapped by a contemporary village, laying on the right bank of the southern branch of the Danube. Inside the Byzantine fortress existing in here, there have been uncovered a series of dwellings and outbuildings, containing well preserved wooden structures and artifacts, dated in the 10th c. A.D. Such discoveries are rare for the Romanian archaeological milieu and there were set in connection to the presence of a northern population, which at that time was probably engaged in commercial activities in the area where the Danube reaches the Black Sea. It could be also an eventual temporary establishment inside the Nufăru fortification of some mercenaries of the Byzantine armies.

Key-words: Byzantine fortress, varangians, waterlogged cultural layer, wood, dwelling, outbuilding.

Following the successful campaign of the Byzantine emperor John I Tzimiskes against the armies of Russian knyaz, Sviatoslav, from 971, the Constantinople military and administrative structure was restored on the Lower Danube. The region was turned into a *thema* – known by literary sources as Paristrion or Paradounavon, with the capital at Dorostolon (Silistra nowadays) – and the Byzantine border of the Danube[1], strengthened by rebuilding the ancient fortresses dating from the Late Roman Age, as well as by building new ones[2] (as that discovered in the village Nufăru, Tulcea County).

The village Nufăru is situated on the right shore of the most southern branch of the Danube River, Saint George. The systematic excavations began in 1978 and have continued every year since then, letting us conclude that a Byzantine fortification was built in the last quarter of the 10th c. Despite the fact that the archaeological site is beneath by the contemporary village, due to the archaeological excavations there is the restitution of the inner wall, so far the five towers were discovered, as well as a wharf, some dwellings, complexes for storage or home-based manufacture, several necropolises, many artifacts (ceramics, tools, weapons, small finds, coins,

* "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest; e-mail: oanadamian63@gmail.com
**National History Museum of Romania, Bucharest; e-mail: vasilemihaigabriel@gmail.com

[1] For the most recent contribution see Madgearu 2007, 13–72.
[2] See Baraschi 1991; Mănucu-Adameşteanu 2001; Damian 2005.

lead seals). It was outlined the image of an urban centre and the life of its inhabitants, from the 10th to the middle of the 13th c., also the trade contacts with the Byzantine Empire and other related regions[3]. The settlement beneath by the village of Nufăru was identified with the medieval town named *Bruscavitza-Proslavitza*, known from the navigation maps and notaries documents[4].

A rescue archaeological excavation (carried out in the area of a private property in 2000–2003[5], near the western inner wall of the Byzantine fortification) identified medieval layers of about 5 m deep, dating from the 10th to 13th c., with several dwellings and pits.

The condition of the deposits has preserved, on an excavated area measuring approximately 125 m^2, a two phases waterlogged cultural layer, about 2 m thickness, consisting in some dwellings and outbuildings, with wooden constructive elements and artifacts, dating from the second half on the 10th c.[6]. The complex was partially investigated, because the north and the south parts of the structures lay outside of the research area.

In the southern part of the excavated area, there were discovered two superposed buildings – E-W oriented (8 × 3.5 m, 8.6 × 3.8 m) – consisting of three rooms, preserved by the timber framing. Theses structures comprised a base single frame of the building, made from joists, 1.65 m length maximum. It is fixed on stakes, with preserved height between 0.3 and 1 m. The central room of the building from the uppermost phase (3.5 × 2.6 m) has a plank floor. Beneath the planked floor room, we have discovered another wooden structure (3 × 2.2 m), made of joists, dating from an earlier period. There was no oven associated with the constructions, at least in the excavated area. The explanation can be that the displaying of the oven is in the unexcavated area or the absence of this installation at all, buildings without stoves being used both for storage and as dwellings, during the warmer months.

The three-part buildings where boarded in the northern part by a logs alignment, preserved on 12 m length. Two others dwellings (2.9 × 2 m, 3.5 × 3 m) with a wooden underlay, a stove made of stones (0,7 × 0.65 m) and a circular hearth (1 m diameter), were discovered on the east and on the west part of the three-rooms complex from the upper-most phase[7].

Also, a rectangular building (2.6 × 2.4 m), with wooden framed walls and no stove, and a barn (2.3 m diameter) made by wattles were found north of the superposed buildings.

---

[3] For research in the Nufăru Byzantine fortress see: Damian *et alii* 2003; Damian *et alii* 2007; Damian *et alii* 2007–2008; Damian *et alii* 2010.

[4] Baraschi 1989, 59–68.

[5] For the research at Nufăru, on Petre's property, see: Damian, Andonie, Vasile 2001, 164–165; Damian *et alii* 2002, 217; Damian e*t alii* 2003a, 214–215; Damian *et alii* 2004, 218–219. Our special thanks for all the members of the team – mentioned in Damian *et alii* 2003a, 213 and Damian *et alii* 2004, 218 –, who were been involved in the excavation and preservation of the wooden structures.

[6] A poster concerning this archaeological discovery was presented at the 17th Annual Meeting of European Association of Archaeologists, Oslo, Norway, 14th–18th September 2011; see *Abstracts*, 267–268.

[7] For the plan of the dwellings see Jensen 1987, 5; Jensen 1987a, 5.

Four wooden mortars, some grains – wheat and millet – and a wooden instrument, looking like a hammer, used probably for grinding the cereals, were found in these dwellings and outbuildings of the upper-most phase.

Beneath these phase of dwellings and outbuildings, it was identified another two-rooms building, E-W oriented (8 × 4.6 m), with a wattle structure of the plastid walls[8], preserved on 2.4/3/3.4/4 m length, with partially conserved planked floor, a circular hearth (0.8 m diameter) and a stove made by stones (0.8 × 0.8 m).

A street level, E-W oriented, made of planks, identified on 5.7 m length and 1.2 m width, could be seen on the northern limit of the investigated area.

Some artifacts[9] (four wooden mortars, a hammer for grinding the grains, a big comb or fork for weaving or for processing wool, a handle stave extension, a bowl, a spoon, a top, a small frame, a wax-writing tablet[10]) found in or out of the buildings are evidence for using the wood in the domestic or in economic activities. A small wooden cross for wearing could be associated with a Christian worship[11].

It seems that building timber was local – oak for the foundations logs and willow tree for the floors. The small objects are made of coniferous tree wood, an argument than these artifacts were brought from elsewhere than the Lower Danube region.

All these structures seem to represent a domestic complex, with two phases of occupation, dating – by stratigraphical position and by sandy local pottery discovered – from the second half on the 10th c.[12].

There are very few wood artifacts well preserved in Romania and even less dating from the Middle Age. We presume that these complexes with well-preserved archaeological wood, unusual for the Byzantine cultural features, could be related to a northern population, Vikings or Varangians – a trade expedition on the Lower Danube, in their route down the Dnieper to the Black Sea and then farther to Constantinople[13], or an eventual temporary establishment inside the Nufăru fortification of some mercenaries of the Byzantine armies[14].

[8] For the construction of the wooden elements of building see Jantzen, Kock 1988, 4–5.

[9] For artifacts of the same type see *Wood Use…*, 119–343.

[10] *Wood Use…*, 338–340, fig. 19.2d).

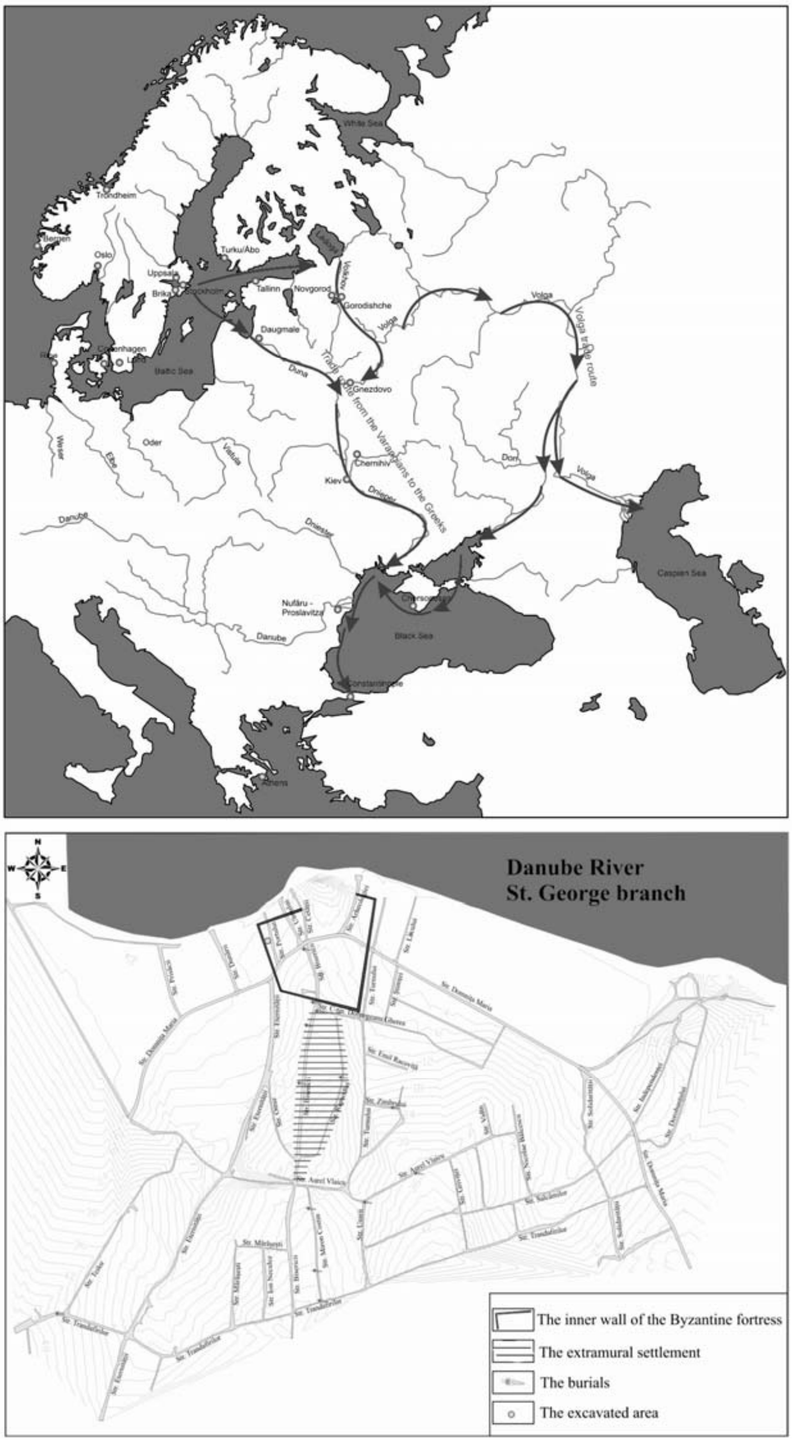
[11] For this kind of artifact see *Wood Use…*, 411–414.

[12] See also the well preserved timbers lining the walls of the mid to late 10th c. house uncovered at Hungate, in York, the same type at those found at Coppergate, part of the Viking town of Jorvik, stretching along the River Foss (*Viking House…*, 4–5, fig. 3–5).

[13] See Musset 2002, 99, 101, 109–110; Boyer 2004, 210–216, 246–252. For the Lower Danube region see also Theodorescu 1974, 92–94.

[14] For others archaeological examples of a Viking presence on the Lower Danube see Yotov 2003. It could be also added the northern elements found at Basarabi-Murfatlar (Barnea 1965, 605–610; Theodorescu 1974, 88–93) and the discovery at Nufăru of a large number of amber artifacts (see Mănucu-Adameşteanu 1984; Damian 1993, 95–97, 102–105 and many other objects, still unpublished), probably of northern source. Unfortunately, the archaeological evidence for 10th c. could not support the theory of the identification of the site Nufăru with the town Pereiaslavetz of knyaz Sviatoslav (for a dossier of this identification see Madgearu 2007, 76-77 with the bibliography).

1

2

Fig. 1. 1. The "Varangians way to the Greeks". The location of the village Nufăru, Tulcea County, Romania; 2. the displaying of the Byzantine fortress under the modern village at Nufăru.

1

2

Fig. 2. Nufăru, Tulcea county. 1. Image of the village;
2. the Byzantine fortress, the northern inner-wall and the wharf.

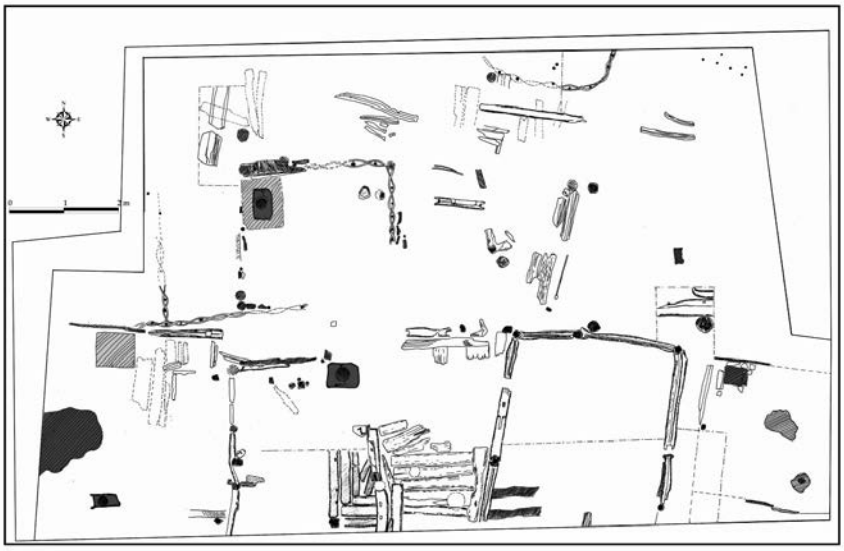

1

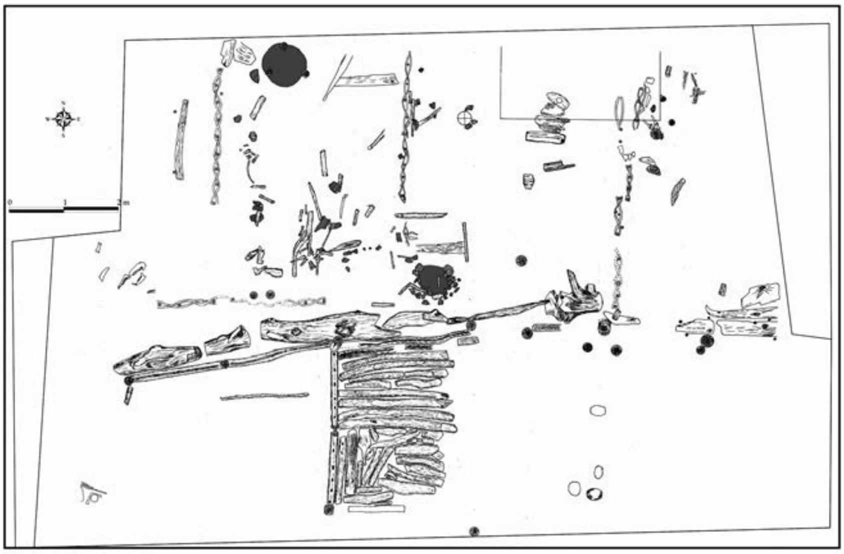

2

Fig. 3. Nufăru, Tulcea county. 1-2. General views of the excavated area with the phases of waterlogged cultural layer.

1

2

Fig. 4. Nufăru, Tulcea county. 1-2. General views of the excavated area with the phases of waterlogged cultural layer.

1

2

Fig. 5. Nufăru, Tulcea county. Dwellings and outbuildings. 1. Foundations logs; 2. structure with flooring partially surviving.

1

2

Fig. 6. Nufăru, Tulcea county. 1-2. Dwellings and outbuildings. Foundations logs.

1

2

Fig. 7. Nufăru, Tulcea county. Wattle structures for dwellings and outbuildings.
1. a dwelling with a circular hearth; 2. a barn.

1

2

Fig. 8. Nufăru, Tulcea county. 1. An outbuilding with a wattle structure with a wooden mortar in the NW corner; 2. a wooden mortar in the three rooms building.

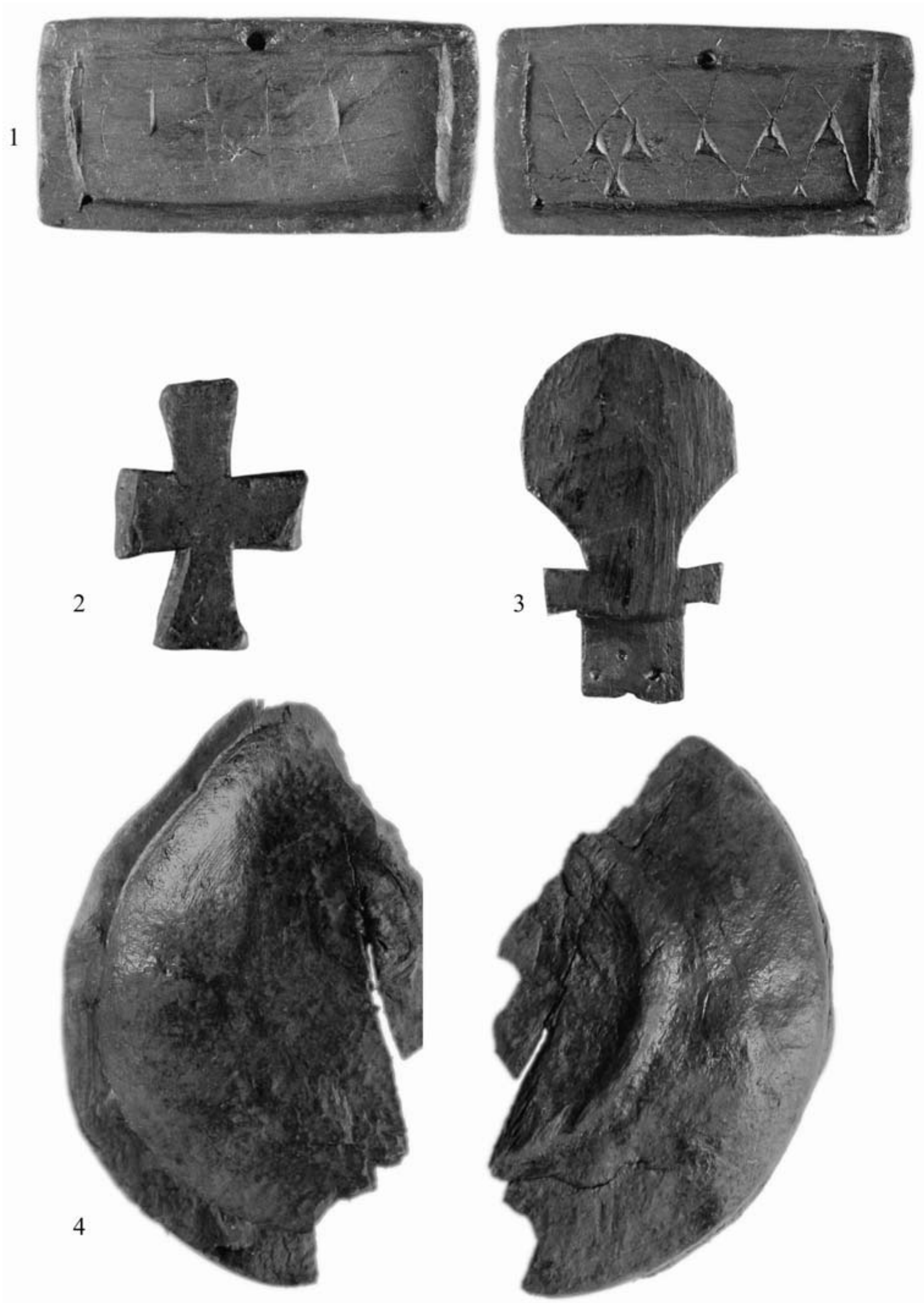

Fig. 9. Nufăru, Tulcea county. Wooden objects discovered in or out the buildings:
1. a wax-writing tablet; 2. a cross; 3. a handle stave extension; 4. a bowl.

VAREGI LA GURILE DUNĂRII. DESPRE O DESCOPERIRE ARHEOLOGICĂ ÎN CETATEA BIZANTINĂ DE LA NUFĂRU (JUD. TULCEA)

REZUMAT

Într-un sit arheologic integral suprapus de aşezarea contemporană Nufăru, jud. Tulcea, situat pe malul drept al celui mai sudic braţ al fluviului Dunărea, Sfântu Gheorghe, cercetările întreprinse, începând din 1978, au pus în evidenţă o cetate construită *a fundamentis* de către bizantini. Ridicată în ultimul sfert al secolului al X-lea, după revenirea dominaţiei imperiului în zona Dunării de Jos în timpul domniei împăratului Ioan I Tzimiskes, fortăreaţa va adăposti o aşezare ce va evolua sub forma unui centru de tip urban până la milocul veacului al XIII-lea.

Cercetările arheologice au dus la reconstituirea traseului zidului de incintă bizantin, prin tronsoanele de curtină identificate, la descoperirea a cinci turnuri, a unui zid-baraj şi a unei instalaţii portuare. Au fost descoperite complexe de locuire şi meşteşugăreşti, situate atât în interiorul aşezării fortificate, cât şi în afara acesteia, mai multe necropole de inhumaţie, un material arheologic bogat şi variat (ceramică, unelte, obiecte de uz casnic, arme, piese de harnaşament, obiecte de podoabă, de port şi de cult, o mare cantitate de monede şi câteva sigilii), ilustrând o locuire consistentă şi subliniind relaţiile dintre gurile Dunării şi alte zone ale Imperiului bizantin. A fost propusă localizarea la Prislava-Nufăru a aşezării Proslaviţa-Bruscaviţa din actele notarului genovez Antonio di Ponzo.

Cercetările arheologice preventive desfăşurate în 2000–2003 pe o proprietate privată din intravilanul localităţii Nufăru, proprietate situată în apropierea curtinei de vest a cetăţii bizantine, au dus la descoperirea, pe o suprafaţă de circa 125 m^2, a unui nivel de locuire cu două faze ocupaţionale, ilustrat prin complexe de locuire şi gospodăreşti, datând cu toată probabilitatea din a doua jumătate a sec. X.

Descoperirile, conţinând structuri şi amenajări constructive din bârne solide şi segmente de palisade, constau din mai multe locuinţe şi anexe gospodăreşti aparţinând unei depuneri de circa 2 m grosime, compusă dintr-un sediment brun, compact, conţinând o mare cantitate de materie vegetală. Ansamblul a fost cercetat parţial, continuând sub malurile nordic şi sudic ale suprafeţei excavate.

Au fost identificate două complexe de locuire cu trei compartimente, suprapuse, cu latura lungă orientată E-V. Dimensiunile complexelor surprinse în suprafaţa cercetată sunt de 8 × 3,5 m, respectiv 8,6 × 3,8 m. Construcţiile se păstrează la nivelul fundaţiei, aceasta fiind reprezentată de tălpi de lemn din segmente de bârne, dispuse pe unul sau două niveluri, cu secţiune circulară sau rectangulară, fixate pe stâlpi de lemn cu secţiune circulară, păstraţi pe înălţimi vizibile variind între 0,3 şi 1 m. Încăperile centrale, parţial suprapuse, au dimensiunile de 3,5 × 2,6 m, respectiv 3 × 2,2 m, cu o podea de lemn din 14 segmente de scânduri identificate peste o structură de bârne solide. În porţiunea cercetată nu au fost identificate instalaţii pentru încălzit-gătit. Este posibil fie ca aceste instalaţii să se găsească în porţiunea rămasă necercetată, în malul sudic al suprafeţei excavate, fie să lipsească, construcţiile respective servind drept anexe gospodăreşti şi nu drept locuinţe sau fiind locuite în sezonul mai cald. Complexele tricompartimentate erau mărginite spre nord de un aliniament de trunchiuri lemnoase, surprins pe o lungime de 12 m. Erau încadrate spre E şi spre V de locuinţe pe tălpi de lemn, cu dimensiunile surprinse de 2,9 × 2 m, respectiv 3,5 × 3 m, având cuptoare de piatră, cu dimensiunile de 0,7 × 0,65 m, sau vetre circulare, cu diametrul de 1 m. La N de acest ansamblu, în centrul suprafeţei excavate, a fost descoperită o construcţie de formă rectangulară, cu dimensiunile de 2,6 × 2,4 m, cu pereţii susţinuţi de un schelet din împletitură de nuiele, fără instalaţie de foc, reprezentând probabil o anexă gospodărească, iar la NE de aceasta un hambar, adăpostit de o împletitură de nuiele de formă elipsoidală, cu diametrul de 2,3 m, în care a fost descoperită o piuă din lemn, conţinând seminţe de grâu şi de mei, şi un instrument asemănător unui ciocan, folosit probabil pentru măcinarea grânelor.

În nordul suprafeţei excavate a mai fost identificată o amenajare din scânduri, având lungimea vizibilă de 5,7 m şi lăţimea de 1,2 m, orientată E-V, ce pare a fi îndeplinit rolul unei „străzi”.

Sub nivelul construcţiilor şi amenajărilor amintite a mai fost identificată o locuinţă bicamerală, orientată cu latura lungă E-V, cu dimensiunile de 8 × 4,6 m, delimitată prin împletituri de

nuiele surprinse pe lungimi de 2,4/3/3,4/4 m, marcând scheletul pereţilor construcţiei, probabil amenajaţi cu pământ şi acoperiţi cu tencuială. Locuinţa avea o vatră simplă, circulară, cu diametrul de 0,8 m şi un cuptor de piatră, în formă de potcoavă, cu dimensiunile de 0,8 × 0,8 m.

Suprapunerea dintre cele două niveluri ocupaţionale se observă cu precădere în cazul complexelor tricompartimentate, în special în cazul încăperii centrale.

Aceste complexe de locuire şi anexe gospodăreşti, amenajate pe fundaţii de lemn, cu pereţi cu schelet din împletituri de nuiele, cu podele de lemn, cu instalaţii de încălzit-gătit, din categoria vetrelor simple şi a cuptoarelor de piatră, conţineau şi câteva obiecte de lemn bine conservate, fie de uz casnic, fie ilustrând eventual ocupaţii, preocupări sau practicarea cultului creştin.

Au fost descoperite: patru pive, un ciocan destinat măcinării grânelor, o furculiţă/un pieptene folosit probabil pentru ţesut sau pentru dărăcit lâna, pene şi cuie de lemn, terminaţia/mânerul unui vas, un bol, o lingură, o ramă. Remarcăm prezenţa unei tăbliţe cerate şi a unei cruci.

Esenţele lemnoase sunt reprezentate, în cazul structurilor constructive, de specii locale, stejar şi, probabil, salcie, iar în cazul obiectelor, de conifere, indiciu al aducerii acestora dintr-un alt spaţiu geografic decât cel al Dunării de Jos.

Încadrarea cronologică a celor două faze ocupaţionale ale nivelului, conţinând complexe cu material lemnos, s-a făcut stratigrafic şi pe baza materialului ceramic uzual descoperit, aparţinând speciei nisipoase locale, opinându-se pentru a doua jumătate a sec. X.

Aceste descoperiri, rare în mediul arheologic românesc în general şi în cel aparţinând epocii medievale în special, făcute în perimetrul unei cetăţi bizantine, au putut fi atribuite prin analogie unei populaţii nordice, antrenate probabil în activităţi comerciale în zona vărsării fluviului Dunărea în Marea Neagră, pe „drumul de la varegi la greci", populaţie stabilită vremelnic în nordul Dobrogei. Nu este exclusă nici posibilitatea ca urmele vieţuirii acestei comunităţi să aparţină unor foşti mercenari vikingi din armatele bizantine cuceritoare ale regiunii Dunării de Jos.

Cuvinte-cheie: cetate bizantină, varegi, nivel ocupaţional, lemn, locuinţă, anexă.

BIBLIOGRAPHY

Baraschi 1989 — Baraschi, S., *Sur la topographie ponto-danubienne au Moyen Age. I. Proslavitza*, RRH 28, 1–2, 52–68.

Baraschi 1991 — Baraschi, S., *Despre civilizaţia urbană din Dobrogea în secolele XI–XIV,* SCIVA 42, 3–4, 133–152.

Barnea 1965 — Barnea, I., *Über die mittelalterlichen Tierdarstellungen in der Dobrudscha (10–14 Jahrhundert)*, RESEE 3, 3–4, 590–610.

Boyer 2004 — Boyer, R., *Les vikings. Histoire et civilisation*, Paris.

Damian 1993 — Damian, O., *O necropolă medievală timpurie descoperită la Nufăru, jud. Tulcea*, SCIVA 44, 1, 80–113.

Damian 2005 — Damian, O., *Repere arheologice privind oraşele medievale ale diferitelor zone. Dunărea de Jos*, Historia Urbana 13, 1–2, 141–183.

Damian, Andonie, Vasile 2001 — Damian, O., Andonie, C., Vasile, M., *Nufăru, jud. Tulcea,* în CCA, campania 2000, Suceava, 2001, 164–165, nr. 134.

Damian *et alii* 2002 — Damian, O., Andonie C., Stănică, A., Vasile, M., *Nufăru, jud. Tulcea,* în CCA, *Campania 2001*, Buziaş, 2002, 216–218, nr. 151.

Damian *et alii* 2003 — Damian, O., Andonie, C., Damian, P., Vasile, M., *Elemente de fortificaţie din epocile romano-bizantină şi*

bizantină descoperite la Nufăru, jud. Tulcea, Buletin MMN 1, partea a doua, 67–76.

Damian *et alii* 2003a — Damian, O., Andonie, C., Damian, P., Vasile, M., Ştirbulescu, C., Apostol, V., Haită, C., Stănică, A., Ioniță, V., Ţiculeanu, G., Eftime, I., Oanea, O., Bănăseanu, A., Muşter, C., Cârligeanu, A., *Nufăru, jud. Tulcea*, în CCA, *Campania 2002*, Covasna, 213–216, nr. 128.

Damian *et alii* 2004 — Damian, O., Palincaş, N., Georgescu, C., Andonie, C., Vasile, M., Stănică, A., Mândroiu, L., Bănăseanu, A., Ioniță, V., *Nufăru, jud. Tulcea,* în CCA, *Campania 2003*, Cluj-Napoca, 218–219, nr. 131.

Damian *et alii* 2007 — Damian, O., Vasile, M., Stănică, A., Bănăseanu, A., Samson, A., *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea,* MCA SN 3, 107–151.

Damian *et alii* 2007–2008 — Damian, O., Mănucu-Adameşteanu, G., Vasile, M., Stănică, A., Bănăseanu, A., Samson, A., Vasile, G., *Descoperiri funerare în situl arheologic de la Nufăru, jud. Tulcea,* CA 14–15, 305–392.

Damian *et alii* 2010 — Damian, O., Vasile, M., Stănică, A., Samson, A., Ene, D., *Date noi despre cetatea bizantină de la Nufăru, jud. Tulcea*, Buletin MMN S.N., 7–8, 2010, 28–35 şi I–V.

Jantzen, Kock 1988 — Jantzen, C., Kock, J., *Mosens faest-nings-vaerker*, Skalk 1, 1988, 3–8.

Jensen 1987 — Jensen, S., *Hvidings vikinger,* Skalk 1, 3–8.

Jensen 1987a — Jensen, S., *Overgangshuset,* Skalk 6, 3–8.

Madgearu 2007 — Madgearu, A., *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X-XII*, Târgovişte.

Mănucu-Adameşteanu 1984 — Mănucu-Adameşteanu, Gh., *Un medalion de chihlimbar descoperit la Nufăru*, Pontica 17, 225–230.

Mănucu-Adameşteanu 2001 — Mănucu-Adameşteanu, Gh., *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuții arheologice şi numismatice*, Bucureşti.

Musset 2002 — Musset, L., *Invaziile, vol. II, Al doilea asalt asupra Europei creştine*, Bucureşti.

Theodorescu 1974 — Theodorescu, R., *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X–XIV)*, Bucureşti.

Viking House... — *Viking House found at Hungate,* Current Archaeology 225, 19, 9, 2008, 4–5.

Wood Use... — *Wood Use in Medieval Novgorod*, Brisbane, M., Hather, J. (eds), Oxford, 2007.

Yotov 2003 — Yotov, V., *Vikintite na Balkanite/The Vikings on the Balkans*, Varna.

EXPLICAȚIA FIGURILOR

Fig. 1. 1. „Drumul de la varegi la greci”. Localizarea sitului de la Nufăru, jud. Tulcea; 2. situl, reprezentat de cetatea bizantină, marcat pe planul localității Nufăru.

Fig. 2. 1. Localitatea Nufăru, jud. Tulcea; 2. zidul nordic de incintă şi instalația portuară ale cetății bizantine.

Fig. 3. Nufăru, jud. Tulcea. Zona cercetată pe proprietatea A. Petre; 1.-2. cele două faze ocupaţionale ale nivelului de locuire cu structuri de lemn.

Fig. 4. Nufăru, jud. Tulcea. Zona cercetată pe proprietatea A. Petre. 1.-2. cele două faze ocupaţionale ale nivelului de locuire cu structuri de lemn. Planuri.

Fig. 5. Nufăru, jud. Tulcea. Locuinţe şi anexe. 1. Fundaţii de lemn; 2. podea de lemn parţial păstrată.

Fig. 6. Nufăru, jud. Tulcea. Locuinţe şi anexe. Fundaţii de lemn.

Fig. 7. Nufăru, jud. Tulcea. Structuri de lemn împletite pentru locuinţe şi anexele lor; 1. locuinţă; 2. hambar.

Fig. 8. Nufăru, jud. Tulcea. 1. Anexă cu pereţi din lemn şi o piuă din lemn în colţul nord-vestic; 2. piuă din lemn descoperită în locuinţa cu trei încăperi.

Fig. 9. Nufăru, jud. Tulcea. Obiecte din lemn descoperite în interiorul şi în afara locuinţelor şi anexelor. 1. tăbliţă cerată; 2. cruce; 3. mâner (de vas); 4. castron.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL CIRCULAȚIEI MONETARE DE LA TOMIS PE BAZA COLECȚIEI INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN” (sec. VI a. Chr. – VII p. Chr.)[*]

THEODOR ISVORANU**

Anunțat de altfel de titlu, principalul obiectiv al lucrării a fost adăugarea unui supliment de informație proiectului perpetuu al reconstituirii sistemului şi circulației monetare din Metropola Pontului, acum prin valorificarea şi introducerea în circuitul ştiințific a monedelor aflate în colecțiile cabinetului numismatic al Institutului de Arheologie (IA), provenind din anticul Tomis şi imediata sa vecinătate.

Teza este structurată în 12 capitole, între care primele zece reprezintă textul şi referințele bibliografice utilizate, iar capitolele XI şi XII reprezintă secțiuni aparte, rezervate catalogului monedelor şi repertoriilor de descoperiri monetare.

Introducerea (cap. I) este divizată în trei subcapitole relative la premisele demersului ştiințific şi metodele de lucru (I.1), locația şi proveniența materialului numismatic analizat (I.2), respectiv o introducere în tema studiată prin intermediul unui scurt istoric al oraşului Tomis (I.3).

Studiul masei monetare circulante pe piața oraşului a presupus, pe de o parte, pornind de la prezentarea materialului – în cea mai mare parte inedit – din colecția IA, comparația cu statistica generală a descoperirilor monetare de la Tomis publicate căreia, de altfel, îi vine în completare; pe de altă parte, confruntarea cu situația înregistrată în alte aşezări antice dobrogene, cu deosebire la Histria, prezumtivă fondatoare a Tomisului, important centru emitent de monedă de la începutul epocii clasice, şi care îşi încetează propria activitate monetară cu doar puțin timp înaintea atelierului tomitan. Prin urmare, cu utilizarea metodei statistice, s-a încercat o estimare cantitativă a numerarului, cu fluctuațiile specifice diferitelor etape istorice, în primul rând prin repertorierea tuturor descoperirilor monetare cunoscute din acest sit, cărora le-am adăugat contribuția fondului IA, reprezentând

[*] În cele ce urmează este prezentat rezumatul tezei de doctorat cu acelaşi titlu susținute public la data de 30 septembrie 2010 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, sub coordonarea prof. dr. Eugen Nicolae.

[**] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, Bucureşti; e-mail: theodor_isvoranu@yahoo.com

SCIVA, tomul 62, nr. 3–4, Bucureşti, 2011, p. 291–299

circa o treime din informația existentă. Observațiile prilejuite de studiul eșantionului general Tomis, astfel completat, au atras unele considerații şi reinterpretări asupra evoluției economice a orașului și a raporturilor cu vecinele sale de pe coasta de vest a Mării Negre, mai întâi din poziția de centru portuar grecesc autonom, ulterior ca „verigă" în sistemul provincial roman și „Metropolă a Pontului", în cele din urmă cu statutul de capitală a Scythiei Minor.

Proveniența celor aproape 1000 de piese monetare investigate în lucrare este specificată, mai mult sau mai puțin explicit, în funcție de posibilitățile de documentare și înregistrare a materialului, în 24 de note de inventar păstrate la cabinetul numismatic, acestea consemnând în cele mai multe cazuri descoperiri fortuite. Condițiile specifice care au împiedicat o cercetare sistematică exhaustivă a acestei urbe antice, precum – de pildă – în cazul Histriei, generate în principal de suprapunerea aproape în totalitate a vechiului Tomis de către locuirea modernă, au făcut ca doar un mic număr de monede să fie depistat pe calea cercetărilor arheologice. Dimpotrivă, majoritatea acestora a fost rodul unor descoperiri întâmplătoare făcute în diferite împrejurări și pe diferite căi, unele fiind scoase la iveală în cursul unor lucrări edilitare sau de pe proprietăți particulare, altele fiind colectate de numeroșii pasionați de antichități din periegheze sau cercetări clandestine și incluse în colecții personale de mai mici sau mai mari dimensiuni, care la un moment dat au constituit obiectul vânzării sau donării, în cazul nostru către Muzeul Național de Antichități sau Institutul urmaș al acestuia. Conform notelor de inventar întocmite în perioada reorganizării de după război, cele mai multe exemplare rezultate din săpături arheologice (144 exemplare) au făcut parte din vechile colecții ale M.N.A.

O scurtă sinteză realizată pe baza bibliografiei existente cu privire la evoluția edilitară și politică a orașului de la fondare (sec. VI a. Chr.) la încetarea existenței ca stabiliment urban (sec. VII p. Chr.), ce finalizează capitolul introductiv, este urmată firesc de un istoric al cercetărilor (cap. II) asupra monedei la Tomis. Cele mai timpurii referiri la emisiunile monetare ale cetății Tomis, în cadrul unor lucrări despre numismatica universală, datează din a doua jumătate a sec. XVII, diferite alte întreprinderi similare ulterioare datorându-se contextului preocupării pentru constituirea de secțiuni numismatice în cadrul marilor colecții europene din epoca modernă și implicit pentru descrierea, clasificarea, datarea și nu în ultimul rând publicarea pieselor monetare de către colecționari și învățați ai vremii. În cercetarea numismatică românească, dezvoltată în cursul sec. XX, emisiunile orașelor vest-pontice au deținut un loc principal, Tomisul bucurându-se de o atenție specială, din păcate însă nu și de un studiu exhaustiv asupra evoluției monetare, dependent desigur în mare măsură de stadiul și modul publicării descoperirilor.

Cap. III este rezervat emisiunilor monetare ale Tomisului și istoriei atelierului monetar, divizarea în două secțiuni corespunzând perioadei „autonomiei" (III.1), respectiv celor aproape trei veacuri de funcționare sub autoritate romană, în care a emis monede provinciale. Este o trecere în revistă a tuturor emisiunilor și tipurilor

iconografice cunoscute din această monetărie. Un preţios instrument de lucru a constituit celebra lucrare despre monedele cetăţii datorată lui Kurt Regling, ce descria la începutul secolului trecut peste 1000 de tipuri monetare, cu diferite variante, fiind încă şi astăzi baza de referinţă a cercetărilor din domeniul numismaticii greco-romane. Aceasta posedă cel mai complet catalog al emisiunilor tomitane realizat vreodată, în pofida handicapului unei lipse aproape totale a ilustraţiei şi chiar în condiţiile în care cercetările din decursul unui secol au semnalat existenţa unor tipuri şi variante inedite. Atari completări aduce şi studiul nostru, precum în cazul emisiunilor „autonome" timpurii, necunoscute lui Regling, de tip Hermes / protome de cai între bonetele Dioscurilor sau varianta cu monograma M în câmp a emisiunilor de tip Zeus / protome de cai „înstelate".

Partea de analiză propriu-zisă a circulaţiei monetare, concretizată în patru capitole principale (IV–VII) corespunzătoare împărţirii cronologice uzuale, cu subcapitole şi tabele statistice, reprezintă, în strânsă relaţie cu Catalogul monedelor şi Repertoriile de descoperiri monetare, nucleul lucrării. Comparaţia statistică este principala metodă utilizată. Astfel, constituirii lotului numismatic de la IA, prelucrat cu acest prilej într-un catalog complet, reprezentând în total 982 de fişe, i s-a adăugat, în vederea studierii eşantionului întregit, realizarea unui repertoriu actualizat al descoperirilor monetare izolate de la Tomis cu date esenţiale despre 3368 de piese monetare edite, incluzând exemplarele adăugate de noi, cu trimiteri corespunzătoare la poziţiile din catalog, respectiv o descriere succintă a celor 27 de depozite monetare (la nivelul informaţiei din 2008–2009) aflate pe teritoriul Constanţei. Ne-am raportat, în funcţie de perioada istorică, şi la alte eşantioane de descoperiri monetare dobrogene sau balcanice din literatura de specialitate, utilizând, atunci când reprezentativitatea acestora permitea, unitatea medie denumită convenţional „eşantionul Dobrogea". O prezentare pe aceleaşi registre tratează statistic descoperirile de la Histria, cu un repertoriu de 3226 monede izolate şi 14 tezaure cunoscute în cea mai mare parte din bibliografia numismatică. Am considerat situaţia monetară înregistrată la Histria în mod firesc cea mai potrivită pentru comparaţia cu cea tomitană şi totodată o formă de „control statistic", având în vedere afinităţile ţinând de începuturile celor două cetăţi şi politicile comune, destinul istoric adesea unitar şi longevitatea lor, nu în ultimul rând amplasamentul învecinat şi rolul de „barometre economice" ale zonei costiere dobrogene. Cele două oraşe greceşti – la care se adaugă Callatis – au cunoscut funcţionarea instituţiilor tradiţionale şi în epocă romană, fiind şi centre emitente de monedă şi furnizoare principale ale coastei pontice occidentale, ceea ce le-a determinat evoluţii specifice în cadrul provinciei şi apariţia graduală a unei interesante „sinteze" demografice şi culturale greco-latine. Eşantionul monetar histrian, cel mai important şi reprezentativ din Dobrogea publicat până în prezent, reflectă cel mai fidel şi se situează cel mai aproape de realitatea istorică, în condiţiile în care conservarea sitului a permis cercetări sistematice şi exhaustive ale nivelurilor de locuire antice, situaţie ideală contrastând cu cea de la Tomis şi

Callatis, unde proveniența unei mari părți a materialului din descoperiri fortuite şi supunerea acestuia selecției din colecțiile private a lăsat loc unor marje semnificative de relativitate în privința condițiilor de găsire. La Tomis acest neajuns este compensat oarecum de recoltarea unei ponderi însemnate a materialului numismatic din complexe închise, în cadrul necropolelor oraşului, asocierea monedelor cu alte obiecte de inventar sau chiar prezența ca tezaure facilitând observațiile de ordin cronologic; în ce priveşte Callatis, puțin cunoscuta sa istorie monetară datorată numărului mult prea redus de monede editate față de vecinele mai nordice ne-a limitat la a-l menționa ocazional ca piață monetară comparativă. Pentru întreaga perioadă studiată, am realizat o paralelă a prezenței monetare la Tomis şi Histria, observațiile fiind sintetizate într-o serie de tabele statistice. La o privire de ansamblu, apare plauzibil ca fluctuațiile volumului de monedă pe piețele celor două oraşe să reflecte evoluția acestora, similară sau diferită, de-a lungul secolelor. Prin urmare, pentru epoca „autonomiei" cetăților greceşti (sec. VI–I), perioada de maximă înflorire a Histriei şi dominația sa economică asupra regiunii istro-pontice se reflectă în totalul de 1862 de monede descoperite izolat, majoritatea acestora evident datând din sec. VI–III a. Chr., statutul de inferioritate al Tomisului – fostă factorie comercială a histrienilor (?) – în această perioadă şi deschiderea târzie a monetăriei proprii justificând, pe de altă parte, cuantumul de numai 320 de piese monetare, dintre care totuşi peste o treime sunt emisiuni tomitane. Ascensiunea Tomisului şi nivelul ridicat al circulației monetare în epoca romană timpurie rezidă în cele 594 de monede înregistrate, situația Histriei neputând fi cu mult mai puțin prosperă, aşa cum indică totalul celor 541 de emisiuni monetare, în concordanță cu sursele epigrafice atestând pentru cele două oraşe în primele decenii ale sec. III titulatura de *lamprotatai*. Statutul de capitală politică, militară şi eclesiastică a provinciei şi sediu al vieții economice dobrogene, ca şi siguranța conferită de acestea Tomisului veacurilor IV–V, se regăsesc în totalul de 1883 de monede descoperite, față de care modesta sumă de 382 ex., mai ales într-o epocă caracterizată de o un fenomen inflaționist cronic, cu scurte momente de redresare, denotă o decădere, cel puțin la nivel economic, a oraşului de pe malul lacului Sinoe. Ultima epocă de înflorire a oraşelor pontice este reflectată de cele 571 de monede din sec. VI–VII descoperite la Tomis, un cuantum apropiat situației din sec. I–III, diferența statistică micşorându-se față de Histria, reprezentată acum de 441 de monede.

Ținând cont de faptul că într-un interval de timp atât de vast în lumea romană au funcționat succesiv cel puțin trei sisteme monetare (dacă nu luăm în calcul perioada Romei republicane), analiza noastră numismatică a fost structurată ca atare.

O primă perioadă (cap. IV) este încadrată cronologic între primele atestări de monede la Tomis şi sfârşitul perioadei autonomiei atelierului monetar al cetății, cu două subcapitole corespunzând ante şi post debutului acestuia din urmă, rezervate circulației monedelor străine la Tomis (IV.1), respectiv intervalului dintre ~ mijlocul sec. III şi primul sfert al veacului I a. Chr. (IV.2). Deşi cetatea Tomis

şi-a deschis propriul atelier monetar cel mai probabil în prima jumătate a sec. III a. Chr., acesta funcţionând fără întreruperi semnificative timp de aproximativ cinci veacuri (până spre mijlocul sec. III p. Chr.), o piaţă monetară a existat aici încă din stadiul de *emporion*, începând cu primele activităţi economice în care erau vehiculate emisiuni monetare ale unor aşezări urbane aflate într-un stadiu de dezvoltare mai avansat, cele dintâi piese cu rol monetar atestate la Tomis fiind „vârfurile de săgeată” atribuite Histriei şi, din aceeaşi categorie proto-monetară, „delfinaşii” olbieni. Aici au pătruns emisiunile monetare predominante în zonă şi în bazinul pontic, între care cele histriene deţin o pondere firească, la care se adaugă mai târziu în cantitate apreciabilă monedele macedonene, alături de emisiunile din metal comun fiind bine reprezentate şi piesele de argint şi atestate chiar şi cele de aur. După mijlocul sec. III, producţia monetară a atelierului din Tomis eclipsează prezenţa monedelor străine din circulaţia locală, acestea deţinând, cu excepţia notabilă a emisiunilor ptolemaice, un procentaj aproape nesemnificativ, totodată capătă preponderenţă în circulaţie emisiunile de metal comun. Este de presupus că denarii romani republicani, deosebit de frecvenţi în Dacia sec. I a. Chr., au pătruns cu întârziere în zona litoralului pontic (unde de altfel nici tetradrahmele de tip thasian sau ale primei provincii macedonene, cu care denarii se asociază frecvent în tezaure, nu sunt atestate), o difuziune masivă în Dobrogea fiind de admis cu începere de la Augustus şi continuând în deceniile următoare, pe calea antrenării în circulaţia monetară de sistem imperial. Materialul numismatic pus în circuitul public cu acest prilej completează substanţial dosarul descoperirilor monetare de la Tomis, aducând în atenţie, pe lângă noi variante tipologice şi nominale, o serie de emisiuni rare sau pentru prima dată atestate în oraşul pontic: cazul „delfinaşilor” olbieni, extrem de rar întâlniţi în Dobrogea şi necunoscuţi la Histria şi Callatis, atestaţi acum la Tomis de cinci exemplare, tetradrahmei din Damastion, emisiunilor Imperiului persan şi ale Regatului lagid, acestea din urmă semnalând o existenţă perpetuă a relaţiilor cu Egiptul, încă de la începutul epocii elenistice; nu în ultimul rând, adăugăm aici cele 21 de monede tomitane din perioada „autonomiei”.

A doua perioadă (cap. V) cuprinde emisiunile monetare romane şi provinciale din epoca Principatului (sec. I–III) – până la reforma lui Diocletian din 294 p. Chr., petrecută după aproape o jumătate de veac de la încetarea activităţii atelierului tomitan, împărţită fiind în subperioade corespunzătoare primelor trei dinastii imperiale ale sec. I p. Chr. (V.1), epocii Antoninilor (V.2), perioadei Severilor până la Filip Arabul (V.3), respectiv celei de-a doua jumătăţi a sec. III până la reforma monetară a lui Diocletian (V.4). În epoca imperială timpurie, teritoriul istro-pontic este treptat integrat sistemului roman provincial, emisiunile provinciale fiind convertibile faţă de moneda imperială în baza unui sistem de echivalenţe valorice centrat pe raportul as roman: as grecesc (assarion). În sec. I p. Chr., dinamica monetară în Dobrogea are un nivel scăzut, Tomisul făcând oarecum excepţie, mai ales din poziţia de principal furnizor de numerar provincial al Moesiei. Până în cea de-a doua jumătate a veacului următor, rolul principal în circulaţie revine monedelor

romane imperiale, după Antoninus Pius acestea fiind echivalate cantitativ şi apoi înlocuite de emisiunile provinciale, care domină piaţa monetară până spre mijlocul sec. III. Ca valori nominale ale monedelor de bronz romane, la Tomis sunt atestate asul (cel mai frecvent) şi cei doi multipli ai săi, dupondiul şi sestertul, cu cea mai bună reprezentare cantitativă în vremea Antoninilor. Denarul imperial, extrem de rar până la Nero, în condiţiile menţinerii denarilor republicani în circulaţie în mari cantităţi, va pătrunde pe piaţa tomitană cel mai mult în perioadele în care oraşul a găzduit garnizoane romane, precum sub Flavii, în a doua parte a domniei lui Marcus Aurelius şi în vremea lui Commodus. În primele decenii ale veacului III, monedele provinciale de la Tomis, de o mare varietate, provin în special din Moesia Inferior, cu o dominare autoritară a emisiunilor tomitane, o altă parte venind dinspre sud, din oraşele Thraciei, Bithynia şi Egipt. Piesele provinciale mărunte „cu stindarde legionare" bătute la Nicaea pătrund la Tomis în număr mare sub domnia lui Severus Alexander sau în anii imediat următori, situaţie constatată şi în Dacia şi în sud-vestul Dobrogei, nu şi în partea nordică a teritoriului istro-pontic, unde predomină cele de la primii Severi şi din perioada post Maximin. Monedele Alexandriei constituie o prezenţă obişnuită la Tomis în perioada romană, ceea ce nu se întâmplă în alte oraşe de pe coastă. Dintre monedele provinciale, rarităţi în zona Dunării de jos şi chiar în colecţiile numismatice constituie emisiunile din Thessalonic pentru Tiberius Caesar, Anchialos pentru Antoninus Pius, Iuliopolis (Bithynia) pentru Maximus Caesar şi Bizya pentru Filip II Caesar, ca să ne rezumăm numai la apariţiile mai „exotice". Un progres substanţial în cunoaşterea producţiei monetare a Tomisului îl constituie catalogarea a 69 ex. din perioada romană, cu reprezentarea în premieră în descoperirile de la Constanţa a monedelor de la Augustus, Nero sau cu efigia Iuliei Mamaea, dosarul emisiunilor pseudo-autonome fiind şi el îmbogăţit cu peste 60 % (19 ex. adăugate celor 11 cunoscute anterior). După mijlocul sec. III, ultimele emisiuni provinciale care pătrund alături de noul nominal roman de argint sunt emisiunile atelierului alexandrin, care emite până în vremea Tetrarhiei. Pentru perioada invaziei populaţiilor nordice în Peninsula Balcanică, în care au fost afectate considerabil şi oraşele Moesiei Inferior, descoperirile monetare atestă că eventualele distrugeri suferite de Tomis s-au petrecut sensibil mai târziu decât la Histria, pe piaţa acesteia din urmă monedele de la Valerian şi Gallienus având o pondere însemnată, pe când la Tomis acestea sunt sporadice (chiar în condiţiile prezenţei acestui numerar devalorizat în cantităţi enorme pe pieţele Imperiului), o revenire a circulaţiei monetare normale petrecându-se aici începând de la Claudius II sau chiar Aurelian. Antoninianul reformat în 274–275 este bine reprezentat la Tomis, de asemenea şi speciile monetare de bronz argintat introduse de Diocletian. Lotul de 50 de monede din a doua jumătate a sec. III, de la Trebonianus Gallus până la emisiunile antereformă de la Diocletian şi Maximin, suplimentează sensibil evidenţa anterioară, mai ales pentru domniile lui Aurelian şi Probus, reprezentate de cel mai mare număr de exemplare. Un fenomen specific cu precădere sec. II–III este

prezența în circulație, alături de cunoscutele monede din argint placate sau *subaerate*, a imitațiilor bătute sau turnate în bronz după diverse prototipuri din epocă, adesea de metal prețios. În total, eșantionul Tomis conține zece asemenea imitații, iar dacă adăugăm cele 25 de monede turnate semnalate la Histria și luăm în calcul că, în studiile mai vechi, astfel de exemplare au fost frecvent trecute cu vederea, fiind uneori greu de deosebit de cele foarte uzate, putem accepta că vehicularea în circulație a acestor piese mărunte, în momentele de penurie de numerar mărunt, era obișnuită în toată Dobrogea, inclusiv în zona costieră, completând astfel constatările recente cu privire la detectarea lor în cantități considerabile în partea de sud-vest a teritoriului istro-pontic.

Chiar dacă istoria monetară a Tomisului în calitate de centru emitent ia sfârșit în vremea împăratului Filip Arabul, pe piața locală continuă să circule emisiunile romane imperiale și apoi proto-bizantine, fiind prezent și fenomenul imitativ destinat contracarării perioadelor de criză în aprovizionarea cu numerar mărunt, circulația monedei continuând atâta timp cât a existat aici o locuire de tip urban.

A treia perioadă de circulație monetară studiată (cap. VI) se suprapune epocii Imperiului roman târziu, din vremea Tetrarhiei până la reforma monedei de bronz introdusă de Anastasius la sfârșitul sec. V, care marchează trecerea la sistemul monetar bizantin timpuriu. Pe parcursul sec. IV nummus-ul constantinian, cu diferitele sale stadii de depreciere și scurte etape de redresare, este prezent în capitala Scythiei Minor în cantități apreciabile, cu apogeul intrărilor de numerar curent în intervalele 330–336 și mai ales 364–378, acest vârf fiind urmat de cea mai accentuată cădere a indicatorilor de circulație, în anii 378–383. La începutul veacului V un probabil asediu hunic asupra Tomisului este relevat de aflarea unui tezaur monetar într-un cartier *intra muros*, după toate aparențele incendiat. Urmare a slăbirii autorității Imperiului răsăritean la Dunărea de Jos în condițiile prezenței hunilor în Balcani, pătrunderea monedei de bronz curente în Scythia Minor se face cu tot mai multă dificultate, coeficienții circulației monetare scăzând drastic în cea de-a doua parte a domniei lui Theodosius II, pentru ca în ultima jumătate a sec. V să se producă practic prăbușirea acesteia, la Tomis moneda nouă mai pătrunzând doar într-o cantitate simbolică. Numerarul din această perioadă deține ponderea cea mai mare în catalogul monedelor de la IA (660 ex.), în mare parte menționate preliminar de Radu Ocheșeanu, dar editate acum exhaustiv, cu date complete, o referire specială meritând lotul de 179 de monede din perioada 364–378, reprezentând peste 65 % din totalul pieselor cunoscute pentru acest interval la Tomis. Dintre acestea, cele mai multe piese provenind din atelierele de la Siscia și Thessalonic, ne-au prilejuit o serie de considerații cronologice și completarea înserierilor propuse pentru emisiunile acestor monetării de Vera Lányi și Miloje R. Vasić. La nivelul sec. IV, alături de alte fenomene specifice perioadelor de criză monetară menționate mai jos, am constatat existența surfrapărilor chiar și la numerarul mărunt, în trei cazuri acestea fiind atestate în eșantionul nostru: tipul *Spes Reipublice* (358–361) peste tipul *Gloria Exercitus* 1 st. (336–341); tipul *Securitas Reipublicae* (364–378) peste tipul *Fel Temp Reparatio* – FH (354–358)

şi, respectiv, tipul *Virtus Exerciti* 2 (395–402) peste tipul *Salus Reipublicae* 2 (383–395), ultimul indicând şi un alt fenomen: utilizarea de flanuri mai mici pentru monede de nominal superior (în cazul de faţă un AE 3 bătut peste un AE 4), în scopul economisirii metalului. Deşi materialul prezentat aici include şi monede de argint, iar eşantionul general Tomis conţine şi câteva piese din aur, datele statistice de bază în privinţa dinamicii monetare pe o perioadă determinată sunt furnizate de numerarul din metal comun, uneori fără valoare intrinsecă, dar cu valoare garantată de autoritatea emitentă, ceea ce explică prelungirea duratei de circulaţie prin contramarcare sau reutilizarea în perioade de criză a unor piese deteriorate, de mult timp ieşite din uz. Pentru sec. V este bine atestat şi fenomenul acceptării în circulaţie, ca mărunţiş, unor piese mici de bronz sau plumb, neştanţate sau imprimate pe o singură parte, alături de refolosirea unor exemplare mai vechi diminuate prin tăiere.

Ultima perioadă avută în vedere (cap. VII) este cuprinsă între anul 498 şi mijlocul celui de-al doilea deceniu al sec. VII. Reformele lui Anastasius şi perioada reconstrucţiei iustiniene au adus o nouă perioadă de înflorire economică teritoriului istro-pontic, reflectată şi numismatic, Tomisul continuând să fie sediul administrativ şi economic al provinciei. Din această poziţie, mai marea siguranţă oferită pieţei monetare este relevantă cu deosebire în contextul atacurilor avaro-slave de sub domnia lui Mauriciu Tiberiu, ale cărui monede sunt reprezentate aici în succesiune cronologică aproape neîntreruptă, spre deosebire de majoritatea oraşelor dobrogene. Circulaţia monetară se menţine în limite normale până în primii ani ai domniei lui Heraclius, când *limes*-ul dunărean se prăbuşeşte şi împreună cu el controlul Imperiului asupra Peninsulei Balcanice, pe care o va recuceri cu greu în veacurile următoare. Viaţa urbană din Dobrogea dispare pentru o perioadă îndelungată, singurele contacte sporadice păstrându-se cu Imperiul doar pe cale maritimă, oraşele de pe coastă, şi ele în curs de ruralizare. La Tomis este de presupus menţinerea pentru o vreme a unui relativ control bizantin cu ajutorul flotei, ca bază navală în Pont. Rarele emisiuni de la Constans II sau Constantin IV descoperite aici sunt însă departe de a reprezenta o circulaţie monetară propriu-zisă, iar simbolicele pătrunderi de monede în sec. VIII sunt de natură a indica exclusiv deplasările oamenilor. Cele 60 de monede din perioada bizantină timpurie au adus, de asemenea, câteva noutăţi, între care editarea a patru piese mici (nummia) cu monogramă de la Anastasius, ce s-au adăugat unicului exemplar publicat anterior, atestarea la Tomis şi în Dobrogea a nominalului de 33 nummia pe o emisiune din Alexandria de la Iustinian I şi înregistrarea unei a doua imitaţii de 10 nummia emise sub acest împărat de un atelier italic.

Cap. X, rezervat concluziilor, este secondat de secţiunile conţinând listele alfabetice ale cataloagelor numismatice de referinţă şi lucrărilor de bibliografie generală utilizate, însoţite de o listă de abrevieri (cap. IX–X).

Cap. XI este reprezentat de mai sus menţionatul Catalog, structurat în şase subcapitole, ce descrie 982 de piese izolate de la Constanţa aflate în colecţia IA, în

care informațiile de ordin numismatic sunt însoțite de către o scurtă mențiune a provenienței şi a numărului de inventar.

Pentru o statistică cât mai completă a difuziunii emisiunilor tomitane pe teritoriul României şi în alte zone din bazinele pontic şi mediteranean, am adăugat ca anexe (cap. XII**,** cu șapte secțiuni), în afara Repertoriilor descoperirilor monetare izolate descoperite la Tomis şi Histria deja menționate (XII.4 şi XII.6), alte cinci evidențe statistice: două referitoare la tezaurele monetare din cele două situri (XII.5 şi XII.7), o alta la descoperirile de monede bătute la Tomis, incluzând situația monedelor de metal prețios de tip elenistic – stateri şi tetradrahme – descoperite izolat şi în tezaure (XII.1), un bilanț al monedelor tomitane aflate în componența unor tezaure (XII.2), respectiv lista tuturor monedelor tomitane, cu altă proveniență decât Constanța, aflate în colecția Institutului de Arheologie, în mare parte inedite (XII.3).

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXX, 2010)

CONSTANTIN C. PETOLESCU*

Cu această serie, cronica noastră epigrafică împlineşte 30 de ani de la apariţie; ea a fost concepută ca un *supplementum* anual la culegerea naţională de inscripţii. Revista studiilor epigrafice din România însumează până acum 1483 de numere, reprezentând notiţe bibliografice (simple consemnări, totuşi uneori însoţite de comentarii), dar mai ales publicări de inscripţii – descoperiri noi sau inscripţii mai vechi revizuite.

Recolta epigrafică a anului 2010 (seria XXX, 1426–1483), fără a fi prea bogată, aduce o serie de noutăţi, în special prin publicaţiile de diplome militare. Ca şi până acum, prezentarea se face pe cele două secţiuni: *Dacia* şi *Moesia Inferior* (de fapt, doar teritoriul Dobrogei româneşti).

Totodată, am decis a extrage principalele informaţii oferite de seriile XXVI–XXX (2006–2010) prin întocmirea unor indici analitici.

A) **DACIA**

(nr. 1426–1451)

Bibliografie – Generalităţi

(1426–1435)

1426. R. Ardevan, Livio Zerbini, *La Dacia romana,* Soveria Mannelli, Rubbettino Editore, 2007. Sumarul este organizat în 10 capitole (în paranteze, numele autorului, cu iniţialele): *La Dacia preromana,* p. 7 (L. Z.); *La conquista romana,* p. 23 (L. Z.); *La Dacia nell'età di Traiano,* p. 35 (L. Z.); *La storia e l'amministrazione della Dacia Romana fino al 235 d.C.,* p. 51 (L. Z.); *L'esercito ed il sistema difensivo,* p. 65 (L. Z.); *L'economia,* p. 81 (R. A.); *La società,* p. 113 (R. A.); *Cultura e romanità,* p. 159 (R. A.); *La provincia nel periodo dell'anarchia militare,* p. 193 (L. Z.); *La Dacia postromana,* p. 209 (R. A.). Ca anexe: *Cronologia della Dacia Romana,* p. 239; *Governatori della Dacia Romana,* p. 255; *Corrispondenza – toponimi antichi e moderni,* p. 259; *Bibliografia generale,* p. 261; *Indice dei nomi,* p. 263.

---

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, Bucureşti; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr

SCIVA, tomul 62, nr. 3–4, Bucureşti, 2011, p. 301–335

1427. L. Bricault, M. J. Versluys, P. G. P. Meyboom (editori), *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11–14, 2005,* Leiden and Boston, 2007 (Religions in the Graeco-Roman World, 159); volumul reuneşte un număr de 20 de studii consacrate influenţei Egiptului asupra lumii romane (prezentare în AÉ 2007, 149). Studiul despre Dacia este semnat de M.-C. Budischovsky (p. 267–288; *non vidi*).

1428. Ov. Ţentea, I. C. Opriş (ed.), *Near and beyond the Roman Frontiers. Proceedings of a Colloquium held in Târgovişte, 16–17 Oktober 2008,* Bucureşti, 2009. Reţinem pentru cronica epigrafică:

– Gabriel-Iulian Stoian, *Civilii şi armata romană. Lixae şi calones,* p. 295–304;

– George Cupcea, *Soldiers Missions in Limes provinciae. Frumentarii in Dacia,* p. 305–314;

– Cosmin Onofrei, *Recruitment and Manipulation in the Roman World,* p. 315–328;

– Petru Ureche, *Tactics, Strategies and Fighting Specific of the cohortes equitatae in Roman Dacia,* p. 329–336;

– Florian Matei-Popescu, *Auxiliaria (II),* p. 339–346 (trei note: vezi *infra,* nr. 1442–1443, 1451);

– Doina Benea, *Cu privire la graniţa de sud-vest a Daciei romane (II). Sectorul Porţilor de Fier,* p. 355–369;

– Ovidiu Ţentea, *Of the Defence of aurariae Daciae,* p. 371–381.

1429. Constantin C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie,* Bucureşti, 2010, 384 p.; ilustraţia la sfârşit, 31 figuri + o hartă depliant (Dacia romană). Cartea cuprinde patru secţiuni: *Getica* (de la prima atestare a geţilor, la Burebista); *Dacica* (perioada 44 a. Chr.– 106 p. Chr.); *Romana* (Dacia în epoca romană); *Dacoromania* (Dacia în epoca romană târzie; marile migraţii; etnogeneza Românilor).

*

1430. Gică Băeştean, *Legiunea XIII Gemina în Colonia Dacica Sarmizegetusa?,* SCIVA, 59–60, 2008–2009, p. 165–172.

1431. S. Cociş, R. Zegreanu, D. Tamba, *Piese sculpturale din castrul roman de la Sutoru,* „Revista Bistriţei”, 23, 2009, p. 53–67. Între acestea se află trei monumente cu inscripţii: un altar funerar (p. 54, nr. 1; AÉ 1932, 81 = ILD, 757), un fragment de altar dedicat lui I. O. M. pentru sănătatea unui împărat roman (*ibidem,* nr. 2; publicat de I. I. Russu, AMN, 5, 1968, p. 459–460, nr. 6), o stelă funerară (p. 54–55, nr. 3; CIL III, 7644).

1432. Werner Eck, A. Pangerl, *Vater, Muter, Schwestern, Brüder… Zu einer außgewöhnlichen Bürgerrechtsverleichung in einer Konstitution des Jahres 121 n. Chr.,* Chiron, 33, 2003, p. 347 şi urm.; iidem, *Nochmals: "Vater, Muter, Schwestern, Brüder…",* ZPE, 165, 2008, p. 213 şi urm.; iidem, *"Vater, Muter, Schwestern, Brüder…": 3. Akt,,* ZPE, 166, 2008, p. 276–284.

Diplome militare (fragmentare), datând din 5 aprilie 121, publicate în decurs de câţiva ani şi completate succesiv. Vezi nr. următor şi mai departe, nr. 1445–1447.

1433. Werner Eck, Andreas Pangerl, *Sex. Iulius Severus, cos. suff. 126, und seine Militärdiplome (PA 456),* ZPE, 173, 2010, p. 247–257. Sub acest titlu se publică o diplomă militară cu trupele Daciei Superioare din 24 noiembrie 124 (*infra,* nr. 1450) şi un mic fragment dintr-o diplomă privitoare la aceeaşi provincie din 5 aprilie 121 (*infra,* nr. 1449).

1434. Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *L'inscription de T. Iulius Saturninus à Dierna et l'affermage de publicum portorii Illyrici,* Studia antiqua et archaeologica (Iaşi), 16, 2010, p. 145–152. Discuţie pe marginea inscripţiei CIL III, 1568 (= IDR III/1, 60; dispărută, transmisă printr-o copie a lui Caryophilus); vezi *infra,* nr. 1441.

1435. Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, Roxana-Gabriela Curcă, *L'origine de l'élite municipale en Dacie romaine,* Studia antiqua et archaeologica (Iași), 16, 2010, p. 153–187. Prima parte, cea esențială a studiului, prezintă decurionii, magistrații, flaminii și pontifii, precum și familiile lor (sub formă de tabele, 341 persoane, p. 154–173; vezi și tabelul cu zonele de proveniență, p. 179–181); partea a doua prezintă membrii elitelor din cetățile cu statut inferior: Ampelum, Micia, canabele de la Apulum și Potaissa (p. 183–185; cu observația că fruntașii satelor nu pot fi reținuți totuși printre „elite").

1436 (= XXVI, 1191; XXVII–XXVIII, 1272; XXIX, 1373). S. Nemeti, M. Bărbulescu, *Arcobadara*, Latomus, 69, 2010, p. 446–455.

Pe baza noii restituiri a inscripției de la Ilișua, autorii cred că aici trebuie localizată *polis* menționată de Ptolemeu (III, 8, 4): 'Αρκοβάδαρα. Identificarea acestui toponim este acceptată fără rezerve: vezi astfel Corneliu Gaiu, *Opaițele ceramice de la Arcobadara,* Revista Bistriței, 24, 2010, p. 217–244 (pl. I–IX, desene; unele cu ștampile); vezi și D. Protase, în art. cit. *infra* la nr. 1437. Dar numele așezării *(vicus)* ce se va fi constituit pe lângă castrul de la Ilișua trebuie să-și fi tras numele de la cel al trupei care staționa aici, posibil *Ad Tungros* (vezi Cosmographia Geografului din Ravenna, reproducere în *Fontes,* II, p. 581: *Congri,* evident corupt); exemple chiar din Dacia: *Ad Pannonios* (*Tabula Peutingeriana,* VII, 3), *Ad Vatabos* (= *Ad Batavos*; AÉ 1993, 1577 = IDRE, II, 411). *Arcobadara* era totuși numele unei așezări din împrejurimi, care grupa un număr de sate sub forma unui *territorium*; de aici piatra va fi fost adusă după mijlocul secolului al III-lea sau chiar mai târziu la Ilișua și reutilizată ca material de construcție.

1437. D. Protase, *Fragmente din două diplome militare romane descoperite în Dacia Porolissensis,* „Revista Bistriței", 24, 2010, p. 163–170. Vezi *infra,* nr. 1439–1440.

1438. Livio Zerbini, *Le miniere d'oro della Dacia: appunti della loro cronologia,* Apulum, 47, 2010, p. 241–247.

Inscripții recent descoperite sau revizuite
(nr. 1439–1444)

1439. Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud). Cinci fragmente dintr-o diplomă militară descoperite în anul 1988, în clădirea pretoriului, într-un strat de pietriș (încăperea g, − 0,85 m). Toate provin din *tabella II*. Fig. 1–2[1].

D. Protase, *op. cit.* (*supra,* nota 1437), Revista Bistriței, 24, 2010, p. 163–164, fig. 1–2 (foto, desene).

Prezentăm piesele în ordinea aleasă de editor:

Fragm. 1: textul păstrat face parte din *extrinsecus*: dimensiuni 5,8 × 2,7 cm. Se păstrează parte din numele martorilor (editorul le însoțește de mențiunea anilor când apar în diplomele militare):

[Ti. Iuli	*Fel]icis*	a. 134–167
[C. Iuli	*S]ilvani*	a. 134–154
[C. Pomponi	*St]atiani…*	a. 154–167
[P. Ocili	*Pr]isci*	a. 148–167

[1] Datorăm reproducerea ilustrației doamnei Elena Elisabeta Pleniceanu (care s-a ocupat de partea grafică a „Revistei Bistriței"), căreia îi aducem cele mai calde mulțumiri.

Fig. 1. Fragmente dintr-o diplomă militară din castrul de la Ilişua (foto).

Fig. 2. Fragmente dintr-o diplomă militară din castrul de la Ilişua (desene).

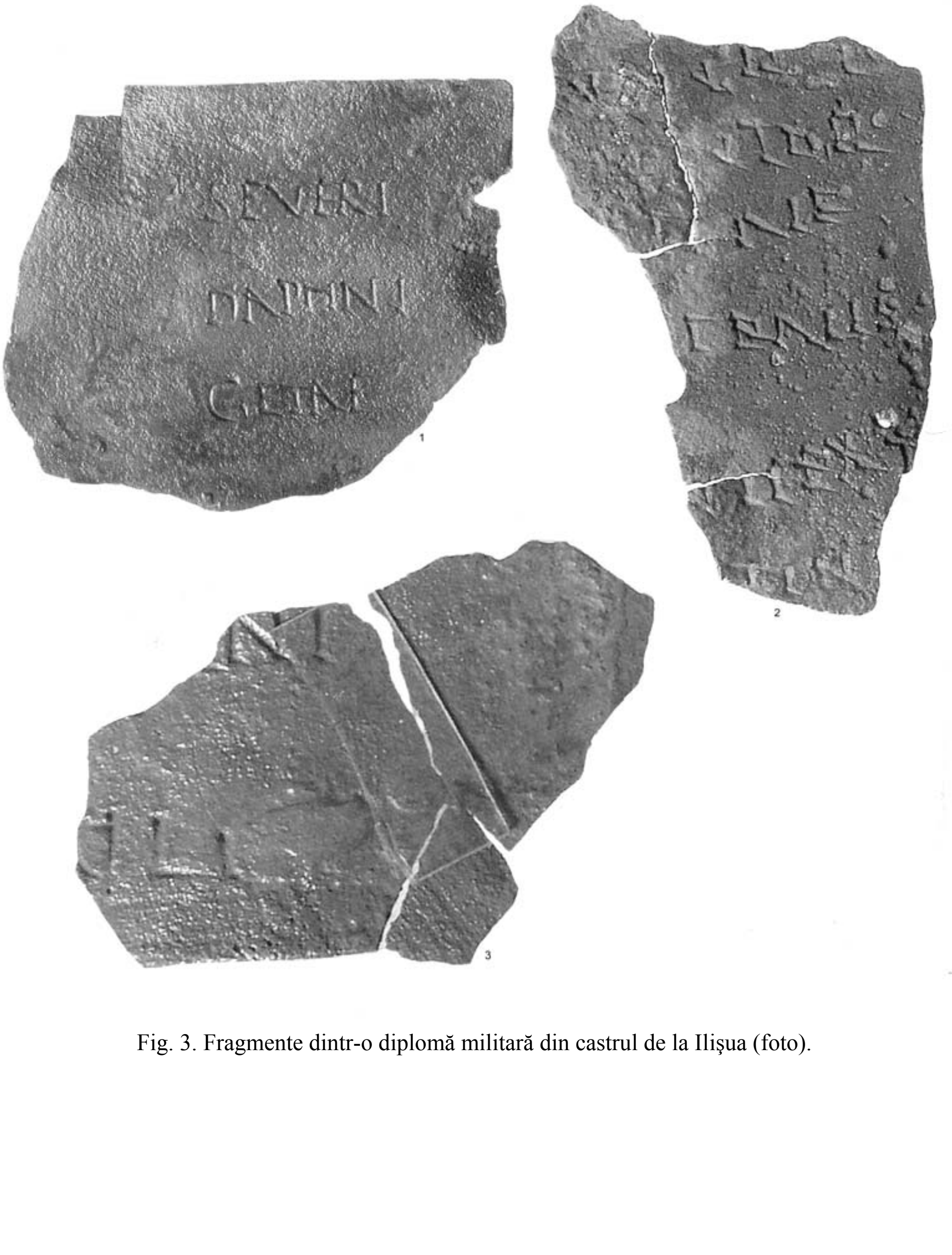

Fig. 3. Fragmente dintr-o diplomă militară din castrul de la Ilişua (foto).

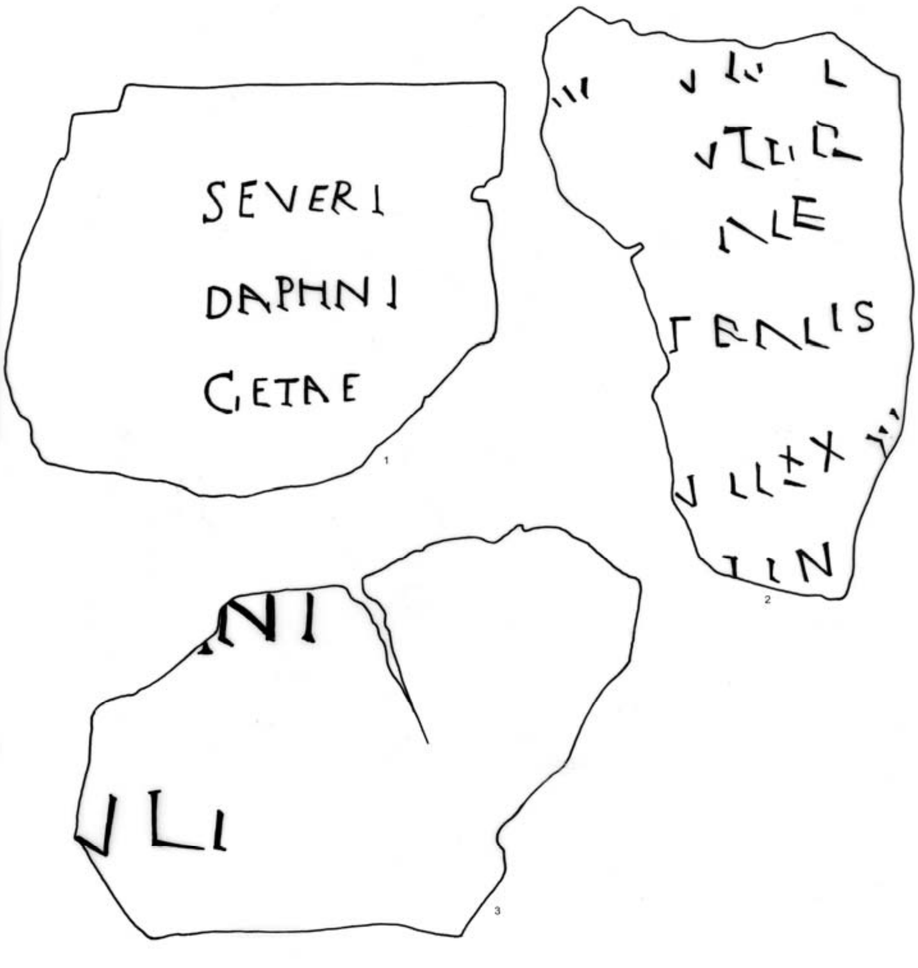

Fig. 4. Fragmente dintr-o diplomă militară din castrul de la Ilişua (desene).

Cele patru nume se întâlnesc în această formaţie pe două diplôme din 27 septembrie 154 (RMD II, 47 = 100; această diplomă a fost emisă pentru trupele Daciei Porolissensis) şi 3 noiembrie 154 (CIL XVI, 104); ei se află pe locurile 4–7 între cei şapte martori de pe aceste diplome (vezi RMD V, Appendix III, p. 924).

La acest fragment mai pot fi ataşate alte două: Fragmentul din fig. 1/3 (2/3) trebuie aşezat la stânga (unde erau trecute *praenomen*-ul şi gentiliciul), conţinând numele martorului de pe poziţia 4: *[Ti. I]uli [Fel]icis*; resturile de litere de deasupra provin din numele de pe poziţia 3: *[M. Sen]ṭi[li Iasi]*. Framentul din fig. 1/4 (2/4) provenea din colţul inferior al tăbliţei; litera *C* aparţine prenumelui martorului de pe poziţia 6: *C. [Pomponi S]ṭatiani*; litera de jos, care trebuie să fie *P* (în desen apare ca fiind *I*), aparţine ultimului martor: *P. [Ocili Pr]isci.* Cele câteva resturi de litere de pe fragmentul din fig. 1/5 (2/5) sunt nesemnificative.

Fragmentul din fig. 1/2 (2/2): dimensiuni 3,5 × 3,6 cm; textul păstrat face parte din *intus.* În primul rând este înscrisă data: *[a(nte) d(iem)] XV K(alendas) Iu[nias]* (18 mai), mai puţin probabil *Iu[lias]* (19 iulie). Cum remarcă editorul, rândul al doilea conţinea numele consulilor, care sunt separate prin *et*: înseamnă că erau doar *cognomina* consulilor, care pe diplomele din timpul lui Antoninus Pius sunt separate de această prepoziţie (vezi în această privinţă P. Holder, *Observations on the inner faces of the Auxiliary Diplomas from the Reign of Antoninus Pius,* în vol.: Nicholas Sekunda (ed.), *Corolla Cosmo Rodenwald. Monographs Series Akanthina,* Gdansk, 2007, p. 151–171); editorul citeşte . . . O ET G (?).

Neavând posibilitatea de a consulta direct micul fragment epigrafic, ne mărginim a face doar presupuneri. Astfel, litera *G* pare să fie un *E* (dar mai degrabă un accident de gravare); literele următoare sunt desenate de editor VLLEA, dar prima literă este sigur *M.* Consultând principalele lucrări conţinând listele de consuli din secolul al II-lea p. Chr. (A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano,* Roma, 1952; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen,* Bonn, 1977), precum şi AÉ începând din 1974, nu am găsit un personaj al cărui nume s-ar putea potrivi cu cel al consulului din fragmentul de diplomă de la Ilişua. O posibilitate ar fi de a recunoaşte în literele MḶḶẸẠ *cognomen*-ul celui de-al doilea consul din cea de-a doua pereche de consuli din anul 154; prin urmare: *[Paet]o et Mạcṛ[ino co(n)s(ulibus)* (G. Afföldy, *op. cit.,* p. 164]**.**

Chiar şi în lipsă de alte amănunte, se poate presupune că este vorba de diploma eliberată unui fost călăreţ din *ala Tungrorum Frontoniana,* staţionată în castrul de la Ilişua (C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 78–80, nr. 15).

1440. ***Ibidem.*** Trei fragmente de diplomă militară, descoperite în anul 1991 în castrul de la Ilişua, în *praetentura dextra,* într-o groapă; urme de trecere prin foc. Fig. 3–4.

D. Protase, *op. cit.* (*supra,* nr. 1437)*,* Revista Bistriţei, 24, 2010, p. 164–165, fig. 3–4 (foto, desene).

Fragmentele 1 (dimensiuni 6,5 × 4 cm) şi 3 (5,8 × 2,7 cm) conţin parte din *cognomina* unor martori; editorul le însoţeşte de menţiunea anilor când apar în diplomele militare:

[P. Atti]	*Severi*	a. 124–146
[L. Pulli]	*Daphni*	a. 122–148
[M. Servili]	*Getae*	a. 145–166
[C. Iuli]	*Silva]ni*	a. 134–154
[	*Proc?]uli*	

Primele trei *cognomina* (fig. 3/1, 4/1) se întâlnesc, în această ordine, pe primele trei locuri, în diplomele militare dintre 22 decembrie 144 (RMD V, 398) şi 19 iulie 146 (CIL, XVI, 178) (RMD V, Appendix III, p. 924). Următorul, în reconstituirea propusă de editor, se află pe locul 7 în aceeaşi

listă. Ultimul, care ar putea fi *[M. Tetti Proculi],* se află pe locul 4 printre martorii dintr-o diplomă din 7 august 143 (RMD IV, 266). Totuşi, considerăm că micile fragmente ataşate în dreapta fragmentului din fig. 3/3 (4/3) trebuie îndepărtate; astfel, literele păstrate fac parte din gentiliciile martorilor de pe poziţiile 5 şi 6: *[M. Se]nt[ili Iasi]* şi *[Ti. I]uli [Felicis]* din diplomele citate.

Textul din fragmentul din fig. 3/2 (4/2) (dimensiuni 5 × 3 cm) aparţine tabelei II *intus*; editorul distinge următoarele litere: în r. 1 VLL, 2 TOR, 3 ALE, 4 TRALIS, 5 LLXX (?), 6 TIN.

Din cercetarea fotografiei publicate de editor, lectura pare a fi următoarea:

*[Alae I T]**ungr***[orum Frontonianae cui praest]*
*[T. Attius T]**utor** [Flavia Solva]*
*[ex gre]**gale***
*[- - - - - Muca]**tralis** [f(ilio) Besso*
*[Descriptum et recog]**nit**(um) ex t[abula aenea]*
*quae fixa est Roma]**e in** [muro post templum divi]*
[Augusti ad Minervam]

Numele prefectului este recunoscut pe baza unei inscripţii de la Flavia Solva, în Noricum (CIL III, 5331 = ILS, 2734 = IDRE II, 248); el şi-a îndeplinit miliţiile ecvestre precum urmează: *praef(ectus) coh(ortis) I B(a)etas(iorum) c(ivium) R(omanorum)* (în Britannia, unde mai este atestat în alte trei inscripţii: CIL VII, 386 = RIB I, 830, CIL VII, 390 = RIB I, 837, CIL VII, 394 = RIB I, 842), *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) II Ad(iutricis) p(iae) f(idelis)* (la Aquincum, în Pannonia Inferior), *praef(ectus) alae I Tung(rorum) Frontonian(ae)* (în Dacia Porolissensis, fiind confirmat de diploma de la Ilişua), după care a urmat o *quarta militia – praef(ectus) alae I Batavor(um) miliar(iae),* în Dacia Superior. Datarea acestei cariere (vezi H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum,* I, Leuven, 1976, p. 134–135, A 191: prima miliţie „non ante II partem s. II”, cea de-a doua „aet. Ant. Pii ?”) datează din primul deceniu al domniei acestui împărat: cea de-a treia miliţie de prin anii 144–146, iar *quarta militia* din anii următori.

1441 (= CIL III, 1568: după copiile lui Caryophilus şi Griselini; IDR I, 60). Băile Herculane *(Ad Mediam)*. În CIL şi culegerea naţională de inscripţii, lectura adoptată este următoarea:

CIL, III, 1568	IDR, III, 60
HERCVLI·AVG·VALER·M	HERCVLI·AVG(usto)·VALER·M
FELIX RVFI SATVRNINI C P P	FELIX RVFI SATVRNINI C(onductoris) P(ublici) P(ortorii)
TP EXPR·IV·STATIONIS	TP EXPR·IV·STATIONIS
TSIERNEN·IIII·ID·ANNO·XI	TSIERNEN(sis)·IIII·ID·ANNO·XI
BARBATO·ET·REGVLO·CO(S	BARBATO·ET·REGVLO·CO(n)S(ulibus)
EX·VOTO·POSVIT	EX·VOTO·POSVIT

Discuţia a fost reluată de curând de L. Mihăilescu-Bîrliba (vezi *supra,* nr. 1434), cu o serie de observaţii şi soluţii acceptabile. Astfel, în r. 1, după dedicaţie, propune *sacrum*; în r. 2, numele arendaşului trebuie să fi fost *T. Iulius Saturninus,* cunoscut în această calitate în Dacia (pe o tăbliţă cerată: IDR, I, 54; pe o inscripţie dedicată lui I. O. M. de un alt sclav al acestuia: IDR III/1, 35); în r. 3 *t(ertiae) p(artis)* (propunere avansată deja de S. J. De Laet) *ex priv(atis)* (întregire propusă iarăşi de De Laet; lectură sprijinită de o inscripţie de la Apulum: I. Piso, V. Moga, AMN, 35, 1998, p. 105–108; AÉ 1998, 1074 = IDR III/5, 702); r. 4 *IIII i(dibus) D(ecembris)* (lectură propusă de Piso şi Moga) *anno XI* (referire la cel de-al unsprezecelea an al arendei lui T. Iulius Saturninus; cf. IDR I, 64). Lectura reţinută de L. Mihăilescu-Bîrliba este următoarea:

Herculi Aug(usto) sacrum.

Felix Iuli Saturnini c(onductoris) p(ublici) p(ortorii)
t(ertiae) p(artis) ex priv(atis) stationis
Tsiernen(is) IIII i(dibus) D(ecembris) anno XI
5 *Barbaro et Regulo co(n)s(ulibus)*
ex voto posuit

Inscripţia datează din anul 157. Cei doi consuli erau *M. Vetulenus Civica Barbarus* şi *M. Metilius Aquilius Regulus Nepos Volusius Torquatus Fronto* (A. Degrassi, *I fasti consolari*, p. 155; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand,* p. 169); conform noii lecturi a inscripţiei de la Băile Herculane, consulatul lor ar data din ultimele luni ale anului 157. Din acest an, mai exact dintr-o diplomă databilă între 10 decembrie 156 – 9 decembrie 157 (CIL, XVI, 107 = ILS, 9057), aceeaşi *Fasti* mai înregistrează o pereche de consuli, *[- - -]onus* şi *C. Aelius Sextilianus (?) Maximus*; aceştia ar trebui plasaţi înaintea celor din inscripţia de la Ad Mediam, ba chiar la începutul anului – deoarece din câteva diplome militare, mai cunoaştem acum alte două perechi de consuli din primăvara şi toamna acestui an. Astfel, la 23 aprilie 157, trei diplome menţionează pe *L. Roscius Aelianus* şi *Cn. Papirius Aelianus* (RMD V, 418 = AÉ 1998, 1616; RMD V, 419 = AÉ 1999, 1315; RGZM, 37); la 28 septembrie 157 (două diplome: RMD III, 170 = AÉ 1988, 905; RGZM, 30) apare o nouă pereche de consuli: *C. Iulius Orfitianus* şi *C. Caelius Secundus* (primul dintre ei apare şi într-o altă diplomă, datată larg între 9 decembrie 156 – 9 decembrie 157: RMD I, 51 = RMD II, 104; AÉ 1978, 589).

1442 (= IDR III/4, 325; ILD, 433, cu propunerile de lectură anterioare). **Boroşneul Mare** (jud. Covasna). Mai nou, Fl. Matei Popescu, *op. cit.* [*supra,* nr. 1428], p. 340–343, crede că trupa din r. 6 al inscripţiei poate fi completat *ala Fla[via ala Asturum],* precum în ştampila IDR III/4, 328 (citită corect de I. Piso, AMN, 36/I, 1999, p. 81–86 = idem, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003),* Stuttgart, 2005, p. 363–373; preluată: AÉ, 1999, 1286; ILD, 434). Misterioasa *ala Flavia* este identificată acum de Fl. Matei-Popescu cu trupa menţionată de inscripţiile de la Roma (CIL, VI, 31032; ILS, 1418) şi Scupi (IMS, VI, 59) şi ştampilele AL·FL de la Carsium (AÉ, 1998, 1145).

1443. Tot în castrul de la **Boroşneul Mare** (IDR, III/4, 326–327) s-au descoperit două cărămizi cu ştampila ALA·GAL; o ştampilă cu conţinut apropiat, AL·GAL, provine de la **Reci** (jud. Covasna) (IDR, III/4, 315). Au fost atribuite alei *I Gallorum Capitoniana,* trupă din armata Daciei Inferioare (C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* p. 69–70, nr. 8). Recent, Fl. Matei Popescu, *op. cit.* [*supra,* nr. 1428], p. 343–344, atribuie aceste ştampile alei *I Gallorum Atectorigiana*; această trupă din armata Moesiei Inferioare apare în Dacia Inferior în diploma din 17 iulie 122 (Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassubgsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums,* Mainz, 2004, p. 57–61, nr. 20; mai departe, abreviat: RGZM); curând, revine în Moesia Inferior (RMD IV, 241, din anul 127).

1444 (= CIL, III, 294*). **Gherla** (jud. Cluj). Inscripţie pe cărămidă (desigur, în pasta crudă, înainte de ardere). Păstrată în Muzeul din Gherla. Considerată falsă.

R. Fröhlich, Arch. Ért., 12, 1892, p. 169–170; I. I. Russu, AMN, I, 1964, p. 480–481, nr. 10; idem, AMN, 4, 1967, p. 90; N. Gudea, AMP, 11, 1987, p. 101 şi 136 (nr. 33). Inscripţia este recent pusă din nou în discuţie: Al. Falileyev, Fl. Matei-Popescu, *A new Thracian Name from Dacia ? Ad CIL III 294*,* Thracia, 18, 2009, p. 26–28.

Reproducem inscripţia în ediţia lui I. I. Russu:

TERENTIVS FEGEL
TITVS DECI BITVS
LOS CAIIVS GEME
TAMARCIANVS
ABCDEFGHILM
NOPQRSVXYZ

În r. 1, Gudea restituie *fecet.* În r.3/4, era probabil numele *Geme / l(l)a.*

Bazați pe analogii din onomastica tracică, Al. Falileyev şi Fl. Matei-Popescu reconstituie în r. 2 un nume tracic: *Degibitus*. Eu prefer a păstra numele aşa cum ne-a fost transmis, *Decibitus*: prima parte se întâlneşte în unele antroponime dacice (*Decibalus, Decineus,* eventual şi *Decianus*; vezi şi Δικεβαλος Δικεδου IGB, II, 709 = IDRE, II, 329); partea a doua, *Bitus,* nume tracic, este întâlnit chiar în Dacia (I. I. Russu, AMN, 4, 1967, p. 89–90; D. Dana, în vol. *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj, 2004, p. 437).

Inscripții externe privitoare la istoria Daciei
(nr. 1445–1451)

1445–1448. Patru diplome militare (fragmentare), copii după o *constitutio* imperială din 5 aprilie 121, înțelese şi completate succesiv. Proveniența necunoscută (comerțul de antichități). Vezi *supra,* nr. 1432.

1445 (= RMD, I, 19). Fragment de diplomă militară; *tabella I.*

Reluată de W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 166, 2008, p. 284 (integrată constituției din 5 aprilie 121 şi completată pe baza diplomelor următoare).

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae nep(os) Traianus Hadrianus Augustus pont(ifex) max(imus), tribun(icia) pot(estate) IIII, co(n)s(ul) III,

iis, qui militant in ala I Ulpia contariorum mil(liaria), quae est in Dacia Superiore sub Iulio Severo legato, praefecto Albucio Candido, quorum nomina subscripta sunt, ante emerita stipendia civitatem Romanam dedit cum parentibus et fratribus et sororibus.

*Non(is) Apr(ilibus) M(arco) Here]****nnio Fausto,*** *[Q(uinto) Pomponio Mar]****cello co(n)s(ulibus)****.*

*[ex greg]****ale*** *[- - - - - f(ilio)]* ***Besso et****, [- - - - - pat- / mat]****ri eius****, [et - - - - -]* ***eius*** *[et - - - - -]* ***eius****.*

[Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae in muro post templum divi Aug(usti) ad Minervam].

1446 (= RMD, V, 357). Fragment de diplomă militară; *tabella I.*

W. Eck, A. Panger, Chiron, 33, 2003, p. 347–364; lectura ameliorată şi completată de aceiaşi autori (ZPE, 166, 2008, p. 276 nr. 1, p. 283) după diplomele următoare (nr. 1447, 1448).

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae nep(os) Traianus Hadrianus Augustus pont(ifex) max(imus), tribun(icia) pot(estate) IIII, co(n)s(ul) III,

iis, qui militant in ala I Ulpia contariorum mil(liaria), quae est in Dacia Superiore sub Iulio Severo] ***legato, pra****[efecto Albucio C]****andido, quorum no****[mina sub]****scripta sunt, ante eme****[rita stipe]****ndia civitatem Ro****[manam de]****dit cum parentibus et fratribus et sororibus****.*

*[N]****on(is) Apr(ilibus)*** *[M(arco) Herennio]* ***Fausto****, [Q(uinto) Pomponi]****o Marcello co(n)s(ulibus)****.*

*[Ulpio / Aelio - - - - - f(ilio)]**nae Daco**, [- - - - -]**matri eius,** [- - - - -] **fratri eius**, [- - - - -] **fratri eius**, [- - - - -] **sorori eius**.*

*[Descriptum et r]**ecognitum ex tabula ae**[nea quae fixa e]**st Romae in muro post** [templum divi Aug(usti)] **ad Minervam**.*

Pentru prezenţa acestui dac în această diplomă, vezi D. Dana, Fl. Matei-Popescu, Chiron, 39, 2009, p. 212.

1447. *Ibidem*, ZPE, 165, 2008, p. 213 şi urm.; lectura ameliorată şi completată de aceiaşi autori (ZPE, 166, 2008, p. 276–277 nr. 2, p. 283) după diploma următoare (nr. 1448).

*[Imp(erator) Caesar divi Traiani P]**arthici f(ilius) di**[vi Nervae nep(os) Traianu]**s Hadrianus** [Aug(ustus) pont(ifex) max(imus), tribun(icia) po]t(estate) IIII, co(n)s(ul) III,*

*iis, qui militant in ala I Ulpia] **contario**[rum mil(liaria), quae est in Dacia] **Superiore sub** [Iulio Severo legato, praefec]**to Albucio Can**[dido,*

***quo**[rum nomina su]**bscripta sunt, an**[te] **emerita** [stipendia c]**ivitatem Ro**[manam dedit cum pare]**ntibus et fratribu**[s et sororibus.*

*N]**on(is) Apr(ilibus)** [M(arco) Herennio] **Fausto, Q(uinto) Pomponio Marcel**[lo co(n)s(ulibus)]* etc.

1448. Fragmente de diplomă militară (şase din *tabella I,* trei din *tabella II*). Dimensiunile apreciate ale diplomei: *tabella I:* 6,7 × 9,4 × 0,1 cm; *tabella II*: 8,4 × 7,7 × 0,1 cm.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 166, 2008, p. 277–284 (cu fotografii ale fragmentelor conexate).

Tabella I extrinsecus:

*[Imp(erator) Caesar di]**vi Traiani Parthici f(ilius) di-***
*[vi Nervae n]**epos Traianus Hadrianus***
*[Aug(ustus) pontif]**ẹx maximus tribunic(ia) po-***
*[testate IIII] **co(n)s(ul) III***
*[iis qui milita]**nt in ala Ulpia contariorum***
*[mil(liaria) quae est i]**n Dacia Super**[iore su]**b Iulio***
*[Severo legato p]**raefecto A**[lbucio Candido]*
*[quorum nomin]**a su**[bscrip]**ṭa sun**[t ante]*
*[emerita stipe]**ndia** [civit]**ạtem** [Romanam]*
*[dedit cum parentibus et fratri]**bu**[s]*
[et sororibus non(is) Apr(ilibus)
[M. Herennio Fausto]
[Q. Pomponio Marcello co(n)s(ulibus)]
[ex gregale]
***Ulp**[io - - - - - f(ilio) - - - - - Besso]*
***et** [- - - - - - - - - - eius]*
***et** [- - - - - - - - - - eius]*
***et** [- - - - - - - - - - eius]*
[- - - - - - - - - - - - - - -]

Tabella I intus:

*[Imp(erator) Caesar divi Traiani] **Parthi**[ci f(ilius) di-]*
*[vi Nervae nepos Traian]**us Hadṛ**[ianus]*
[Aug(ustus) pontifex maxim(us) trib(unicia) pot(estate) IIII co(n)s(ul) III]
[iis qui militant in ala Ulpia]

[contariorum milliaria]
*[qu]**ae es**[t in Dacia Superiore sub Iulio]*
***Sever**[o legato praefecto Albucio Can-]*
***dido q**[orum n]**om**[ina subscri-]*
***pta s**[unt an]**t**[e emerita stipen-]*
***dia** [civitatem Romanam de-]*
***dit** [cu]m pa[rentibus et fratri-]*
***bus et** [so]**ro**[ribus]*
[- - - - - - - - - - - - - - -]

Tabella II intus:

[non(is) Apr(ilibus)]
*[M. Herennio Faus]**ṭo***
***co**(n)**s**(ulibus)*
*[Q. Pomponio Mar]**ċello***
v a c a t
[? ex gregale]
*[Ulpio - - - - - f(ilio) - - - - - B]**esso***
[et - - - - - - - - - - eius]
[et - - - - - - - - - - eius]
[et - - - - - - - - - - eius]

Tabella II extrinsecus:

[- - - - - - - - - -   iani]
[C. Vettieni   Hermetis]
[A. Cascelli   P o u c li]
*L. Equiti   G e m e l]**li***
*[L. Pulli   V e r]**ecundi***
*[[- - - -   C h a]**ritonis***
*[P. Atini   C r e]**ṣcentis***
[-]

1449. La cele patru diplome, autorii citați adaugă un mic fragment, de proveniență necunoscută. Dimensiuni: 3,4 × 2,6 × 0,1 cm; litere înalte de 4 mm.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 173, 2010, p. 255–257, nr. 2 (v. *supra,* nr. 1433; cu fotografia ambelor fețe ale tăbliței).

Din combinarea textelor de pe cele două fețe ale tăbliței, autorii reconstituie următorul text:

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae nep(os) Traianus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tribun(icia) pot(estate) IIII co(n)s(ul) III,

iis, qui militant in ala Ulpia contariorum mil(liaria), quae est in Dacia Superiore sub Iulio Severo legato, praefecto Albucio Candido,

quorum] ***no****[mina subscripta sunt, ante em]****erita stip****[endia civitatem Romanam]* ***dedit c****[um parentibus et fratribus]* ***et sor****[oribus]* etc.

Cele cinci diplome sunt copii după o *constitutio* imperială din 24 aprilie 121.

Ala Ulpia contariorum (I Ulpia contariorum milliaria) a fost creată de împăratul Traian (vezi B. Lörincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit,* I, Wien, 2011, p. 18–19, nr. 9); a fost stabilită în Pannonia Superior, unde este atestată mai întâi în două diplome militare din 3 mai 112 (RMD IV, 223; B. Pferdehirt, RGZM, 15); se crede că numele ei ar trebui completat în lacuna din alte diplome militare, din 113 (RMD II, 86) și 116 (CIL XVI, 64). Ar fi posibil să fi participat la războiul cu parții, de unde va fi fost adusă în Dacia, cu ocazia evenimentelor

de la începutul domniei lui Hadrian; călăreții ei, dotați cu o lance lungă *(contus),* s-au ilustrat fără îndoială în cursul luptelor (cf. CIL XVI, 160 = IDR I, 1: *pie et fideliter*, 11 august 106), probabil cu sarmații iazygi, motiv pentru care au primit cetățenia când se aflau încă sub drapel. Curând după aceea, trupa s-a întors în Pannonia Superior, unde este atestată mai întâi în diplomele din anii 126 (RMD IV, 236), 132 (RMD IV, 247), 134 (RMD IV, 252), apoi și în altele de mai târziu.

1450. Proveniență necunoscută (posibil Dacia sau Pannonia). Diplomă militară (amândouă tăblițele); dimensiuni: 16 × 13 cm; grosimea: 0,5–1 mm. Înălțimea literelor: 4–5 mm. Loc de păstrare nemenționat.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 175, 2010, p. 248–255, nr. 1 (v. *supra,* nota 1433; cu fotografiile celor patru texte).

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae
nepos Traianus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus)
tribunic(ia) pot(estate) VIII co(n)s(ul) III proco(n)s(ul)
equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in ala una
et cohortib(us) quinq(ue) quae appelant (1) *I Aug(usta) Itu-*
raeor(um) sagittar(iorum) et (1) *I Aug(usta) Ituraeor(um) sagittar(iorum)*
et (2) *II Gallor(um) Pannonic(a) et* (3) *III Campestr(is) c(ivium) R(omanorum) et* (4) *V*
Gallor(um) Dacica et (5) *VIII Raetorum quae sunt*
in Dacia Superiore sub Iulio Severo quinis
et vicenis pluribusve stipendis emeritis
dimissis honesta missione quorum nomi-
na subscripta sunt ipsis liberis posteris-
que eorum civitatem dedit et conubium
cum uxoribus quas tunc habuissent cum
est civitas iis data aut siqui caelibes es-
sent cum iis quas postea duxissent dumta-
xat singuli singulas a(nte) d(iem) VIII K(alendas) Dec(embrias),
C(aio) Iulio Gallo (et) C(aio) Valerio Severo co(n)s(ulibus).
Coh(ortis) III Campestris c(ivium) R(omanorum) cui praest
C(aius) Valerius Gracilius Caesar(ea)
ex pedite
M(arco) Ulpio Gravi f(ilio) Batoni Sirmiens(i)
et Domesticae Regiani fil(iae) uxori eius Siscian(ae)
et Castioni f(ilio) eius et Dasio f(ilio) eius
et Publio f(ilio) eius et Mantae fil(iae) eius
et Melaniae fil(iae) eius.
Descriptum et recognitum ex tabula aenea
quae fixa est Romae in muro post templ(um)
divi Aug(usti) ad Minervam.

Textul este reluat, cu mici diferențe, pe partea interioară a tăbliței I (aproximativ r. 1–16) și pe partea interioară a tăbliței II.

Tabella II extrinsecus:

T. Iuli Urbani
L Vibi Vibiani
Q. Lolli Festi

L. Pulli	*Daphni*
P. Atini	*Flori*
L. Pulli	*Anthi*
P. Atti	*Severi*

Pe baza puterii tribuniciene a împăratului (r. 3) şi a indicaţiei zilei (r. 17), diploma datează din 24 noiembrie 124. Cei doi consuli sunt cunoscuţi şi ei, graţie unei diplome militare din 15 septembrie 124 (CIL, XVI, 70; vezi A. Degrassi, *I fasti consolari*, p. 36).

Constituţia imperială cu această dată a fost emisă pentru trupele provinciei Dacia Superior: o *ala* şi cinci *cohortes* (remarcăm deocamdată *cohors V Gallorum Dacica*; epitetul *Dacica* era menit să o deosebească de omonima din Moesia Superior: vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* p. 107–109). Guvernatorul provinciei de la acea dată, primul titular al acestui post (după mandatul excepţional al lui Q. Marcius Turbo), era Sextus Iulius Severus (pe numele-i întreg Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus; despre acest personaj: I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae. Die senatorischen Amtsträger,* Bonn, 1993, p. 42–46, nr. 5).

Posesorul diplomei făcea parte din *cohors III Campestris c. R.* (datele despre această trupă: C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* p. 92–95); această trupă apare mai întâi în provincia *Moesia Superior* într-o diplomă datată între 103–107 (CIL XVI, 54), apoi în *Dacia* în diplomele din 14 octombrie 109 (RMD III, 148; AÉ 1990, 860; ILD, 10), 17 februarie 110 (CIL XVI, 57; IDR I, 2) şi 3/4 mai 114 (RMD IV, 225; ILD, 13). Se crede că a luat parte la războiul cu parţii; după care o întâlnim din nou în Moesia Superior – dar fără epitetul *c(ivium) R(omanorum)*: în anul 132 (RMD IV, 247), apoi şi în alte diplome ale acestei provincii din anii 155/159 (AÉ 1998, 1617), 158/159 (AÉ 1990, 1315), 160 (CIL XVI, 111) şi 161 (RMD I, 55). În chip surprinzător, reapare la nord de Dunăre, *in Dacia Superiore,* în diploma de la Drobeta din 1 aprilie 179 (RMD II, 123; AÉ 1987, 843; ILD, 46). Comandantul trupei din diploma din 124 se numea *C. Valerius Gracilius,* originar din *Caesar(ea)* (în această privinţă, vezi propunerile de identificare a acestei cetăţi ale editorilor, p. 254); cum remarcă editorii diplomei, el era foarte probabil identic cu *C. Valerius Gracilis,* prefect al alei *Bosporanarum* (CIL III, 1344; IDR III/3, 76; despre acest ofiţer, vezi H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium,* II, Leuven, 1977, p. 815, V 14).

Posesorul diplomei, *M. Ulpius Gavi f. Bato* era originar din Sirmium (cognomenul său este illiro-pannonic: vezi I. I. Russu, *Illirii,* Bucureşti, 1969, p. 175–177; dar el primise cetăţenia, odată cu toată trupa, *ante emerita stipendia*), din provincia Pannonia Inferior; originea sa se reflectă şi în numele a doi dintre fiii săi. Din aceeaşi provincie, de la Siscia, era şi soţia veteranului.

1451. Simvoli Serron (în teritoriul coloniei Iulia Augusta Philippi, Macedonia). Bloc refolosit la construcţia unui pod; 0,53 × 1,28 × 0,27 m. Muzeul din Philippi.

P. M. Nigdelis, Επιγραφικὰ Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης, Thessalonic, 2006, p. 464-465; preluată în AÉ, 2006, 1338 (cu notiţa lui M. Sève, care citează ameliorările de lectură ale lui C. Brélaz şi A. Zannis, care pregăteau *corpus*-ul de inscripţii de la Philippi); C. Brélaz, Les Études Classiques, 76, 2008, p. 304.

[- - - - - - - - - - - - - - -]
C(aio) Cassio C(ai) f(ilio) Volt(inia tribu) Ve[- - -]
[praef(ecto)] coh(ortis) II Hispanor(um), trib(uno) leg(ionis) XIII Gem[inae - - -], omnib(us) honorib(us) Thessalonic(ae) functo N[- - -]

Fl. Matei Popescu *op. cit.* (*supra,* nr. 1428), p. 344-345, crede că acest ofiţer şi-a exercitat cele două miliţii ecvestre în Dacia, în primul deceniu al existenţei provinciei. În anul 108, *cohors II Hispanorum* se afla în Banat, când închină la Vršac un altar lui Mars *V[ictor]* sau *U[ltor],* pentru sănătatea împăratului Traian (IDR, III/1, 106). Este atestată între trupele Daciei în diploma din

14 octombrie 109 (AÉ 1990, 860; RMD III, 148; ILD, 10), 2 iulie 110 (IDR I, 3), 3/4 mai 114 (RMD IV, 225; ILD, 13); de asemenea, ştampile tegulare o atestă la Banatska Palanka (IDR III/1, 7). A participat la războiul parthic al împăratului Traian. Ulterior, odată cu organizarea provinciei Dacia Porolissensis, a fost transferată la Bologa (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 113–114, nr. 46).

Poate că acest ofiţer s-a ilustrat în războiul cu iazigii, ceea ce i-a asigurat promovarea în cea de-a doua treaptă a miliţiilor ecvestre – *tribunus leg(ionis) XIII Gem[inae]*.

B) MOESIA INFERIOR
(Dobrogea)
(1452–1483)

Bibliografie – Generalităţi
(1452–1463)

1452. Al. Avram, *Inscripţii inedite de la Histria,* în vol. *In memoriam I. Fischer. Omagiul foştilor colegi şi discipoli,* Humanitas, Bucureşti, 2004 (volum coordonat de Lucia Wald şi Theodor Georgescu), p. 28–33; vezi *infra,* nr. 1464.

1453. *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Alexandru Suceveanu,* Cluj, 2010 (editori: Mircea Victor Angelescu, Irina Achim, Adela Bâltâc, Viorica Rusu-Bolindeţ, Valentin Botez), Cluj, 2010. Reţinem pentru cronica noastră:

– V. Botez, *KEBRONES and ODYSSEUS on a Graffitto discovered at Histria (Constanţa County, Romania),* p. 43–50;

– Sorin Nemeti, *River Names in Roman Dacia,* p. 103–113;

– Coriolan Horaţiu Opreanu, *DEVS SAROMANDVS. An unknown Celto-Germanic God?,* p. 115–120;

– Doina Benea, *Betrachtungen über die Organisierung der Ziegelei der Legion XIII Gemina von Apulum*, p. 267–278.

*

1454. Victor Cojocaru, *Inscripţia greacă de la Dragomirna,* Pontica, 43, 2010, p. 323–345. Ultima ediţie a inscripţiei (ISM, I, 65, D. M. Pippidi) consemnează ca loc de provenienţă probabilă Histria; după opinia lui V. Cojocaru, inscripţia ar putea proveni de la Olbia.

1455. Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza (II),* Pontica, 43, 2010, p. 347–376.

Noua contribuţie a colegelor epigrafiste tomitane continuă seria publicată în Pontica 42, 2009, p. 389-408 (vezi şi seria precedentă a acestei cronici, nr. 1403, 1414–1419). Autoarele prezintă alte inscripţii (cinci funerare, două votive) descoperite la Constanţa, Tropaeum, Lazu şi Târgşor; vezi *infra,* nr. 1465–1471.

1456. W. Eck, A. Pangerl, *Ein weiteren Diplom der Konstitution Vespasians für die Truppen Moesiens vom 7. Februar 78 n. Chr.,* ZPE, 173, 2010, p. 237–243. Diploma este copie după constituţia imperială menţionată, din care se cunosc alte trei extrase; vezi: CIL XVI, 22; RMD IV, 208; 208; W. Eck, A. Pangerl, Chiron, 38, 2008, p. 319 şi urm., nr. 1.

Pentru inventarul diplomelor provinciei Moesia Inferior, vezi seriile precedente ale acestei cronici: XXIV (2004), nr. 1077; XXV (2005), 1137; XXVI (2006), 1209–1212; XXVII–XXVIII (2007–2008), 1334–1336.

1457. Florian Matei-Popescu, *Armata romană din Moesia Inferior,* SCIVA, 61, 2010, 2, p. 189–197; rezumat al tezei de doctorat susținută la 6 iulie 2009 (Facultatea de Istorie, Universitatea din București). Vezi acum publicarea integrală: idem, *The Roman Army in Moesia Inferior,* București, 2010 (publicație a Centrului de Studii Militare Romane, 7).

1458. Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *Une nouvelle inscription d'Ibida (Slava Rusă, dép. de Tulcea),* Pontica, 43, 2010, p. 377–383; vezi *infra,* nr. 1472.

1459. Idem, *Mobilité des militaires et politique de recrutement dans le cas de la XIe légion Claudia,* Studia antiqua et archaeologica (Iași), 16, 2010, p. 123–127.

1460. Nicolay Sharankov, *Three Roman Documents on Bronze,* Archaeologia Bulgarica, 13, 2009, 2, p. 53–72. Mai întâi, sunt prezentate două diplome militare, din 6 februarie 158 (p. 53–57: pentru un trac din *ala VII Phrygum* din Syria Palaestina) și 7 ianuarie 22 (p. 58–61: pentru un fost praetorian).

În continuare (p. 61–67), editorul prezintă o tablă de bronz, cu fronton (vârful frontonului rupt) și acrotere; partea de jos pierdută; proveniența: „in the vicinity of *Durostorum*". Dimensiuni: 61 × 40,2 (– 41,3) × 0,9 cm. Documentul este copie după scrisoarea împăratului Licinius din 10 iunie 311, de la Serdica, referitoare la privilegiile sodaților și veteranilor; o altă copie, conținând și partea finală, a fost descoperită la Brigetio (AÉ 1937, 232; traducere engleză: B. Campbell, *Roman Army 31 BC – AD 337. A Sourcebook,* London–New York, 1994, p. 241–243).

1461. Mihail Zahariade, *Veterans of Thracian origin in the auxilia of Roman Imperial army and their social mobility,* Thraco-Dacica, s.n., I (XXIV), 2009, 1–2, p. 87–106.

1462. Idem, *Epigraphica Halmyridensia. I,* Thraco-Dacica, I (XXIV), 2009, p. 107–123, nr. 1–24; vezi *infra,* nr. 1473–14783. Observăm că din prezentare lipsește nr. 7 (după nr. 6, urmează 8!). În cronica noastră am omis mai multe fragmente nesemnificative (menționate, de altfel, de autor fără ilustrație; nr. 11–16), precum și câțiva graffiti tegulari (nr. 17, 19–23).

1463. Idem, *The Episcopal basilica from Halmyris and the crypt of Epictetus and Astion,* ibidem, p. 131–150.

La Halmyris s-a cercetat, între anii 2001–2004, o basilica episcopală (insula I). Sub altar s-a descoperit o criptă, conținând osemintele unor martiri; inscripția conservată parțial păstrează numele martirului Astion.

Inscripții recent descoperite sau revizuite
(nr. 1464–1484)

1464. HISTRIA. Fragment de stelă de marmură, ruptă sus, la stânga și jos. Dimensiuni: 0,315 × 9,23 × 0,11 m. Câmpul inscripției este mărginit la dreapta de o dublă mulură în relief. Scrisul destul de neglijent (v. remarcile editorului); litere înalte de 1–1,8 cm. Ligaturi: r. 3 Ω + P, 4 H + P. Se păstrează în lapidariul muzeului de la Histria (fără nr. de inventar).

Al. Avram, *op. cit.* (*supra,* nr. 1452), p. 32–33, nr. 4.

[- - - - - - - -]Α[-] Αἰσχρίων Αμ-
[- - - - - - - - ο]ύρνου, Μῆνις Ἀρτεμ-
[ιδώρου - - - -]ο Ἀρτεμίδορος ΑΦΟ
[- - - - - - - -] Καλπούρνις Ἡροφ-
[- - - - - - - -] Φίλιππος Σατυρί-
[ωνος - - - - -]φιος Ἀσκληπιάδ-
[ου - - - - - - -] Ποντικὸς Ἥλει
[- - - - - - Μ?]αίωρ Βαλερίου
[- - - - - - - -]ΟΥΣΑΝΘΟΣΑΚΑ

Editorul conchide că este vorba de un *album* fragmentar; remarci asupra numelor, cele mai multe atestate în prosopografia cetății Histria.

1465. TOMIS (Constanța). Fragment de lespede de marmură (stelă funerară) descoperită în anul 1961 cu ocazia săpăturilor în zona gării vechi din Constanța. Dimensiuni: 0,128 × 0,208 × 0,051 m. Litere frumos gravate, înalte de 5,1 cm. MINA Constanța; inv. 16819.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *op. cit.* (*supra,* nr. 1455), p. 351–352, fig. 2 (foto, desen).

[- - - - - - - - - -]
Col[lina (tribu)? vix(it) ann(is) - - -]
m(ilitavit) (annis?) XX[- - -]
[- - - - - - - - - -]

1466 (= ISM, II, 251). **TOMIS**. Fragment de bloc de marmură descoperit la Constanța, cu ocazia săpăturilor la marea *basilica*, în 1961. Urmând prezentarea editoarelor, pe fața laterală dreaptă este redat un geniu funerar înaripat; pe cea stângă, se observă un cadru și decor în relief; pe spate, o floare ca motiv ornamental. Dimensiuni: 0,30 × 0,08 × 0,13 m. MINA Constanța; inv. 16817.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *op. cit.* (*supra,* nr. 1455), p. 352–355, fig. 3 (foto, desen).

- - Α - - - - - - ΛΕΤΙΕΥ - - -
τὴν [πύελον - - - η φυ]λὴ Αἰγικ[ο-]
ρεω[ν - - - - - τοὺ]s παῖδα[ς]
Γν[- - - - - κα]ὶ Διονύσι-
ον [- - - - - μνήμ]ης μεῖναι κὲ
ἀε[ὶ κατὰ τὰς ἀνα]στροφὰς
ἡ[μῶν πρὸ - - -] καὶ τοὺ[ς]
[τάφους ἑαυτῶν ἐὰ]ν δέ τι
[ἀνάξει ἕτερον τεθῆνα]ι δοῦναι
[εἰς τὸ ταμεῖον καὶ τὴν πόλ]ιν τὴν
[- - - - - - - - - - - -]

„[Cutare a făcut] sarcofagul [- - -] din tribul Aigikoreis; a ridicat pentru Cn - - - și Dionysios [fiii lui - - -], spre pomenire, pentru ca ei să rămână pe vecie, conforn hotărârii noastre [- - -] și față de morminte; și dacă cineva va aduce pe un altul, să plătească casei imperiale și a cetății suma de...”.

În r. 8–9, editoarele recunosc formula prin care se interzicea refolosirea mormântului, sub amenințaea unei amenzi; vezi astfel inscripțiile tomitane ISM II, 199, 205, 237, 298, 329, 363; CEpR XXIX, 1416).

1467. TOMIS. Fragment de stelă funerară de calcar. Descoperire întâmplătoare la Constanța, în 1996. Nu se indică dimensiunile (într-o notă de subsol: „parce que la pièce est momentanément égarée”). Forma literelor: *omicron* rombic, *ypsilon* cu bară orizontală, *sigma* de formă rectangulară;

în r. 6, ligature *N* + *H* + *M* + *H* . După litere şi ornamentul conservat, inscripția poate data din secolul al III-lea p.Chr. MINA Constanța; inv. 43455.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *op. cit.* (*supra,* nr. 1455), p. 356–359, nr. 5, fig. 5 (foto, desen).

ΔΕΙ
ΚΡΕΙΝΙΙ
ΝΑΤΟ
Αὐρ(ήλιος) Μουλ[- - -]
Αὐρ(ήλιος) Νατᾶλις
μνήμης χά[ριν].
Χαῖρ[ϵ]
παροδ[ϵῖ-]
τα

Pentru primele patru rânduri, editoarele au în vedere mai multe restituiri; astfel:

a

[- - - - -]
[κρίσι]
δϵι[νὴ ἔ-]
κρϵινη (?) [θα-]
νάτο[υ]
etc.

„Un destin teribil m-a condamnat la moarte. Aurelius Moul (- - -) şi Aur(elius) Natalis (au ridicat acest monument) spre amintire. Salutare, trecătorule!”.

b) variantă cu trimitere directă:

[ϵγὼ παρο-]
δϵῖ[τα - - -]
κρϵίνη [θα-]
νάτο[υ]
etc.

c) variantă cu prezența, în prima parte a inscripției, a unor nume proprii (trei propuneri; reținem pe ultima):

[- - - - -]
δϵι[- - -] / -δϵι[αν]
κρϵινϵ[ν γϵι]νατο
etc.

1468. Târgşor (jud. Constanța). Stelă fragmentară descoperită în cursul săpăturilor efectuate în 1999 de Gabriel Custurea. Se păstrează partea superioară dreaptă; câmpul inscripției este mărginit de un cadru dublu, delimitat prin linii incizate. Dimensiuni: 0,45 × 0,40 × 0,10 m. Litere înalte de 2,8–4 cm; superficial gravate. Datează, după caracterele paleografice, din sec. II–III p.Chr.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *op. cit.* (*supra,* nr. 1455), p. 348–351, nr. 1, fig. 1 fig. 3 (foto, desen).

[D(is) M(anibus)]
[- - - ex] sig(nifero) , vet(erano) leg(ionis) V Mac(edonicae)
[mil(itavit) annis - - - vi]xi annis LX
[- - - - - con]iux vix[it] co eo
[annis? heres] sibi et con(iugi)
[b(ene)m(erenti)] f(aciendum) c(uravit)

Autoarele remarcă în r. 4 formula *co eo =cum eo*: cf. H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe,* Bucureşti – Paris, 1978, p. 180, § 126).

1469. **Lazu** (jud. Constanța). Fragment de lespede (nu se indică piatra), fără îndoială dintr-o stelă funerară; din figurație a mai rămas, în partea inferioară, piciorul unui cal şi laba unui animal (Eroul cavaler la vânătoare ?). Dedesubt, câmpul inscripției, separat printr-un cadru dublu profilat. Dimensiuni: 0,135 × 0,295 × 0,140 m. Înălțimea literelor neindicată. MINA Constanța; inv. 20702.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *op. cit.* (*supra,* nota 1455), p. 355–356, nr. 4, fig. 4 (foto, desen).

['I]ουλί(ο)ς Τ (?)

1470. Valea Seacă (com. Valul lui Traian). Fragment (nu se indică piatra) descoperit la circa 20 m depărtare de ghereta cantonierului din gara Basarabi, pe drumul sătesc paralel cu calea ferată Bucureşti – Constanța. Dimensiuni: 0,27 × 0,37 × 0,12 (0,30) m. Litere gravate adânc, înalte de 7–8 cm; *epsilon* şi *sigma* de formă lunară, *ypsilon* cu hastele superioare separate de picior, cu *apices* orizontale, *alpha* cu bara mediană frântă. MINA Constanța; inv. 14199.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *op. cit.* (*supra,* nota 1455), p. 361–366, nr. 7, fig. 7 (foto, desen).

Autoarele reconstitue inscripția astfel:

[Ἀγαθῆ τύχη]
[Τῆς Μητροπόλεως Τόμεως πάτρων-]
ες Π(όπλιος) Α[ἴλ(ιος) Ἁμμώνιος ἐπίτρ(οπος) τοῦ Σεβ(αστοῦ) καὶ ὁ]
υἱὸς α[ὐτοῦ Π(όπλιος) Αἴλ(ιος) - - - ἐκ τῶν ἰδίων κυρίασι]
5 Νύμφ[αις εὐχαριστήριον ἀνέθηκαν]

Despre *P. Aelius Hammonius,* vezi: I. Piso, Dacia, N.S., 20, 1976, p. 251–57; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain. Supplément,* Paris, 1982, p. 90–91.

Pentru personajul din r. 3 al inscripției, editoarele mai au în vedere două personaje: P. Aelius Caius, onorat de sfatul şi poporul metropolei Tomis pentru meritele sale în calitate de arhonte şi jurist, precum şi pentru o ambasadă pe propria-i cheltuială la împăratul Antoninus Pius (ISM II, 61); sau P. Aelius Antonius Zoilus, probabil ἀρχιερεύς al comunității vest-pontice şi preot al Demetrei (ISM II, 59).

1471. TROPAEVM (Adamclisi, jud. Constanța). Fragment de altar descoperit în anul 2007 în cursul săpăturilor efectuate de Ioana Bogdan Cătăniciu în sectorul de nord al cetății. Dimensiuni: 0,72 × 0,758 × 0,65 m. Litere înalte între 3,2–5,2 cm. Nu se indică locul unde se păstrează (probabil la Muzeul cetății din Adamclisi).

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *op. cit.* (*supra,* nota 1455), p. 359–361, nr. 6, fig. 6 (foto, desen).

Ἀγαθῆι τύχηι
Ἑρμόδωρο[ς Ζ]οίλου
[- - - - - - - - - -]

Pentru inscripțiile greceşti de la Adamclisi, vezi Al. Barnea, *Les Grecs de la ville romaine de Tropaeum Traiani*, în: Guy Vottéro (éd.), *Le grec du monde colonial antique,* I. *Le N. et NO de la Mer Noire.* Actes de la Table Ronde de Nancy 28-29 septembre 2007 (Études anciennes, 42), Nancy, 2009*,* p. 119–123 (vezi CepR, XXIX, 2009, 1402).

1472. IBIDA (Slava Rusă, jud. Tulcea). Fragment de inscripție funerară de calcar, descoperită în anul 2006 de un locuitor, în cursul lucrărilor agricole; după editor, locul descoperirii se află în perimetrul cetății (unde piatra a fost folosită ca material de construcție). Dimensiuni: 0,20 × 0,26 × 0,09 m. Litere înalte între 2,5–4 cm. Nu se menționează locul păstrării.

L. Mihăilesu-Bîrliba, *loc. cit.* (*supra,* nr. 1458), fig. 3 (foto; obscură).

[- - - - - - - - - -]
[- - -] Euhem[er-]
us et mon[umentum) h(eredem) n(on)]
seqet[ur]

Publicare însoţită de speculaţiile de rigoare; vezi concluzia finală (p. 380): „Pour la cité d'Ibida, cette formule prouve que le défunt était un citoyen, mais cela ne nous aide pas à identifier le statut d'Euhemerus. Il est important pourtant de voir que le droit des tombeaux et par extension, le droit romain, était appliqué à Ibida. Ainsi, pour l'état actuel des recherches épigraphiques dans cette cité, l'inscription nous fournit un autre élément important de la vie quotidienne et de l'intégration d'Ibida au système juridique romain".

1473. HALMYRIS (Murighiol, jud. Tulcea). Fragment de placă de marmură, descoperit în anul 2003; reutilizat ca material de construcţie la o baracă. Dimensiuni: 0,20 × 0,18 × 0,65 m. Se păstrează doar câteva litere din două rânduri, înalte de 6,5 cm: din primul ẠṬAS, din celălalt NAẸ.
M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p. 107–108, nr. 1, fig. 1 (foto).

Fragmentul epigraphic reprezintă partea finală a formulei *[...post debell]atas [hostium gentes pro futurum i]n ae[ternum rei publicae praesidium constituerunt]*; inscripţia este databilă între anii 301–305. Integrarea inscripţiei efectuată de autor este permisă prin comparaţie cu inscripţiile din epoca tetrarhiei de la Sexaginta Prista, Transmarisca şi Durostorum, precum şi cu inscripţia de fundaţie din aceeaşi epocă de la Halmyris; vezi pentru toate: M. Zahariade, ZPE, 119, 1997, p. 230–236; idem, Pontica, 29, 1997, p. 173–186; vezi şi volumul: Al. Suceveanu, M. Zahariade, Fl. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris,* I. Monografie arheologică, Cluj-Napoca, 2003, p. 115.

1474. *Ibidem.*. Fragment de placă de calcar, descoperit în anul 1994; reutilizat ca material de construcţie la poarta de nord-est; faţa cu scrierea este afectată. Dimensiuni: 0,47 × 0,42 × 0,07 m. Litere înalte de 3,5–4 cm.
M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p.108–109, nr. 2, fig. 2 (foto).

[D]D(omini) NN(ostri)
Constan-
tius Aug(ustus)
et Constas- (sic)
5 *ntinus*
- - - - - - -

Cei doi împăraţi menţionaţi pe piatră sunt Constantius II şi Constantin II.

1475. *Ibidem.* Lespede funerară de calcar, descoperită în 2004, reutilizată la pavarea unui coridor între turnul de nord şi zidul fortificaţiei. Dimensiuni: 0,74 × 0,75 × 0,70 m. Câmpul inscripţiei: 0,76 × 0,40 m; litere înalte de 2–5 cm; cuvintele separate prin *hederae.*
M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p. 140–141, nr. 3, fig. 3 (foto).

D(is) M(anibus)
Aelius So-
la, vivo s-
uo sibi po-
5 *suit et Aele* (sic)
Marce co(n) (sic)
iugi pient(issimae)

Editorul completează numele femeii din r. 5/6: *Ael(ia)e Marc(ia)e.*

1476. ***Ibidem.*** Fragment de lespede de calcar (rupt în două pe înălțime), descoperit în 1992; reutilizat ca material de construcție. Dimensiuni: 1,21 × 0,67 × 0,20 m. Litere înalte de 9–11 cm; în rândul final, înainte şi după litera *F,* o frunză de iederă.

M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p. 111–112, nr. 4, fig. 4 (foto).

Se păstrează câteva litere din două rânduri, care permit editorului lectura: *mari[to] / f(aciendum) c(uravit).*

1477. ***Ibidem.*** Lespede de calcar fragmentară, descoperită în 1992; reutilizată ca material de construcție. Dimensiuni: 1,16 × 0,83 × 0,19 m. Inscripția cuprinsă într-un cadru profilat (păstrat pe partea stângă); litere înalte de 6–7 cm (urme de ocru).

M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p. 112, nr. 5, fig. 5 (foto).

[CA]PIṬ[O]
[A]NVS[- - -]
[-]OR M[- - -]
C̣VS SEX[- - -]
QVIN[T ? - - -]
FILI Ḅ[- - -
F [-]

Deşi literele sunt frumos gravate, lectura este dificilă. În primele două rânduri păstrate, pare a fi *cognomen*-ul defunctului, *Ca[pitoni/a]nus*; ar putea urma indicarea vârstei (r. 2/3), spre exemplu: *[L an / nor(um)],* iar în continuare (r. 3–5) *M[ar / c̣]us, Sex[tus] / Quin[tus]*. În ultimele două rânduri, editorul completează *fili b(ene) [m(erenti)] / f(aciendum) [c(uravit)]*; este preferabil totuşi pluralul: *c(uraverunt).*

1478. ***Ibidem.*** Fragment de placă de calcar (partea de sus; rupt în două, pe înălțime), descoperit în 2005; reutilizat ca material de construcție. Dimensiuni: 1,07 × 0,79 × 0,24 m. Câmpul inscripției (păstrat): 0,70 × 0,57 m; litere înalte de 4,5–5 cm (dar în primul rînd, 7 cm).

M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p.117–118, nr. 6, fig. 6 (foto).

D(is) M(anibus)
M(arcus) Ulp(ius) Mar-
cellinus pos(uit)
sibi et Cl(audiae) Bersil-
le b(ene) ṃ(erenti) coniu-
gi et natis [- - -]

După editor, cognomenului femeii ar putea fi tracic.

1479. ***Ibidem.*** Fragment de lespede de calcar (colțul stâng superior), descoperit în 1985; reutilizat ca material de construcție. Dimensiuni neindicate. În r. 2, ligatura *P+I.*

M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p. 118-119, nr. 9, fig. 7 (foto).

D(is) [M(anibus)]
Papir[ius?- - - - - -]
IMI[- - - - - vix(it)]
ann[is - - - - - - - - -]
Aeliu[s - - - - - -]
Ratia[ria? - - - - - -]

Dar în r. 6, în fotografie, se văd mai degrabă literele RNV, probabil dintr-un *cognomen* care începea în rândul precedent.

1480. ***Ibidem.*** Fragment de lespede funerară, descoperit în anul 2002; reutilizat ca material de construcție (turnul de nord al porții de vest). Dimensiuni: 0,55 × 0,45 0,18 m. Litere înalte de 8–10 cm; la finalul rândului 3, ligatura *E* + *I* (după editor, *E* + *T*).

M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p. 119, nr. 9, fig. 8 (foto); editorul transcrie:

ELIVS
VRNINV
VIT AVET
I (?)

şi întregeşte: *[A]elius / [Sat]urninu / s milita]vit a(nnis) V et / [.....i* (?)…

Nouă literele păstrate din r. 3 ne sugerează *[pos]uit. Avet[e] !*

1481. ***Ibidem.*** Fragment de lespede reconstituit din patru fragmente; descoperite în dărâmăturile de la poarta de vest, în 2004. Dimensiuni: 0,38 × 0,30 × 0,35 m. Litere înalte de 7 cm.

M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p. 119-120, nr. 10, fig. 9 (foto). Editorul transcrie:

BENE MERE[N]
TI ET FILIO SIS
NI VIXIT AN X
P(?) (R?) E[…]
5 EA *sive* EN

şi completează: *bene mere[n] / ti et filio Sis(o) / ni vixit an(nis) X[-]*; literele din r. 4–5 rămân sub semn de întrebare. De fapt, literele din r. 5 apar pe micul fragment din partea dreaptă de jos şi sunt pe aceeaşi linie cu cele din r. 4.

1482. ***Ibidem.*** Fragment de cărămidă (dimensiuni: 13,5 × 12 × 4,3 cm), cu câteva litere cursive trasate în pasta crudă, înainte de ardere, înalte de 1–1,5 cm

M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p. 121, nr. 18, fig. 10 (foto).

ΑΡΑΚΛ

Editorul se gândeşte la un nume, eventual corupt: Ἡράκλα; spre analogie, citează Ἡράκλας de la Histria (ISM, I, 201).

1483. ***Ibidem.*** Fragment de cărămidă descoperită în anul 1993, în cursul unei cercetări pe Dealul Cetății. Se păstrează o parte dintr-o ştampilă, în cartuş dreptunghiular (foarte ştearsă); litere înalte de 3 cm.

M. Zahariade, *op. cit.* (*supra,* nr. 1462), p. 122–123, nr. 24, fig. 13 (foto).

Lectura editorului: *Le[g](ionis) I [Ioviae Scy[thicae]*

LISTE DE ILLUSTRATION

Fig. 1. Fragments d'un diplôme militaire du camp d'Ilişua (dép. de Bistrița-Năsăud) (photos).
Fig. 2. Fragments d'un diplôme militaire du camp d'Ilişua (dép. de Bistrița-Năsăud) (dessins).
Fig. 3. Fragments d'un diplôme militaire du camp d'Ilişua (dép. de Bistrița-Năsăud) (photos).
Fig. 4. Fragments d'un diplôme militaire du camp d'Ilişua (dép. de Bistrița-Năsăud) (dessins).

INDICI

(seriile XXV–XXX)
Trimiterile se fac la serie şi numărul inscripţiei
Numeri ad series et inscriptiones remittunt

I. NUME DE PERSOANE

Nomina et cognomina virorum et mulierum

Numele personajelor de rang consular sunt redate cu majuscule, cele de rang ecvestru cu aldine
Quadratis nomina clarissimorum virorum, crassis hominum originis equestris distinguuntur

II. ARMATA ROMANĂ

Res militaris

~ I Claudia Gallorum Capitoniana XXVII-XXVIII 1311, 1312 *I Cl(audia) Gallica*; XXIX 1392-1393; XXX 1443 (adn.)
~ Gallorum et Pannoniorum XXVII-XXVIII 1335; XXIX 1388 *torquata*
~ II Gallorum et Pannoniorum XXIX 1396
~ I Hispanorum XXVII-XXVIII 1307; XXIX 1390, 1393-1394
~ II Hispanorum et Aravacorum XXVI 1211; XXVII-XXVIII 1335
~ I Augusta Ituraeorum sagittariorum XXX 1450
~ Pannoniorum XXIX 1370
~ Siliana c. R. XXIX 1388, 1396, 1397
~ I Tungrorum Frontoniana XXVI 1188 *[Fronto]nian[a Phi] [[lippia]]na],* 1189 (adn.); XXIX 1359, 1388, 1396, 1397; XXX 1439-1440
~ I Ulpia contariorum XXX 1445-1449

Cohortes:
~ I Alpinorum XXVII 1307; XXIX 1374 *prima Alp.*
~ I Batavorum milliaria XXVII-XXVIII 1253; XXIX 1396
~ IX Batavorum milliaria equitata XXVII 1261
~ II Flavia Bessorum XXIX 1390-1391
~ I Bracaraugustanorum XXV 1132 *c. R.* (adn.); XXIX 1393
~ II Bracaraugustanorum XXVII-XXVIII 1335
~ I Britannica milliaria c. R. XXVII-XXVIII 1307; XXIX 1388
~ I Britannica equitata XXIX 1396
~ I Britannorum XXVII-XXVIII 1253
~ II Britannorum XXIX 1396
~ I Brittonum milliaria XXVI 1211; XXIX 1388 *I Ulpia Brittonum torquata milliaria,* 1390, 1936, 1397 *I Ulpia Brit[- - -]*
~ I Aurelia Brittonum ∞ Antoniniana XXVII-XXVIII 1306
~ II Brittonum c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) XXVII 1307
~ II Flavia Brittonum XXVII-XXVIII 1335
~ II Nerviana Brittonum milliaria XXIX 1396
~ III Campestris XXVII 1306 *[Anto]niniana c̣. Ṛ.*; XXX 1450
~ I Cannanefatium XXIX 1388, 1396
~ I Chalcidenorum sagittariorum XXVII-XXVIII 1335
~ I Flavia Commagenorum XXIX 1390, 1393
~ I Aelia Dacorum milliaria XXVI 1197; XXVII-XXVIII 1308-1309
~ I Ulpia Dacorum XXVI 1196
~ II Dacorum XXVI 1195
~ III De[l]ma[t]arum XXVI 1111
~ I Aelia Gaesatorum XXIX 1396-1397
~ I Hispanorum XXIX 1388
~ I Hispanorum milliaria XXVII-XXVIII 1237; XXIX 1376 (adn.), 1388 *I Flavia Hispanorum ∞,* 1396
~ II Hispanorum XXIX 1396; XXX 1451
~ IIII Hispanorum XXV 1110
~ II Gall[orum] XXIX 1395
~ [II Gallorum Dac]ica XXV 1110
~ II Gallorum Pannonica XXV 1110; XXX 1450
~ III Gallorum XXIX 1391
~ V Gallorum XXVII-XXVIII 1307; XXX 1450 *Dacica*
~ I Hispanorum milliaria XXIX 1396

~ Ituraeorum XXVII-XXVIII 1253 (adn.)
~ Augusta Ituraeorum sagittariorum XXIX 1374 (adn.); XXX 1450
~ V Lingonum XXIX 1396
~ I Lusitanorum XXVII-XXVIII 1335
~ II Mattiacorum XXVII-XXVIII 1335
~ I Flavia Numidarum XXVII-XXVIII 1335
~ II Flavia Numidarum XXVI 1211; XXIX 1390-1391
~ VIII Raetorum XXVII-XXVIII 1307; XXX 1450
~ II Red(ucum)
~ I Sugambrorum tironum XXVI 1211
~ I Claudia Sugambrum veterana XXVII-XXVIII 1335
~ VI Thracum XXVII-XXVIII 1253; XXIX 1396
~ I Tyriorum sagittariorum XXVI 1211; XXIX 1393
~ I Ubiorum XXIX 1390
~ I Vindelicorum XXVI 1183

Armata romană în epoca târzie:
sacer comitatus XXV 1139 *qui [militavit] in sa[cro comitato]*
vexillatio Capidavensis XXV 1139 *praepositu[s vexillationis] Capid[avensis]*

Numeri:
~ equitum Illyricorum XXIX 1393
~ Palnyrenorum Porolissensium XXVI 1190
– *vexill(arii) ex [Africa* sau *Mauret(ania) Caes(ariensi) qui sunt cum] Mauris gen[tilibus in Dacia Super(iore) sub Se]datio Sever[iano]* XXIX 1315; 1369 (adn.; maurii în Dacia)
– vexillatio equitum Illyricorum XXIX 1393

> (centuria) Aponi Valeri XXIX 1425

Varia:
actar(ius) XXVI 1182
albata decursio XXV 1103
beneficiaries consularis XVII-XXVIII 1300
b(ene)f(iciarius) trib(uni) XXVII-XXVIII 1300
centurio XXIX 1412 □*leg(ionarius) praep(ositus) coh(ortis) II Reducum*
duplarius XXVII-XXVIII 1300
frumentarius XXVI 1111 *mil(es) leg(ionis) VI Victricis frum(entarius)*
gregalis XXVI 1210; XXX 1439 *[ex gre]gale*
optio XXVII-XXVIII 1300 *opt(io) fab(rum?)*
ordo XXVII-XXVIII 1300 *re(tentus) ad sp(em) [ord(inis)]*
missicius XXV 1121 *eq(ues) [alae] S(ilianae) mis(sicius)*
pedes XXV 1123 *ex pedite*; XXVII-XXVIII 1307 *exped[ite]*; 1310 *expeditibus*; XXIX 1338 *ex ped[ite]*; XXX 1450 *ex pedite*
praefectus XXVI 1189 *praef(ectus) eq(uitum)*; XXVII-XXVIII 1307 (~ cohortis); 1312 *praef(ectus) al(ae) equit(um) I Cl(audiae) Gallic(ae)*; XXX 1445-1449 (praefectus alae milliariae), 1451 (praefectus cohortis)
praepositus XXV 1139 *praepositu[s vexillationis] Capid[avensis]*; XXVI-XXVIII I 1335 *praeposit(us) [vexilla]tionum*; XXIX 1398 *[praepo]sito vexill[ationibus]*; XXIX 1412 > *leg(ionarius) praep(ositus) coh(ortis) II Reducum*
primuspilus XXIX 1382 *p(rimus) p(ilus) leg. XIII Gem.*

III. ORGANIZARE ORĂŞENEASCĂ

Res municipalis

IV. VIAȚA RELIGIOASĂ

Res sacra

V. DENUMIRI GEOGRAFICE

Geographica

VI. ÎMPĂRAȚI ROMANI ŞI CASA LOR DOMNITOARE

Imperatores et domus eorum

VII. DATE CONSULARE

Consules			*Anno*
C. Herennio Capella, L. Coelio Rufo cos.	XXVII-XXVIII	1307	119
C. Publicio Marcello, L. Rutilio Propinquo cos.	XXIX	1394	120
M. Herennio Fausto, Q. Pomponio Marcello cos.	XXX	1445-1449	121

C. Iulio Gallo, C. Valerio Severo cos.	XXX	1450	121
[L. Val]erio Flacco, Q. Iu[- - - cos.]	XXIX	1388	128
[Pansa et] Macro cos.	XXIX	1932	134
C. Novio [Prisco}, L. I[ulio Romulo cos.]	XXIX	139	152
[Paet?]o et Macr[ino co(n)s(ulibus)]	XXX	1438	154
Barbaro et Regulo cos	XXX	1441	157
Perpetuo et Corneliano cos.	XXV	1113	237
[Praese]nte et Al[bino] cos.	XXXIX	1373	246

VIII. CUVINTE REMARCABILE

Verba notabiliora

IX. LOCUL DESCOPERIRII INSCRIPȚIILOR

Loca ubi inscriptiones repertae sunt

a) **Dacia**

c) **Moesia Inferior (Dobrogea)**

b) **Inscripții externe privitoare la istoria Daciei**

X. CONȚINUTUL INSCRIPȚIILOR

Conspectus inscriptionum

XI. CONCORDANȚE BIBLIOGRAFICE

Comparatio numerorum

AÉ 1905	16	XXIX 1376
1932	81	XXX 1431
1937	232	XXX 1460
1993	1577	XXIX 1358
1996	1540	XXIX 1358
1998	113	XXIX 1376
CIL III	*294	XXX 1444
	963	XXIX 1387
	1474	XXV 1111
	1511	XXV 1112
	1568	XXX, 1434, 1441
	1582	XXVI 1179
	1596	XXV 1113
	1608	XXVI 1187
	5331	XXX 1439
	7644	XXX, 1431
	7688	XXVII-XXVIII 1270
	8075	XXIX 1367
CIL XVI	49	XXVII-XXVIII 1326
IDR II	26	XXVI 1179
	82	XXVI 1181

IDR III/1,	60	XXX 1434
III/2	249	XXV 1113
	379	XXV 1111
	445	XXV 1112
	459	XXV 1362
III/4	96	XXIX 1387
	325	XXX 1442
	879	XXIX 1367
IDRE II	248	XXX 1439
	411	XXIX 1358
ILD	421	XXIX 1387
	433	XXX 1442
	661	XXVII-XXVIII 1306
	757	XXX 1431
ILS	2734	XXX 1439
	9171	XXIX 1376
ISM I	75	XXVI 1215
	250	XXVI 1214
	II 251	XXX 1466
RMD I	19	XXX 1445
	V 357	XXX 1446

COLOCVIUL „*LIMES TRANSALUTANUS*. ROMANI ŞI BARBARI LA FRONTIERELE IMPERIULUI”

ŞTEFAN VASILIŢĂ*

În perioada 27–28 octombrie 2011, s-a desfăşurat la Piteşti, în cadrul celei de-a XLII-a Sesiuni naționale de comunicări ştiințifice, organizată de Muzeul Județean Argeş, colocviul „*Limes Transalutanus. Romani şi barbari la frontierele Imperiului*”. Au fost prezentate 15 comunicări, atingând probleme de geografie istorică, istorie militară, arheologie, istorie economică şi numismatică, legate de linia de castre cunoscută sub numele modern de *limes transalutanus*. Au participat cercetători de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti, Muzeul Județean de Istorie şi Arheologie Prahova, Muzeul Olteniei, Muzeul Județean de Istorie şi Artă Slatina, Muzeul Județean Buzău, Muzeul Brăilei, Muzeul Județean de Istorie Braşov, Universitatea din Piteşti şi, firesc, Muzeul Județean Argeş. În cadrul deschiderii festive, au vorbit conf. univ. dr. Spiridon Cristocea, directorul general al Muzeului Județean Argeş, dr. Dragoş Măndescu şi dr. Stan Apostol. Apoi, oaspeții au participat la o lansare de carte, din seria de volume prezentate cu acest prilej remarcându-se apariția volumului nr. 19 al revistei „Argesis” – Seria Istorie.

În numele colectivului ştiințific de la Jidova (prof. univ. dr. Constantin C. Petolescu, dr. Florian Matei-Popescu, Teodor Cioflat şi drd. Ion Dumitrescu), drd. Ion Dumitrescu a expus rezultatele cercetărilor arheologice din campaniile 2010–2011, desfăşurate în castrul roman de la Câmpulung-Jidova. Obiectivul campaniilor a fost clarificarea situației din zona dintre *principia* şi *horreum*. Discuțiile ce au urmat comunicării au încercat să lămurească momentul distrugerii castrelor din zona situată la est de Olt.

Conf. univ. dr. Liviu Petculescu a prezentat piesele de echipament militar roman descoperite în castrul de la Râşnov. Pe baza materialului arheologic, datat în perioada cuprinsă între sfârşitul sec. II şi mijlocul sec. III e.n., în castru a staționat o trupă auxiliară. Participanții au discutat despre identitatea trupei ce a staționat în castru.

Dr. Ioana Bogdan Cătăniciu a analizat, pornind de la cercetările mai vechi ale lui Giovanni Forni, definițiile folosite de cercetătorii români pentru a descrie conceptele de „*limes alutanus*” şi „*limes transalutanus*”. Autoarea comunicării

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan ”, e-mail: stefanvasilita@yahoo.co.uk

SCIVA, tomul 62, nr. 3–4, Bucureşti, 2011, p. 337–339

consideră că termenii sunt folosiţi în mod eronat, întrucât linia de fortificaţii nu a constituit un *limes*-graniţă, ci un drum de acces spre câmpul de luptă. A fost prezentat şi stadiul actual al liniei de castre, aşa cum apare într-o serie de fotografii aeriene realizate de autoarea comunicării în anul 2009.

Dr. Dragoş Măndescu a trecut în revistă informaţiile din secolele XVII–XIX referitoare la monumentele arheologice de epocă romană din vestul Munteniei. Au fost prezentate toate sursele literare sau cartografice cu privire la aşezările romane, aşa cum erau cunoscute în epocă.

Dr. Bogdan Ciupercă, în colaborare cu dr. Andrei Măgureanu, a prezentat câteva observaţii privitoare la castrul roman de la Târgşoru Vechi, jud. Prahova. Pe baza unor fotografii aeriene şi a unor observaţii de teren, autorii consideră că suprafaţa castrului este mai mare decât se credea iniţial. În viitor, cercetările arheologice vor constitui baza discuţiei asupra etapelor constructive şi a elementelor defensive.

Comerţul cu barbarii la graniţele Daciei a reprezentat tema comunicării prof. univ. dr. Constantin C. Petolescu. Pornind de la diferite informaţii literare şi epigrafice (între care Cassius Dio, 82, 2 şi AÉ, 1978, 635), sunt analizate situaţia vămilor din Dacia şi mijloacele prin care statul roman controla comerţul exterior, inclusive prin militari (*centurio negociator*).

Dr. Dorel Bondoc şi Mihaela Pena au prezentat un fragment de amforă ştampilată, descoperită în aşezarea romană de la Cioroiu Nou. Analiza pastei şi numele producătorului au ajutat la identificarea centrului de producţie, probabil un atelier din Chios. Contextul arheologic permite datarea amforei la sfârşitul sec. II e.n. şi începutul secolului următor. Autorii cartează cele cinci puncte în care au fost descoperite amfore similare, cu ştampila Διονυσογε/νους, concentrate pe Dunăre, între Histria şi Viminacium, singurul loc din Dacia de unde a mai fost publicată o descoperire similară fiind Apulum. Notăm intervenţia prof. univ. dr. Constantin Petolescu, care a precizat că numele producătorului este atestat rar, fiind vorba de o forma contrasă a unui nume teofor.

Dr. Aurelia Grosu a prezentat concluziile cercetărilor arheologice efectuate în perioada 1990–2007, în castrul şi *vicus*-ul roman Acidava (Enoşeşti, Piatra Olt, jud. Olt). Anumite aspecte de viaţă socială şi economice au fost lămurite graţie cercetărilor. Rezultatele unei periegheze, efectuate în luna iulie 2011, în împrejurimile satului Islaz, au fost aduse la cunoştinţă de dr. Marin Cojoc. Au putut fi identificate locul a trei castre, situate lângă râul Racoviţa. Astfel, contrar afirmaţiei mai vechi a lui Dumitru Tudor, rezultă că fortificaţiile romane din împrejurul Islazului nu au fost distruse de Olt, putând fi cercetate sistematic în viitor.

Două comunicări au abordat teme de numismatică. Romeo Maschio a prezentat un lot de monede aflat în colecţiile muzeului din Piteşti, provenite din tezaurul de la Pădureţu, descoperit în anul 1955. Alte loturi cu aceeaşi provenienţă se găsesc în colecţiile unor instituţii din Sibiu, Râmnicu Vâlcea şi Bucureşti, unele fiind publicate de C. Preda. Analizând grupul de monede şi condiţiile de descoperire, autorul observă că acumularea se înşiruie de la Nero la Gordian al III-lea,

iar locul de descoperire rămâne cel de la satul Pădurețu, comuna Scundu, județul Vâlcea. Autorul acestor rânduri a prezentat un lot de monede din colecția Muzeului de Arheologie şi Etnografie din Corabia, ce ar reprezenta un tezaur din secolul al III-lea, descoperit în campania de săpături 1981 la Sucidava. Pe baza condițiilor de descoperire şi a structurii, autorul şi-a exprimat îndoiala cu privire la existența reală a unui tezaur.

Dr. Sebastian Matei a realizat o sintetizare a documentației referitoare la vasele de tip fructieră din perioada geto-dacică, încercând să analizeze funcționalitatea acestor vase. Datarea exactă a acestor vase şi originea lor tipologică sunt încă discutabile.

Dr. Liana Oța a prezentat, alături de dr. Valeriu Sârbu, mormintele sarmatice găsite între *limes alutanus* şi *limes transalutanus* (Mărunței, Stejaru şi Viespeşti), descoperiri rare în zonă. A fost discutată noțiunea de etnicitate, din perspectiva documentației arheologice. Pe baza unui repertoriu exhaustiv al descoperirilor sarmatice din spațiul dintre Carpați şi Prut, drd. Florin Moței a discutat conceptul de influență culturală între sarmați şi populația daco-carpică.

O expunere a descoperirilor arheologice de la Sicrita, jud. Prahova, a fost realizată de dr. Bogdan Ciupercă şi Alin Anton. Săpătura de salvare desfăşurată aici a dus la descoperirea unei aşezări databile în secolele IV–V e.n., una din puținele de acest fel din Muntenia. După autori, este vorba fie de tabăra unei trupe militare ce a staționat în zonă, fie de un punct de comercializare a produselor din imperiu.

După sesiunea ştiințifică, participanții au mers într-o excursie documentară, vizitând Mânăstirea Tutana, Biserica domnească şi Mânăstirea din Curtea de Argeş, iar, în final, cetatea medievală de la Poienari.

GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, vol. 1. Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei: secolele X–XIV*, Editura Mistral Info Media, Bucureşti, 2010, 459 p.

Volumul îşi propune să inaugureze o serie de autor, dedicată publicării monedelor bizantine de aur, argint şi bronz, din secolele IX–XIV, descoperite în judeţele Tulcea şi Constanţa, adică în partea provinciei Dobrogea aflată în graniţele româneşti. Actuala contribuţie include descoperiri monetare din cinci situri nord dobrogene: *Beroe*-Piatra Frecăţei, *Troesmis*-Turcoaia, *Arrubium*-Măcin, *Aegyssus*-Tulcea, *Salsovia*-Mahmudia.

În introducere sunt prezentate intenţiile autorului cu privire la maniera de elaborare a seriei dedicate monedelor bizantine din Dobrogea. Gh. Mănucu-Adameşteanu îşi propune o trecere în revistă, pe centre şi zone geografice, a descoperirilor monetare bizantine, cu scopul revizuirii şi actualizării informaţiei numismatice, pornind de la un stadiu al cercetării datorat tot domniei sale, *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 2001. Volumul actual, totalizând 459 p., include, în afara textului, 36 de tabele şi 38 de planşe, dintre care 22 color, fiind structurat în şapte capitole, însoţite de abrevieri, bibliografie şi indici; fiecare capitol conţine câte un amplu rezumat în limba franceză, la care se adaugă, în cazul capitolelor III–VII, şi o variantă în aceeaşi limbă a cataloagelor monetare.

După un prim capitol, conţinând probleme de geografie istorică (p. 37–55 şi trei planşe), şi un al doilea, dedicat consideraţiilor numismatice (p. 57–119, 13 tabele şi trei planşe), ambele raportate la întregul spaţiu dobrogean, economia volumului se desfăşoară în cinci capitole dedicate tot atâtor situri arheologice, considerate, după expresia autorului, „centre de mai mică importanţă din nordul Dobrogei": *Beroe*-Piatra Frecăţei (p. 121–180, şase tabele şi patru planşe), *Troesmis*-Turcoaia (p. 181–265, patru tabele şi 11 planşe), *Arrubium*-Măcin (p. 267–294, două tabele şi două planşe), *Aegyssus*-Tulcea (p. 295–418, nouă tabele şi 12 planşe), *Salsovia*-Mahmudia (p. 419–449, două tabele şi trei planşe).

Consideraţiile din aceste capitole reprezintă reluări ale celor dintr-o serie de articole sintetice dedicată de autor siturilor în cauză, publicate în diverse periodice româneşti (*Contribuţii la cunoaşterea locuirii medio-bizantine de la Beroe-Piatra Frecăţei (sec. X–XIII)*, SCIVA 61, 2010, 1–2, p. 89–115; *Comuna Turcoaia, punct Igliţa, cetăţile Troesmis Est şi Troesmis Vest. Consideraţii privind locuirea medio-bizantină din secolele X–XIII*, Pontica 53, 2010, p. 435–469; *Contribuţii la cunoaşterea locuirii medio-bizantine de la Măcin – cetatea Arrubium (secolele X–XII)*, Peuce SN 8, 2010, p. 237–250; *Locuirea de epocă medie-bizantină pe teritoriul oraşului Tulcea (sec. X–XIII)*, SCIVA 61, 2010, 3–4, p. 219–250; *Contribuţii la cunoaşterea locuirii medio-bizantine de la Mahmudia – cetatea Salsovia (secolele X–XI)*, Peuce SN 8, 2010, p. 223–236). Siturile respective sunt, cele mai multe, complexe, atestate pentru epocile romană şi romano-bizantină, deopotrivă interesante pentru cea medio-bizantină, dar cercetate parţial şi în etape mult distanţate în timp, valorificarea lor ştiinţifică de până acum constând într-o serie de contribuţii disparate şi dispersate în multe publicaţii.

Prezentarea celor cinci situri se structurează pe un model ce presupune un istoric al cercetărilor, o analiză a descoperirilor arheologice aparţinând epocii medio-bizantine, pornind de la elementele de fortificaţie, trecând prin cele legate de locuire, cu tot ceea ce presupune aceasta – situaţii, complexe, materiale –, precum şi cele ilustrând aspecte funerare, pentru a se ajunge la rolul aparte al descoperirilor monetare, la care se adaugă stabilirea unor posibile legături între situri şi toponime medievale cunoscute. Capitolele se încheie cu câte un catalog al descoperirilor monetare provenind din tezaure şi din descoperiri izolate, din cercetări arheologice şi achiziţii, aflate în colecţii publice sau private.

Autorul ne propune – pentru fiecare dintre cele cinci situri – sinteze ale datelor prezente în literatura de specialitate, de la simple menţiuni

SCIVA, tomul 62, nr. 3–4, Bucureşti, 2011, p. 341–349

documentare până la informațiile rezultate din cercetările arheologice, publicate în proporții diferite, cu observațiile sale legate de viețuire, cu propuneri de precizare a limitelor cronologice ale acesteia, precum şi cu sublinierea datelor orizonturilor funerare, acolo unde au fost identificate. Dosarele documentare sunt, evident, inegale din punctul de vedere al conținutului, fiind dependente de măsura în care siturile respective au fost cercetate şi valorificate din punct de vedere ştiințific, dar constituie foarte utile instrumente de lucru.

Dincolo de datele tehnice ale informației numismatice, date pe care îi lăsăm pe specialiştii domeniului să le analizeze mult mai critic decât îngăduie competențele noastre, remarcăm faptul că autorul volumului prezentat nu îşi trădează condiția de arheolog în favoarea celei de numismat, îmbinând pe cât posibil cele două tipuri de informație, acolo unde stadiul cercetării îi permite, acordând un credit suplimentar descoperirilor monetare provenind din medii arheologice precizate, privind cu rezerve piesele provenite din colecții şi analizând maniera de constituire a acestora, neabsolutizând argumentul numismatic şi ținând cont de faptul că, deşi moneda – ca şi sigiliul – este un artefact cu „viață proprie", ponderea sa reală în definirea unor aspecte de viețuire şi funerare nu poate fi judecată decât în funcție de contexte. Atribuirile, ținând de domeniul geografiei istorice, încearcă să aducă în discuție elementele cunoscute şi să fie rezultatul echilibrării argumentelor *pro* şi *contra*.

Reținem precizările legate de sistemul de fortificații, de problema existenței/utilizării/ reutilizării zidurilor de incintă romane şi romano-bizantine în epoca medio-bizantină, element important pentru statutul unor aşezări definite prin elemente de viețuire începând cu sec. X, în special pentru situri mai intens cercetate arheologic, precum *Beroe*-Piatra Frecăței-Ostrov şi *Aegyssus*-Tulcea şi, într-o anumită măsură, *Troesmis*-Turcoaia. Aceste precizări nuanțează un punct de vedere al celei de-a doua jumătăți a secolului trecut, reluat de contribuții recente, dar care ignoră evidența arheologică privind reutilizarea în epocă bizantină a majorității cetăților romano-bizantine. Apreciem consecvența demersului în respectarea formularisticii asumate inițial, dar, uneori, din exces de atenție față de formă, se intră în contradicție cu informația propriu-zisă, cum este cazul subcapitolelor dedicate incintelor medio-bizantine în privința unor situri în care nu există niciun indiciu în acest sens. Remarcăm discutarea diverselor aspecte ale locuirii – doar în cazul *Beroe*-Piatra Frecăței-Ostrov şi *Aegyssus*-Tulcea – sau ale elementelor de ordin funerar, identificate la *Beroe*-Piatra Frecăței-Ostrov şi *Troesmis*-Turcoaia. Interesantă este încercarea, în condițiile unei informații subdimensionate, de a stabili, în demersul privind cele cinci situri, raporturi plauzibile între locuirea *intra/extra muros*, mediul urban/rural. Împărtăşim opinia autorului privind interesul în epocă medio-bizantină doar pentru zona cetății de vest de la *Troesmis*-Turcoaia, dar credem că existența unei aşezări din această epocă în afara zidurilor cetății romane nu justifică neapărat existența uneia la adăpostul aceloraşi ziduri şi nici refolosirea acestora. În acest sens, există uneori tendința de a abandona, în concluziile fiecărui capitol, prudența absolut meritorie înregistrată pe parcursul redactării lor.

Considerațiile numismatice îşi propun ca, din elemente puține şi disparate, să reconstituie existența unor comunități trăitoare în zonele respective, monedele fiind tratate cu prudență ca elemente ce pot creiona istoria unor aşezări în absența altor informații, limitele viețuirii acestora, asociate cu cronologia siturilor mai bine cunoscute ca urmare a cercetărilor arheologice extinse. Apreciem faptul că autorul, deşi ne pune la dispoziție tabele complete pentru actualul stadiu al cercetării în privința descoperirilor monetare, se abține de la statistici generalizatoare, de la trasarea unor linii de evoluție general valabile, lăsând, probabil, concluziile de acest tip pentru volumul care va încheia seria deschisă prin prezenta contribuție.

De asemenea, remarcăm, în secțiunile dedicate numelor aşezării, o încercare de a trece pe scurt în revistă diversele atribuiri, cu poziționarea autorului față de acele teorii istorice elaborate fără niciun fundament arheologic pentru locuri în legătură cu care arheologia a adus, totuşi, un plus de informație (cazul asocierii Măcin cu *Vicina*). Să nu uităm că, în domeniul arheologic, şi nedescoperirea a ceva are un rol foarte important, sugerându-ne abandonarea unui drum nepotrivit din punct de vedere istoric în legătură cu acea realitate. Ne miră doar că, este adevărat, într-un capitol legat de probleme de geografie istorică în general,

autorul pare să ignore atribuiri, dacă nu unanim recunoscute de cinul ştiinţific, ca orice teorie de geografie istorică, măcar bucurându-se de o coerenţă a argumentaţiei care le impune a fi luate în discuţie – cazul relaţiei Păcuiul lui Soare cu *Vicina* sau Nufăru cu *Proslaviţa*. Probabil vor fi discutate în volumele dedicate reconsiderării descoperirilor monetare din primul sit şi publicării celor din al doilea, în ultimul caz – credem – doar după inaugurarea seriei monografice de acele volume privind descoperirile arheologice datorate cercetărilor din ultimele trei decenii. Teza localizării la Nufăru a *Pereiaslaveţ*-ului lui Sviatoslav, adusă în discuţie în treacăt de către autor, ar trebui, spunem la fel de în treacăt, să fie susţinută de o consistentă locuire aparţinând sec. X, pe care, din păcate, cercetările arheologice de până acum nu o confirmă.

Ne-am dori ca acest stadiu al cercetării celor cinci situri nord dobrogene, creionat cu acribie de Gh. Mănucu-Adameşteanu, să reprezinte un îndemn atât pentru valorificarea exhaustivă a cercetărilor arheologice întreprinse până acum în unele dintre ele (*Beroe*-Piatra Frecăţei-Ostrov ori *Aegyssus*-Tulcea), cât şi pentru începerea ori reluarea cercetărilor pe baze noi, vizând abordarea completă a unor situri complexe în cazul celorlalte (*Troesmis*-Turcoaia, *Arrubium*-Măcin, *Mahmudia*-Salsovia).

Oana Damian*

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române; e-mail: oanadamian63@gmail.com

SVEND HANSEN (Hrsg.), *Leben auf dem Tell als soziale Praxis*, Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 14, Bonn, 2010, 213 p.

Volumul, editat de Svend Hansen, a apărut în 2010 sub egida prestigioaselor Eurasien-Abteilung (Berlin) şi Römisch-Germanische Kommission (Frankfurt a. M.) şi conţine un *Cuvânt înainte* al editorului şi 12 studii referitoare la problematica aşezărilor de tip *tell* din Orientul Apropiat până în sud-estul Europei. Aceste studii reprezintă variantele extinse ale comunicărilor prezentate de autori la colocviul pe aceeaşi temă, ţinut la Berlin (26–26 februarie 2007).

Primul studiu, intitulat *Entstehen Siedlungshügel „von selbst" ? Ein Versuch der Quantifikation des naturräumlichen Einflusses auf die Tellbildung* (p. 1–11, limba germană, rezumat în limba engleză), îi aparţine Evei Rosenstock şi continuă mai vechile preocupări ale autoarei referitoare la apariţia, evoluţia şi răspândirea acestui tip particular de locuire în preistorie (Eva Rosenstock, *Tells in Südwestasien un Südosteuropa. Untersuchungen zur Verbreitung, Entstehung und Definition eines Siedlungphänomens*, Göppingen, 2009). Factorii independenţi, interni şi externi, luaţi în calcul, pot explica numai o parte din variaţiile eşantionului de 339 de *tell*-uri analizate, cealaltă parte putând fi explicată prin alţi factori mai bine definiţi, printre care şi practica socială.

Al doilea studiu se intitulează *Göbekli Tepe – der Tell als Erinnerungsort* (p. 13–23, limba germană, rezumat în limba engleză), este scris de Klaus Schmidt şi analizează rolul locurilor cu impact asupra memoriei colective a grupurilor sociale. Cercetările arheologice de la Göbekli Tepe au pus în evidenţă faptul că, deşi avem de-a face cu un *tell*, situl nu reprezintă o aşezare, ci un loc special, cu mai multe sanctuare circulare. Au fost descoperite mari cantităţi de oase de animale, ceea ce demonstrează faptul că aici se consuma foarte multă carne în cadrul unor ceremonii, dar şi multe oase umane. Acestea era mutate probabil din morminte, un ritual asemănător fiind atestat şi la Çayönü.

Al treilea studiu, *Igniting transformations: on the social impact of fire, with special references to the Neolithic of the Near East* (p. 25–43, limba engleză, rezumat în limba germană), este scris de Marc Verhoeven şi analizează – din perspectiva focului – o serie de descoperiri arheologice foarte interesante de la Sabi Abyad 1 (Siria). Este descris un adevărat

ritual legat de moarte, foc şi abandonul aşezării, fiind realizate o serie de paralele cu situaţia din sud-estul Europei, din acest punct de vedere (cercetările de la Opovo, de exemplu, dar şi altele). Mi se pare foarte importantă partea în care este analizat focul, din mai multe perspective, socială, simbolică şi psihologică, acesta acţionând ca un mediator între lumea viilor şi cea a morţilor prin intermediul ritualului.

Al patrulea studiu îi aparţine lui Nikos Efstratiou, se intitulează *Neolithic tells and archaeological narratives – uncovering 6th millennium in Greek Thrace* (p. 45–53, limba engleză, rezumat în limba germană) şi prezintă cercetările autorului efectuate în aşezarea de tip *tell* de la Makri, pe coasta Traciei. Sunt puse o serie de întrebări, dintre care cea mai importantă mi se pare cea legată de relaţia dintre naraţiunea arheologică şi obiectul acesteia, atunci când suntem angajaţi în a descrie trecutul. Autorul încearcă să răspundă la această dificilă problemă printr-o abordare oarecum originală, şi anume analiza micromorfologică a podelelor din locuinţele de pe *tell*. A fost constatată existenţa podelelor realizate îngrijit şi refăcute periodic, dar între acestea şi a altora făcute mult mai neglijent; ambele categorii constituie, în ochii autorului, „secvenţe ale comportamentului omului din Neolitic prin acţiunea pe care o «fosilizează» şi prin ritmul temporal al vieţii pe care îl ascund".

Al cincilea studiu, *Evidence from Dikili Tash (Eastern Macedonia, Greece) and the tell issue* (p. 55–69, limba engleză, rezumat în limba germană), realizat de Pascal Darcque şi Zoï Tsirtsoni, reia discuţia asupra importantei aşezări de la Dikili Tash, Macedonia grecească. După ce este descris stadiul cercetării la nivelul anului 2007, autorii încearcă să găsească o explicaţie pentru mărimea excepţională a acestei aşezări din Câmpia Drama şi, implicit, pentru durata destul de lungă a existenţei ei (secvenţa cronologică se întinde pe câteva mii de ani). Explicaţia rezidă în poziţia excepţională pe care locul îl avea din preistorie până în antichitate, Dikili Tash reprezentând un punct nodal în reţeaua regională de comunicaţii.

Al şaselea studiu, intitulat *Beispile für Änlichkeit und Diversität neolitischer und kupferzeitlicher regionaler Siedlungmuster in Rumänien anhand von geomagnetischen Prospektionen* (p. 71–84, limba germană, rezumat în limba engleză), este scris de Carsten Mischka şi prezintă rezultatele prospecţiunilor geomagnetice realizate într-o serie de aşezări neolitice şi eneolitice din România, în cadrul unui proiect finanţat de DAI şi întreprins de o echipă de la Institutul pentru Pre- şi Protoistorie de la Kiel (2007–2008). Proiectul a vizat acele aşezări în care săpăturile arheologice fuseseră efectuate pe o suprafaţă mică (Turdaş, Miercurea Sibiului, punctele „Petriş" şi „Pustia", Iclod, Ţaga, Prohozeşti, Poduri, Ruginoasa, Scânteia şi Râpa Morii). Sunt observate o serie de similarităţi şi diferenţe între aşezările investigate, concluzia fiind că este nevoie de o intensificare a acestui tip de cercetare specific pentru a putea înţelege mai bine dinamica şi structura aşezărilor neo-eneolitice de pe teritoriul României.

Al şaptelea studiu, *Pietrele und die neuen Dimensionen kupferzeitlicher Siedlungen an der Unteren Donau* (p. 85–105, limba germană, rezumat în limba engleză), scris de Svend Hansen şi Meda Toderaş, pune în conexiune apariţia aşezărilor de tip *tell* (puţin înainte de mijlocul mileniului V a. Chr.) cu necropola de la Varna, în sensul cristalizării unui tip de inegalitate socială. Prin fructuoasele cercetări de la Pietrele (dar şi din alte părţi) s-a putut demonstra că *tell*-urile reprezintă numai o parte a aşezării, separate funcţional şi social de restul acesteia; ca argumente pentru această ipoteză sunt menţionate figurinele de os, dar şi continuitatea de locuire pe acelaşi loc ca mod de a legitima proprietatea asupra resurselor.

Al optulea studiu, intitulat *Wohnen und Wirtschaften auf dem Tell „Măgura Gorgana" bei Pietrele* (p. 107–124, limba germană, rezumat în limba engleză), este realizat de Agathe Reingruber şi pune în lumină un important aspect al vieţii sociale din aşezarea de la Pietrele, şi anume organizarea economică, prin prisma analizei ceramicii. Până în 2007 a fost înregistrată o remarcabilă cantitate de fragmente ceramice (250.000) şi vase întregi (660); analiza funcţională se bazează pe inventarele caselor arse din ultima fază a aşezării de la Pietrele (în jur de 4250 a. Chr.), între aceste locuinţe constatându-se – pe baza ceramicii – diferenţe notabile (edificiu public *vs.* sferă privată). Concluzia ar fi că la Pietrele exista o diviziune a muncii pe care se baza viaţa economică a aşezării.

Al nouălea studiu, *Zur Besiedlungsstruktur der Kupferzeit im westpontischen Raum* (p. 125–141, limba germană, rezumat în limba engleză), îi aparţine lui Raiko Krauβ şi tratează problematica locuirii din jurul aşezărilor de tip *tell*. Dacă până de curând cercetările se concentrau doar pe *tell*-uri, noile tipuri de investigaţii (sondajele în adâncime şi prospecţiunile geomagnetice) au demonstrat existenţa unor locuiri importante şi în zona adiacentă *tell*-urilor, aceste observaţii conducând la schimbarea tabloului general al habitatului eneolitic din sud-estul Europei (vezi fig. 16 cu o reconstituire de microzonă).

Al zecelea studiu, *Activity loci and data for spatial division at a Late Neolithic site-complex. Polgár-Csőszalom: a case study* (p. 143–163, limba engleză, rezumat în limba germană), este scris de Pál Raczky şi Alexandra Anders şi analizează spectaculosul complex de la Polgár-Csőszalom, din estul Ungariei. Aici au fost investigate un *tell* înconjurat de mai multe şanţuri şi palisade circulare, cu clădiri dispuse radial, şi o aşezare plană situată în apropiere, cu locuinţele dispuse în şiruri. Sunt puse în evidenţă o serie de opoziţii binare între cele două entităţi (domestic-sălbatic în cazul oaselor de animale, radial-şiruri în cazul dispunerii spaţiale a clădirilor, vertical-orizontal în cazul dinamicii spaţiale a celor două situri, Tisza-Lengyel în cazul tradiţiilor culturale etc.). Toate aceste date arheologice permit reconstituirea unor universuri diferite: orizontal şi vertical, cu implicaţii importante la nivelul structurii sistemului social (vezi fig. 10).

Al unsprezecelea studiu, intitulat *The Neolithic tell sites of Parţa and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space* (p. 165–187, limba engleză, rezumat în limba germană), aparţine lui Florin Draşovean şi Wolfram Schier şi analizează comparativ două importante aşezări de tip *tell* din Banat cercetate în ultimele decenii: Parţa şi Uivar, aflate la numai 18 km una de cealaltă. Ambele aşezări au durat circa 600 de ani (între 5300–4700 a. Chr.) şi au avut sisteme de îngrădire elaborate, care au solicitat concentrarea unei forţe de muncă semnificative; structura spaţiului locuit a fost determinată de organizarea familială, de relaţiile de proprietate şi a evoluat în strânsă legătură cu dezvoltarea societăţii şi a posibilităţii de a lărgi spaţiul locuibil; ambele comunităţi aveau clădiri speciale pentru performarea ritualurilor, care, fără a fi identice, împărtăşesc multe caracteristici comune; generalizând observaţiile de la Uivar, autorii cred că *tell*-urile din bazinul carpatic sunt părţile vizibile ale unor aşezări centrale mult mai mari şi mai complexe, ale căror principii structurale şi funcţionale rămân încă de explorat în cercetările viitoare.

Al doisprezecelea studiu, *Sozio-politische Organisationsstrukturen und zentrale Institutionen des spätneolitischen Visokobeckens in Zentralbosnien, 5500-4500 v. Chr.* (p. 189–213, limba germană, rezumat în limba engleză), este scris de Robert Hofmann, Nils Müller-Scheeβel, Johannes Müller şi Knut Rassmann şi încearcă să transpună în practică teoriile privind organizarea sociopolitică a societăţilor ierarhice, bazându-se pe cercetările de la Okolište şi aşezările din împrejurimi (Bosnia centrală). Aici sunt foarte puţine dovezi ale unei ierarhizări sociale, în ciuda unei populaţii estimate la 1000–2000 de locuitori. Autorii cred că în această regiune nu au putut să se cristalizeze structuri ierarhice pe termen lung, ipoteza lor fiind susţinută de datele arheologice: dacă în fazele timpurii ale aşezării de la Okolište aceasta reprezenta probabil un loc central pentru comunităţile din jur, treptat a pierdut o parte din locuitori, ajungând, către fazele finale, o aşezare de mărime medie; în acelaşi timp, în jur, au apărut o serie de alte aşezări, mai mici, ceea ce arată o structură mult mai descentralizată a sistemului de habitat.

În final, aş dori să adaug că volumul se prezintă în condiţii grafice excelente, cu texte şi ilustraţii de foarte bună calitate, parcurgerea lui fiind un real stimulent pentru cercetătorii interesaţi de problematica aşezărilor de tip *tell* şi nu numai.

Cristian Eduard Ştefan*

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, Bucureşti; e-mail: cristarh_1978@yahoo.com

ROG PALMER, IRINA OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, CARMEN BEM (eds.), *Arheologie aeriană în România şi în Europa*, Institutul de Memorie Culturală, Bucureşti, 2009, 208 p.

Volumul de faţă adună între paginile sale rezultatele proiectului european ***European Landscapes: Past, Present and Future***, desfăşurat în perioada 2004–2007 şi finanţat prin programul Cultura 2000, la care a participat şi România, prin intermediul Institutului de Memorie Culturală (cIMeC).

Prima parte a volumului este dedicată unei introduceri în arheologia aeriană (p. 5-61), iar cea de a doua parte (p. 62–308) este reprezentată de rapoartele sintetice ale echipelor participante în proiect.

În *Introducerea* volumului (p. 5–7), Irina Oberländer-Târnoveanu aduce câteva lămuriri despre proiectul ***European Landscapes*** şi despre geneza volumului, lansat în cadrul conferinţei internaţionale de arheologie aeriană desfăşurată chiar la Bucureşti, în septembrie 2010.

În prima parte a volumului, *Implicaţii ale fotografiei aeriene pentru arheologia din România*, Rog Palmer (AirPhoto Services, Cambridge, UK), profesor, arheolog, foto-interpret cu mare experienţă, transpune cunoştinţele sale, predominant legată de spaţiul britanic, într-o introducere utilă în arheologia aeriană, aşa cum se vede ea din spaţiul românesc. Colaborator al cIMeC-ului încă din 2005, el a avut posibilitatea de a studia de la sol şi mai ales din aer peisajul arheologic românesc, fiind în acelaşi timp şi un îndrumător pentru autorii români ai volumului, ca şi pentru alţi colegi, între care şi cel ce scrie aceste rânduri.

În mai multe mici capitole, Rog Palmer prezintă sintetic, utilizând cu precădere exemple şi fotografii din spaţiul românesc, ce înseamnă arheologia aeriană şi cum poate fi ea aplicată peisajului arheologic românesc.

După două mici capitole în care este definită arheologia aeriană şi raporturile sale cu alte metode de cercetare arheologică (p. 8–10), precum şi principalele resurse de fotografii aeriene (lipsind totuşi trimiterile clare la arhive celebre, precum cea de la Keele sau NARA) şi imagini satelitare utile arheologilor români (p. 12–13), autorul prezintă principalele tipuri de situri arheologice vizibile din aer şi tipurile de urme – vizibile doar din aer, de cele mai multe ori – prin care acestea se identifică (p. 14–23). Fiecare tip prezentat este ilustrat prin fotografii aeriene realizate pe teritoriul României. Pe lângă urmele arheologice, sunt prezentate şi urmele recente şi cele naturale (p. 24–27), a căror interpretare se dovedeşte de multe ori dificilă. Capitolele 4 şi 5 sunt dedicate modului de citire şi de interpretare a unei fotografii aeriene, dar şi posibilităţilor de a localiza în timp şi spaţiu o fotografie aeriană despre care nu deţinem nicio informaţie (p. 27–37). Şi aici, situaţiile prezentate sunt însoţite de fotografii aeriene din spaţiul românesc. Capitolele 7 şi 8 (p. 38–49) privesc activitatea cea mai importantă a arheologiei aeriene, şi anume cartarea şi intepretarea hărţilor rezultate. Autorul subliniază aici necesitatea utilizării unui set cât mai mare de fotografii şi hărţi, divers ca sursă şi moment de execuţie, cunoaşterea cât mai bună a contextului arheologic, dar şi a peisajului contemporan, nonarheologic, din zona analizată.

Ultimul capitol (p. 49–59) tratează despre modalitatea de obţinere de noi fotografii aeriene. Sunt prezentate etapele pregătirii unui zbor, documentaţia necesară, planul de zbor, detalii tehnice privind echipamentul, noţiuni de siguranţă în aer. În acest sens, ne intrigă recomandarea autorului de la p. 56: „După o bere, primul lucru care trebuie făcut este să descărcăm fotografiile şi să facem copii de rezervă”, în deschiderea subcapitolului privind activitatea după efectuarea zborului. Dacă este vorba de activitatea la birou, la distanţă de ore sau zile de la efectuarea zborului, suntem de acord cu autorul, măcar în cea de a doua parte a afirmaţiei sale. Dacă vorbim însă de activităţile imediate încheierii unui zbor, atunci menţionăm că acestea ar fi în primul rând completarea şi punerea în ordine a documentaţiei de zbor, strângerea echipamentului din avion, asigurarea avionului (la cererea pilotului), descărcarea datelor din GPS-ul pilotului şi apoi o pauză de odihnă de minim 15 minute, înainte de a pleca spre casă, mai ales dacă trebuie să ne urcăm la volan.

În final, autorul prezintă şi o scurtă listă de referinţe web (p. 59–61) pentru o mare parte a noţiunilor prezentate.

Fără a-şi asuma calitatea de manual, această introducere este – în opinia noastră – un instrument extrem de util oricărui arheolog român care doreşte să utilizeze fotografiile aeriene sau imaginile satelitare în cercetările sale.

Partea a doua a volumului este constituită din 17 rapoarte, aparţinând echipelor participante la proiect, provenind din 12 ţări: România, Marea Britanie, Belgia, Cehia, Estonia, Finlanda, Germania, Ungaria, Italia, Lituania, Polonia şi Slovacia.

Raportul echipei române este redactat de Irina Oberländer-Târnoveanu şi Carmen Bem şi este structurat în două parţi. În prima parte (p. 62–69) sunt prezentate echipa română şi activităţile de instruire şi specializare la care au luat parte membrii ei. Subliniem, între acestea, organizarea unui curs de arheologie aeriană la Buşteni, în mai 2005, la care au participat 34 de arheologi, din România şi nu numai, şi care a reprezentat punctul de start al formării unei noi generaţii de specialişti în arheologia aeriană în România. A doua parte (p. 69–86) a raportului prezintă activitatea de teren a echipei române, în cadrul proiectului pilot de repertoriere arheologică a văii râului Mostiştea. Reţinem rezultatele acestui proiect: 394 de situri arheologice fotografiate, cele mai multe necunoscute. Mai mult, înainte de începerea proiectului erau înregistrate în Repertoriul Arheologic Naţional doar 11 situri în zona studiată, în prezent numărul lor fiind de 201, deci o creştere de aproape 200%. Un alt rezultat al echipei române este şi integrarea tuturor informaţiilor obţinute şi a documentaţiei într-un WebGIS, o aplicaţie MapServer disponibilă liber pe site-ul cIMeC. Raportul se încheie cu o listă bibliografică utilă a contribuţiilor româneşti de arheologie aeriană.

După raportul echipei române, urmează o prezentare generală a proiectului (p. 89–99), datorată echipei din Marea Britanie, care a şi coordonat acest proiect. Reţinem componenta formativă a proiectului, nu mai puţin de 134 de studenţi participând la cursurile teoretice şi practice organizate în cei trei ani, cei mai mulţi beneficiind de sprijin financiar şi logistic pentru a participa, iar un număr de alţi 100 de arheologi au luat parte la alte evenimente organizate în cadrul proiectului: conferinţe, expoziţii etc.

Nu intenţionăm să descriem în detaliu rapoartele celorlalte echipe, care sunt extrem de sintetice şi de dimensiuni reduse (3–6 pagini fiecare), ci ne vom mărgini să subliniem câteva aspecte interesante privitor la maniera de abordare a fiecărei echipe în spaţiu şi timp.

Sub aspect cronologic, siturile fotografiate şi cercetate ilustrează aproape toate tipurile de situri arheologice şi monumente istorice, începând cu perioada neolitică şi terminând cu perioada contemporană, respectiv deceniile 5 şi 6 ale secolului XX. Pentru perioadele mai apropiate de prezent, se evidenţiază contribuţia echipei belgiene (p. 100–105), interesată mai ales de structurile militare, datând din perioada celui de Al Doilea Război Mondial.

Colegii din Cehia (p. 106–109), Ungaria (p. 144–150) şi Slovacia (p. 186–191) au avut o abordare similară, efectuând, pe lângă fotografiile aeriene şi măsurătorile geofizice, verificări în teren prin săpături arheologice, cu rezultate excepţionale pentru arheologia preistorică. Echipa cehă s-a ocupat şi de organizarea unei expoziţii de arheologie aeriană (p. 192–194) – *Flights into the Past. Landscape history and discoveries from the air*, la Muzeul Naţional de Istorie din Praga, itinerată apoi prin Europa, precum şi de realizarea unui film despre arheologia aeriană.

Activitatea echipelor britanice (p. 112–118) s-a axat în principal pe organizarea de cursuri teoretice şi practice şi pe acordarea de asistenţă şi îndrumare profesională celorlalte echipe.

O abordare interesantă (p. 128–133) a fost cea a echipei conduse de Susanne Gerhard şi Otto Braasch, vizând identificarea de epave scufundate şi a altor structuri submerse pe litoralul baltic al Germaniei, cu rezultate excelente. Celelalte două echipe germane (p. 134–143) au preferat o abordare tehnică diferită, utilizând aproape exclusiv noua tehnologie LIDAR (Light Detection and Ranging) pentru a identifica noi situri arheologice şi pentru a adăuga noi elemente structurale celor cunoscute deja (Heuneburg, de ex.).

Cele trei echipe italiene implicate în proiect au avut şi ele o abordare aproape identică, multidisciplinară, în regiunile Toscana şi Apulia, pentru reconstituirea peisajului preistoric şi medieval. Menţionăm aici sprijinul acordat de regretatul Riccardo Francovich şi implicarea puternică a Laboratorului de Arheologie a Peisajelor şi Teledetecţie de la Universitatea din Siena, condus de Stefano Campana.

Activitatea echipelor din Estonia (p. 118–124), Finlanda (p. 119–127) şi Lituania (p. 172–178) s-a axat mai mult pe formarea de noi specialişti şi pe crearea unor reţele locale de cercetare care să lucreze în domeniul arheologiei aeriene şi după încheierea proiectului.

Echipa poloneză (p. 179–185) a avut parte de cea mai mare expunere mediatică, datorită unei descoperiri excepţionale, cea a satului medieval Szamotuły (p. 197–198), distrus de un incendiu devastator în sec. XIV şi a cărui localizare era complet necunoscută.

În afara activităţilor din cadrul fiecărei echipe, sunt amintite şi alte evenimente asociate proiectului (p. 195–196), între care alte două proiecte de arheologie aeriană din România, unul pe teritoriul jud. Satu-Mare (Cătălin Nicolae) şi celălalt pe valea mijlocie a Neajlovului (Cătălin Nicolae şi Carmen Bem).

Volumul se încheie cu un glosar de termeni (p. 199–203) şi o listă bibliografică extinsă (p. 204–208), cuprinzând şi resurse web pentru articole şi mai ales fotografii aeriene şi imagini satelitare.

În încheiere, în pofida traducerii fruste pe alocuri, considerăm volumul extrem de util arheologilor români, bine realizat şi bogat în ilustraţii de bună calitate.

Sperăm că el se va constitui într-un îndemn şi un exemplu, pentru toţi colegii noştri arheologi, în a utiliza fotografiile aeriene şi imaginile satelitare şi, în general, întregul arsenal de metode de cercetare nedistructive actuale pentru a obţine rezultate cât mai bune, cu cheltuieli minime de timp şi bani.

Mai sperăm, de asemenea, că acest volum este un semnal pentru autorităţile de care depinde cercetarea arheologică în România pentru instituirea unui program naţional, sau măcar a unor programe locale, de fotografiere aeriană susţinută a patrimoniului arheologic şi istoric din România.

Cătălin I. Nicolae*

* Doctorand al Facultăţii de Istorie, Universitatea Bucureşti; e-mail: nicotk@gmail.com

Valerian L. Ciofu, *Teofil Sauciuc-Săveanu. Viaţa şi opera* (mss.), Bucureşti, 1984.

Anul acesta s-au împlinit 40 de ani de la moartea arheologului şi istoricului Teofil Sauciuc-Săveanu, ocazie cu care Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” a organizat (alături de alte instituţii) un eveniment comemorativ, în luna mai.

Cu această ocazie a fost donat de către autor şi de către domnul Tudor Verona, nepotul lui Teofil Sauciuc-Săveanu, volumul de faţă, rămas din păcate, încă, în manuscris.

La începutul volumului există un *Cuvânt înainte*, datorat lui Tudor Verona, în care acesta face câteva precizări referitoare atât la geneza volumului, cât şi la situaţia familiei Săveanu. Aflăm astfel despre perioadele de închisoare politică la care au fost condamnaţi, Teofil Sauciuc-Săveanu în primul rând, la aproape şapte ani de detenţie (1947 şi 1950–1956), fără a fi judecat, iar membrii familiei sale la câte doi ani (1952–1954), având ca singură vină înrudirea cu acesta.

După această pagină introductivă este prezentată o scrisoare a lui Corneliu Coposu (din 1992), fost preşedinte al PNŢ-CD, către autorul lucrării, în care acesta îşi exprimă disponibilitatea şi onoarea de a scrie o scurtă introducere pentru volum, în eventualitatea tipăririi lui.

Volumul propriu-zis este deschis de o *Introducere* (p. 1–2), în care autorul menţionează, între altele, cadrul în care a fost redactat acesta, şi anume centenarul naşterii lui Teofil Sauciuc-Săveanu, şi mulţumeşte celor care i-au facilitat accesul la diferite manuscrise şi documente, în special familiei Săveanu, prin Carmen Verona, fiica personajului celebrat.

În primul capitol, sugestiv intitulat *O viaţă închinată şcolii* (p. 3–7), este prezentată, pe scurt, viaţa şi activitatea didactică a lui Teofil Sauciuc-Săveanu la universităţile din Cernăuţi şi Bucureşti.

Capitolul al doilea, *Cercetătorul şi opera sa istorică* (p. 8–25), analizează activitatea de cercetare arheologică şi opera scrisă a lui Teofil Sauciuc-Săveanu. Autorul precizează că nu a reuşit să găsească informaţii asupra activităţii didactice a profesorului Teofil Sauciuc-Săveanu, indiferent că e vorba de textele cursurilor

acestuia sau de notițe și amintiri ale foștilor studenți. Cu multă acribie, autorul a identificat întreaga operă scrisă a lui Teofil Sauciuc-Săveanu, pe care o grupează în mai multe părți, în funcție de subiectul abordat. Majoritatea lucrărilor se referă la epigrafia greacă și latină (31) și arheologie (27), restul – până la 84 – privind domenii precum istoria, numismatica, politica. Câteva dintre aceste lucrări beneficiază de prezentări extinse din partea autorului, mai ales cele care privesc numismatica (p. 17–24). O mențiune specială merită monografia Callatis (p. 15–16), rămasă, încă, în manuscris de mai bine de patru decenii. În afara activității publicistice, sunt prezentate date privind activitatea arheologică a lui Teofil Sauciuc-Săveanu și – cu mai multe detalii – cea legată de Societatea Numismatică Română și de Congresele de arheologie și numismatică din perioada interbelică. În finalul capitolului este descrisă ședința din 24 mai 1945, în care Teofil Sauciuc-Săveanu a fost ales membru al Academiei Române, pentru ca – după numai trei ani – la 9 iunie 1948, odată cu „reorganizarea" Academiei, să fie exclus din rândurile acesteia.

Capitolul al treilea și ultimul (p. 26–37), intitulat *Cetățeanul*, prezintă activitatea lui Teofil Sauciuc-Săveanu pe scena politică a Bucovinei și mai apoi a României Mari. Membru al Partidului Național din Bucovina, apoi al Partidului Național Țărănesc, vicepreședinte și președinte al organizației acestuia din Bucovina, începând cu 1926, când a devenit deputat de Storojineț din partea aceluiași partid, Teofil Sauciuc-Săveanu a desfășurat o intensă activitate politică în beneficiul concetățenilor săi și în sprijinul interesului național românesc. În perioada 1928–1931, Teofil Sauciuc-Săveanu ocupă mai multe funcții în guvernele național-țărăniste, continuând să reprezinte județul Storojineț în parlamentul României, ca senator, până în 1938.

Din păcate, tocmai această activitate onestă și intensă, în slujba țării, avea să îi aducă și cele mai mari neajunsuri, fiind arestat pentru câteva săptămâni în 1947 și apoi pentru șase ani (între 1950–1956) de către regimul comunist, trecând prin închisorile de la Sighet și Râmnicu-Sărat, fără să fi fost vreodată judecat sau condamnat pentru ceva. În afara descrierii activității politice a lui Teofil Sauciuc-Săveanu, autorul prezintă și comentează o parte din scrierile sale politice, mai ales discursurile parlamentare, publicate în presa vremii.

Lucrarea se încheie cu o secțiune extinsă de *Note* (p. 38–44) și mai multe *Anexe*, în care sunt grupate o bibliografie completă a operei lui Teofil Sauciuc-Săveanu (p. 46–51), lista abrevierilor (p. 52) folosite în text, un rezumat în limba franceză (p. 53–54) și o secțiune de documente manuscris (p. 55–64), care cuprinde mai multe scrisori primite de autor privitoare la Teofil Sauciuc-Săveanu. Lucrarea mai conține și câteva planșe cu ilustrații, inserate în text, a căror listă apare numai în limba franceză, după rezumat.

Prin această scurtă notă de lectură, am dorit să semnalăm colegilor arheologi existența unei lucrări inedite privitoare la istoria disciplinei noastre și a unuia din membrii săi cei mai străluciți. Scrisă într-o perioadă foarte tristă a istoriei noastre naționale, lucrarea domnului Valerian L. Ciofu are multe lacune, determinate de imposibilitatea accesului la unele surse de informație.

În pofida acestor lipsuri, ea ne oferă o imagine destul de clară a vieții și activității lui Teofil Sauciuc-Săveanu. Merită apreciate eforturile autorului (vechi colaborator al Buletinului Societății Numismatice Române) și sperăm ca aceste rânduri să aducă și ele un cuvânt de mulțumire în această direcție.

Sperăm ca într-un timp nu foarte îndepărtat să vedem lucrarea tipărită, poate în cadrul unei serii mai mari (după modelul seriilor Pârvan sau chiar Odobescu), evident cu adăugirile de rigoare, operă de recuperare de care disciplina noastră – lipsită, în continuare, de o istorie proprie – are mare nevoie.

Până în acel fericit moment însă, manuscrisul acestei evocări se află depus la Biblioteca Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", unde poate fi consultat de către cei interesați.

Cătălin I. Nicolae

MIHAI IRIMIA
(1942–2011)

Mihai Irimia s-a stins din viață la 26 februarie 2011, în urma unei scurte şi necruțătoare boli, după o activitate remarcabilă desfăşurată la Constanța, timp de patru decenii şi jumătate, pe tărâmul arheologiei şi istoriei vechi.

Mihai Irimia s-a născut la 25 octombrie 1942, în comuna Urecheni, jud. Neamț. După absolvirea liceului „Ştefan cel Mare” din Târgu Neamț (în 1960), a urmat cursurile Universității „Al. I. Cuza” din Iaşi, Facultatea de Istorie şi Filosofie, specializarea Istorie (1960–1965). Pregătirea temeinică şi pasiunea pentru cercetare, deprinse în facultate, au fost aprofundate şi pe şantierele arheologice la care a participat în aceşti ani, la Târpeşti (jud. Neamț), Gârbovăț (jud. Galați), Stânceşti (jud. Botoşani) şi Cucuteni – „Cetățuie” (jud. Iaşi), conduse de nume prestigioase ale arheologiei româneşti: profesorii Vladimir Dumitrescu, Hortensia Dumitrescu, Mircea Petrescu-Dâmbovița şi cercetătorii ştiințifici Silvia Marinescu Bâlcu şi Adrian Florescu.

Angajat încă de la absolvirea facultății (în 1965) la Muzeul de arheologie Constanța (devenit Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie), Mihai Irimia s-a dedicat cu multă seriozitate profesiunii şi instituției. Conform specializării sale, s-a oprit în special asupra unor probleme privind spațiul pontic şi dunărean în epoca metalelor, geții din Dobrogea şi legăturile lor cu alte populații.

SCIVA, tomul 62, nr. 3–4, Bucureşti, 2011, p. 351–359

Mihai Irimia a susținut în anul 1985 teza de doctorat *Arheologia şi istoria populației autohtone din Dobrogea*, obținând titlul de doctor în istorie al Universității Bucureşti. A publicat patru cărți şi aproximativ 120 de studii, articole şi note, cu o valoare confirmată în timp.

Prin felul în care a scris, Mihai Irimia a fost perfecționistul prin excelență, care a reuşit permanent să epuizeze informația pentru temele tratate, bazat şi pe o cunoaştere temeinică a cercetării arheologice de teren. Siturile investigate de el rămân puncte de reper în cercetarea arheologică, fie că ne referim la necropolele getice de la Bugeac, la aşezarea de la Gura Canliei, la *dava* de la Satu Nou – „Valea lui Voicu" şi mai de curând, la aşezarea din apropiere, de la Satu Nou – „Vadul Vacilor".

A fost prezent în nenumărate rânduri la sesiunile ştiințifice organizate în țară de Institutele de Arheologie ale Academiei Române, Institutul Român de Tracologie, Comisia Națională de Arheologie, de universități şi muzee, cu lucrări de interes major pentru istoria Dobrogei; i-au apărut contribuții în *Actele* unor reuniuni ştiințifice internaționale, la Sofia, Veliko Târnovo, Roma, Berlin, Moscova şi Chişinău.

Meritele ştiințifice ale lui Mihai Irimia au fost recunoscute în țară şi în afara ei, fiind ales membru al Comisiei Internaționale pentru promovarea studiilor indo-europene şi trace (la Congresul de la Sofia, din 2000; reconfirmat la cel de la Atena, din 2005); a fost membru al Comisiei Naționale de Arheologie, timp de mai mulți ani (1986–2004); vicepreşedinte al comisiei zonale a Monumentelor Istorice (1996–2006); secretar (din 1970) şi preşedinte (între 2000 şi 2005) al Societății de Studii Clasice, Filiala Constanța; tot astfel, al Institutului Român de Tracologie, Filiala Dunărea de Jos. Urmare a prestigiului său profesional, a avut calitatea de referent ştiințific în comisiile de doctorat (aproximativ 50) de la Universitățile din Bucureşti, Iaşi, Constanța sau de la institutele de cercetare ale Academiei Române.

Măsura capacității sale profesionale şi umane a fost dovedită din plin şi în perioadele în care a deținut funcția de director adjunct (1979–1990) şi director (1990–1992) al Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie Constanța. Responsabilitățile administrative au presupus o muncă intensă, uneori în condiții dificile, inclusiv în anii tranziției, pentru numeroasele proiecte ştiințifice (congrese, sesiuni, revista „Pontica", şantiere de cercetare) şi organizatorice (crearea şi funcționarea unor muzee la Constanța, Adamclisi, Histria, Mangalia), dovedind nu numai corectitudine în munca sa cu oamenii, dar şi o generozitate greu de egalat.

În calitate de titular al unor discipline fundamentale şi de specialitate în istorie veche şi arheologie la Facultatea de Istorie a Universității „Ovidius" Constanța (1992–2008), a contribuit cu toată ştiința sa la formarea unor istorici şi arheologi la Constanța, bucurându-se de o apreciere deosebită din partea studenților. A deținut funcția de şef de catedră (1992–1995) şi apoi de decan, timp de două legislaturi (1995–2004), perioadă în care a reuşit, alături de colegii săi, consolidarea ştiințifică a acestei instituții, obținând acreditarea specializărilor

istorie, administrație publică şi drept; în acest interval de timp i s-a acordat Facultății de Istorie, calitatea de Instituție organizatoare de doctorate, de organizatoare a studiilor aprofundate şi apoi a celor masterale. Au fost introduse noi specializări şi s-a creat un centru de studii, cu urmări lăudabile pentru formarea unor specialişti, la Constanța.

Mihai Irimia şi-a menținut calitatea de cercetător științific I la muzeul constănțean, continuând să scrie exemplar, să-i îndrume pe cercetătorii mai tineri, să facă parte din colegiul de redacție al revistei „Pontica".

Un ultim exemplu al valorii sale profesionale este monografia *Sondajul arheologic de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" (com. Oltina, jud. Constanța)*, semnată împreună cu prietenul său de o viață, cunoscutul cercetător Niculae Conovici (plecat şi el nu demult dintre noi) şi cu mai tânăra colaboratoare, Anca Ganciu, lucrare apărută cu puțin timp înaintea neaşteptatei sale dispariții.

Cuvintele frumoase scrise de Mihai Irimia cu sinceritate despre unii colegi dragi i se potrivesc pe deplin: a fost un om bun, exigent, dar şi foarte prietenos, iubit de familie şi respectat de colegi, un reprezentant emblematic al generației sale, care a lăsat Constanței şi Dobrogei, atât de îndrăgite de el, o moştenire ştiințifică şi culturală durabilă.

Tali homini, memoria aeterna!
Maria Bărbulescu

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ*

I. Teză de doctorat

Arheologia şi istoria populației autohtone din Dobrogea în a doua epocă a fierului, Facultatea de Istorie a Universității Bucureşti, 1985.

II. Cărți

Bronzuri figurate, Muzeul de Arheologie Constanța, 1967.

Dobrogea. Album, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1978 (coautor).

La nécropole gète de V^e–IVe s. av. n. è. de Bugeac, Inventaria Archaeologica, 13, Editura Academiei, Bucureşti, 1986.

Marius Belc, Mihai Irimia, *Analiza prin activare neutronică a unor piese antice*, Ovidius University Press, Constanța, 2004 (2008), 165 p.

Mihai Irimia, Niculae Conovici, Anca Ganciu, *Sondajul arheologic de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" (com. Oltina, jud. Constanța)*, Constanța, 2011, 326 p.

III. Studii, note, rapoarte şi cronici arheologice

Descoperiri arheologice la Mangalia şi Limanu aparținând culturii Hamangia, Pontice 1, 1968, p. 45–87 (în colaborare).

* În această listă nu au fost cuprinse cronici, aniversări, necrologuri. Pentru o listă completă a lor, vezi L. Buzoianu, *Mihai Irimia – la 65 de ani*, „Pontica" 40, 2007, p. 668–669.

Un depozit de bronzuri la Constanța, Pontice 1, 1968, p. 89–105.
Cimitirele de incinerație geto-dacice de la Bugeac-Ostrov, Pontice 1, 1968, p. 193–234.
Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina, Pontice 1, 1968, p. 379–408.
Noi cercetări în cimitirul geto-dacic de la Bugeac, Pontice 2, 1969, p. 23–42.
Sabia de bronz miceniană descoperită la Medgidia, Pontice 2, 1969, p. 137–147.
Unele probleme ale cercetărilor subacvatice de pe litoralul dobrogean al Mării Negre, Pontica 3, 1970, p. 17–21.
Das mykenische Bronzeschwert aus Medgidia, Dacia NS 14, 1970, p. 389–396.
Cimitirul din secolele VI–V î.e.n. de la Corbu, județul Constanța, Pontica 4, 1971, p. 41–51 (în colaborare).
Descoperiri noi privind populația autohtonă a Dobrogei și legăturile ei cu coloniile grecești (secolele V–I î.e.n.), Pontica 6, 1973, p. 7–72.
Einige Probleme des Beginns der geto-dakischen Latène-Zeit an der Unteren Donau, Primus Congressus Studiorium Thracicorum, Thracia, III, Serdicae 1974, p. 127–133.
Cercetările arheologice de la Rasova-Malu Roșu. Raport preliminar. (Cu privire specială asupra Hallstatt-ului în Dobrogea), Pontica 6, 1973, p. 75–138.
Observații privind arheologia secolelor VII–V î.e.n. în Dobrogea, Pontica 8, 1975, p. 89–114.
Un mormânt tumular descoperit la Topraisar, Pontica 9, 1976, p. 37–56.
Un topor de bronz descoperit la Grădina, Pontica 10, 1977, p. 297–300.
Un tip de brățări din a doua epoca a fierului la Dunărea de Jos, Peuce 6, 1977, p. 73–77.
Un topor cu ceafă cilindrică de la Făgăraș, județul Sibiu, Pontica 11, 1978, p. 223–226.
Descoperiri noi în cimitirul getic de la Bugeac, comuna Ostrov (1972, 1977–1978). Raport preliminar, Pontica 12, 1979, p. 55–76.
Săpăturile arheologice în necropola getică de la Bugeac, comuna Ostrov (1978), Materiale și cercetări arheologice, A XIII-a sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 1979, p. 109–114.
Date noi privind așezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului, Pontica 13, 1980, p. 66–118.
Die Beziehungen der Thrako-Geten mit den griechischen Kolonien von der Schwarzmeerküste der Dobrudscha, Actes du deuxième Symposium International de Thracologie, Roma, 12–15 novembre, Milano, 1980, p. 112–146.
Cercetări în necropola getică de la Bugeac, Materiale și cercetări arheologice, A XIV-a sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 1980, p. 219–224.
Observații privind epoca bronzului în Dobrogea în lumina unor cercetări recente, SCIVA 32, 1981, 3, p. 347–369.
Neue Daten über das Bestattungsritual und die Chronologie der getischen Nekropole von Bugeac, Thraco-Dacica 2, 1981, p. 37–52.
Observații preliminare privind așezarea antică de la Gura Canliei, Pontica 14, 1981, p. 67–119.
Descoperiri arheologice recente la Rasova, județul Constanța, Pontica 14, 1981, p. 239–246.
Cercetări arheologice în așezarea hallstattiană de la Gura Canliei, Materiale și cercetări arheologice, A XV-a sesiune anuală de rapoarte, Brașov, 1981 (București, 1983), p. 161–171.
Un mormânt de epocă medievală descoperit la Gura Canliei, jud. Constanța, SCIVA 33, 1982, 1, p. 140–143.
Die Bronzezeit in der Dobrudscha im Lichte neuerer Entdeckungen, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa (PAS), Berlin, 1982, p. 239–251.
Descoperiri în necropola getică de la Bugeac, comuna Ostrov – 1981, Materiale și cercetări arheologice, A XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982 (București, 1986), p. 73–88.
Descoperiri arheologice în așezarea antică de la Gura Canliei, jud. Constanța, Materiale și cercetări arheologice, A XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982 (București, 1986), p. 69–73.
Preistoria în preocupările lui Vasile Pârvan, Pontica 15, 1982, p. 9–13.
Amfore antice apărute într-un mormânt tumular de la Topalu, jud. Constanța, Pontica 15, 1982, p. 125–136 (în colaborare).
Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului, Pontica 16, 1983, p. 69–148.
Morminte plane și tumulare din zona litorală a Dobrogei (sec. IV–II î.e.n.) și problema apartenenței lor etnice, Thraco-Dacica 5, 1984, p. 64–83.

Die mittlere und späte Hallstattzeit auf dem Gebiet der Dobrudscha im Licht neuerer Entdeckungen, Dritter Internationaler Thracologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks, 1980, Wien, II, Sofia, 1984, p. 92–105.

În legătură cu unele tegule ştampilate descoperite la Izvoarele, jud. Constanţa, Pontica 18, 1985, p. 141–156.

Date noi privind necropola getică de la Bugeac, com. Ostrov, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 75–85.

Morminte din epoca feudală timpurie descoperite în punctul Sitorman, com. M. Kogălniceanu, jud. Constanţa, Pontica 19, 1986, p. 179–190 (în colaborare).

Geto-dacii în secolele VII–I î.e.n. Relaţiile cu vecinii, File de istorie militară a poporului român, 17, Bucureşti, 1987, p. 78–93 (în colaborare).

Consideraţii privind unele morminte tumulare din epoca romană, descoperite în Dobrogea, Pontica 20, 1987, p. 107–136.

Câteva precizări pe marginea unui articol, Thraco-Dacica 9, 1989, p. 149–152.

Unele consideraţii privind sfârşitul Latène-ului geto-dacic şi continuitatea civilizaţiei autohtone în Dobrogea, SCIVA 39, 1988, 1, p. 33–44.

O nouă unitate militară romană în sud-vestul Dobrogei, Pontica 21–22, 1988–1989, p. 113–121.

Un topor din epoca bronzului descoperit la Nicolae Bălcescu (jud. Călăraşi), Pontica 21–22, 1988–1989, p. 299–303 (în colaborare).

Consideraţii privind civilizaţia geţilor din Dobrogea în a doua epocă a fierului în lumina descoperirilor arheologice, Symposia Thracologica 7, 1989, p. 94–114.

Aşezarea getică fortificată de la Satu-Nou „Valea lui Voicu” (com. Oltina, jud. Constanţa). Raport preliminar, Thraco-Dacica 10, 1989, p. 115–154 (în colaborare).

Săpăturile arheologice în aşezarea getică fortificată de la Satu-Nou, com. Oltina, jud. Constanţa, campania 1989, Pontica 23, 1990, p. 81–96 (în colaborare).

Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu-Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza), Dacia NS 35, 1991, p. 84–126 (în colaborare).

Descoperiri noi în necropola getică de la Bugeac, jud. Constanţa, Materiale şi cercetări arheologice, A XVII-a sesiune anuală de rapoarte Ploieşti, 1983, (Bucureşti, 1992), p. 161–172.

Noi mărturii arheologice privind a doua epocă a fierului în Dobrogea, Pontica 24, 1991, p. 97–119.

Geţii din Dobrogea în a doua jumătate a mileniului I a.Chr. şi legăturile lor cu alte populaţii, în *Colegiul pedagogic „C. Brătescu”. Valori ale civilizaţiei româneşti în Dobrogea*, Constanţa, 1993, p. 156–176.

Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu-Nou (com. Oltina, jud. Constanţa), Pontica 26, 1993, p. 51–114 (în colaborare).

Săpăturile arheologice de la Satu-Nou, com. Oltina, jud. Constanţa, în Cronica cercetărilor arheologice, campania 1994, Comisia Naţională de Arheologie, A 29-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 11–14 mai 1995, p. 78–79 (în colaborare).

Noi descoperiri din epoca bronzului la Grădina (jud. Constanţa), Pontica 28–29, 1995–1996, p. 13–22.

Satu-Nou, com. Oltina, în Cronica cercetărilor arheologice, campania 1995, Comisia Naţională de Arheologie, A 30-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Brăila, 2–5 mai 1996, p. 102–103 (în colaborare).

Săpăturile arheologice în dava getică de la Satu-Nou, „Valea lui Voicu”, com. Oltina, jud. Constanţa, în perioada 1983–1992, în Cronica cercetărilor arheologice, 1983–1992, Comisia Naţională de Arheologie, Bucureşti, 1997, p. 84–90 (în colaborare).

Satu-Nou, „Valea lui Voicu”, campania 1996, în Cronica cercetărilor arheologice, campania 1996, Comisia Naţională de Arheologie, A 31-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Bucureşti, 12–15 iunie 1997, p. 50 (în colaborare).

Satu-Nou, „Valea lui Voicu”, campania 1997, în Cronica cercetărilor arheologice, campania 1997, Comisia Naţională de Arheologie, A 32-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Călăraşi, 20–24 mai 1998, p. 66–67 (în colaborare).

Unele consideraţii privind topoarele de tip Baniabic în lumina descoperirilor de la Izvoarele, jud. Constanţa, Pontica 31, 1998, p. 37–48.

Descoperiri hallstattiene întâmplătoare la Rasova, jud. Constanţa, Pontica 31, 1998, p. 253–260.

Satu-Nou, „Valea lui Voicu", comuna Oltina, jud. Constanţa, în Cronica cercetărilor arheologice, campania 1998, Comisia Naţională de Arheologie, A 33-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Vaslui, 30 iunie–4 iulie 1999, p. 100 (în colaborare).

Sistemul defensiv al davei getice de la Satu-Nou, „Valea lui Voicu", în *Studia in honorem Ion Niculiţă*, Universitatea de Stat din Chişinău, Facultatea de Istorie, Chişinău, 1999, p. 196–211 (în colaborare).

Unelte de fier din aşezarea getică fortificată de la Adâncata (com. Aliman, jud. Constanţa), Pontica 32, 1999, p. 73–82.

Outils de fer du site gète fotifié d'Adâncata (commune d'Aliman, dép. de Constanţa), în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire* (edité par Alexandru Avram et Mircea Babeş), Bucarest, 2000, p. 102–112.

Funde aus der späten Bronzezeit in der Dobrudscha und einige Betrachtungen, die Coslogeni-Kultur betreffend, în Procedings of the Eighth International Congress of Thracology, *Thrace and the Aegean*, Sofia-Yambol, 25–29 September 2000 (Sofia 2002), I, p. 137–147.

Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa) – punctul „Valea lui Voicu", în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 1999, A 34-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Deva, 24–28 mai 2000, CIMEC, 2000, p. 84–85 (în colaborare).

Optical Emission Spectrometry and Metallographic Examination of Copper Alloy Sickle from Medgidia (Bronze Age), Romania, 6th International Congress on Applied Mineralogy, Gottingen, Germany, 13–21 July 2000, Abstract, p. 24–27 (în colaborare).

Satu-Nou (com. Oltina, jud. Constanţa) – punctul „Valea lui Voicu", în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2000, A 35-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Suceava, 23–27 mai 2001, CIMEC, 2001, p. 218–221 (în colaborare).

Despre sciţi şi Sciţia Mică în ultimele secole ale mileniului I a.Chr., Pontica 33–34, 2000–2001, p. 299–318.

Satu-Nou (com. Oltina, jud. Constanţa) – punctul „Valea lui Voicu", în Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2001, A 36-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Buziaş, 28 mai–2 iunie 2002, CIMEC, 2002, p. 277–279 (în colaborare).

O seceră de bronz de la Medgidia şi rezultatul analizelor spectrale efectuate asupra ei, Cumidava 25, 2002, p. 15–20 (în colaborare).

Cercetări privind epoca bronzului în Dobrogea şi unele probleme privind cultura Coslogeni, Thraco-Dacica 22, 2001, p. 183–195.

Observaţii privind stadiul cercetării Bronzului timpuriu în Dobrogea, Pontica 35–36, 2002–2003, p. 33–51.

Noi descoperiri de tegule ştampilate în sud-vestul Dobrogei, Pontica 35–36, 2002–2003, p. 161–173.

Den Grabritus und die Grabrituale der Babadag-Kultur-Gemeinschaften betreffend, în *Thracia 15, In Honour of Alexander Fol's 70th Anniversary*, Institute of Thracology, Sofia, 2003, p. 251–268.

Zur frühen Brozezeit in der Dobrudscha, în *Brozezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benanchbarten Gebieten, Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, Baia Mare, 10–13. Oktober 2001 (coordonator Carol Kacsó), Baia Mare, 2003, p. 249–265.

Consideraţii privind teritoriul rural al Tomisului în perioada elenistică, în *Studii istorice dobrogene*, Universitatea „Ovidius" Constanţa, Facultatea de Istorie, Centrul de studii şi cercetări a istoriei şi civilizaţiei zonei Mării Negre, Constanţa, 2003 (coordonator Valentin Ciorbea), p. 37–56.

Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa). Punct: Valea lui Voicu, în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2002, A 37-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Covasna, 2–6 iunie, 2003, CIMEC, 2004, Bucureşti, p. 269–271 (în colaborare).

Unelte agricole de corn din epoca bronzului descoperite în Dobrogea, Memoria Antiquitatis 23, 2004, p. 295–302.

Die getische Befestigung von Adâncata (Gem. Aliman, Kr. Constanţa), und einige Fragen über die Beziehungen zwischen der autochtonen Zivilisation und der griechisch-hellenistischen Welt, în volumul *Daco-geţii. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetăţile dacice din Munţii Orăştiei*, Muzeul civilizaţiei dacice şi romane, Deva, 2004, p. 177–192.

Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanţa. Puncte: Valea lui Voicu; Vadu Vacilor, în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2003, A 38-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 26–29 mai 2004, CIMEC, 2004, Bucureşti, p. 290–292 (în colaborare).

Cu privire la ritul şi ritualurile funerare ale comunităţilor culturii Babadag, Analele Universităţii „Ovidius", Seria Istorie, I (2004), p. 13–27.

Geten, Daker, Geto-Daker, în Analele Universităţii „OVIDIUS", seria Istorie, 1 (2004), p. 179–190.

Aliman, com. Aliman, jud. Constanţa. Puncte: Adâncata I, Adâncata II, Tumul, în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2004, A 39-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Jupiter-Mangalia, 25–28 mai 2005, CIMEC, 2005, Bucureşti, p. 55–56.

Statuia lui Glykon la Tomis, în Preda's International Magazine, Art. Antiques. Archaeology, 1, 2005, 2, p. 88–105 (versiuni română, engleză, franceză).

Lumea miceniană şi regiunea Dunării de Jos, în Preda's International Magazine, Art. Antiques. Archaeology, 1, 2005, 3, p. 89–98 (versiuni română, engleză, franceză).

Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanţa), Pontica 37–38, 2004–2005, p. 319–384.

Cu privire la raporturile dintre sciţi, geţi şi coloniile greceşti la Dunărea de Jos în secolele VI–IV a.Chr., în Revista română de studii eurasiatice, Universitatea „Ovidius", Facultatea de Istorie, Centrul de studii eurasiatice, Constanţa, I, 2005, 1, p. 51–93.

Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanţa. Punctul: Vadu Vacilor, în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2005, A 40-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Constanţa, 31 mai–3 iunie 2006, CIMEC, 2006, Bucureşti, p. 311–316 (în colaborare).

Noi descoperiri getice şi greceşti din Dobrogea şi din stânga Dunării, Pontica 39, 2006, p. 123–168.

Prezenţa bastarnilor în zona Dunării de Jos în ultimele secole ale mileniului I a. Chr., în *Germanii dobrogeni. Istorie şi civilizaţie*, Fundaţia Hanns Seidel – Universitatea „Ovidius" Constanţa, Facultatea de istorie şi ştiinţe politice (coordonator Valentin Ciorbea), Constanţa, 2006, p. 251–262.

Überlegungen über das Hinterland von Tomis in hellenistischer Zeit, în Historia Antiqua Galatiensia, I, Historiae Diversitas, Festschrift für Vladimir Iliescu zum 80. Geburtstag, Academica Verlag, Galaţi, 2006, p. 51–74.

Bols à décor en relief du Sud-Ouest de la Dobroudja, în Pontos Euxeinos, 10, ZAKS, Manfred Oppermann, zum 65. Geburtstag, Langenweissbach, 2006, p. 69–80.

Das Gebiet Scythia Minor in hellenistischer Zeit, în *Studia historiae et religionis daco-romanae*. In honorem Silvii Sanie (ed. Lucreţiu Mihăilescu-Bârliba, Octavian Bounegru), Bucureşti, 2006, p. 69–98.

Fibulă cu inscripţie din zona Izvoarele (com. Lipniţa, jud. Constanţa), Peuce 16, 2007, p. 251–258.

Un vas getic pentru practici cultuale de la Dervent, în *Studia in honorem dr. Florea Costea*, Braşov 2007, p. 220–225.

Consideraţii privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenţei unor emporia în zona Dunării Inferioare, Pontica 40, 2007, p. 137–225.

Le site gétique de Satu Nou, comm. d'Oltina, départ. de Constantza, le point „Vadu Vacilor". Observations préliminaires, International Colloquium: *Important Sites from the Pre-Roman and Roman Time on the Lower Danube Valley (4th century AD), Galaţi*, 10–12 May 2007, Supplementum, Istros 14, Brăila, 2007, p. 81–118).

Fibule à inscription de la zone d'Izvoarele (comm. de Lipniţa, départ. de Constantza), in Acta Musei Varnensis, V, Ancient Civilisations and the Sea. International Conference a Tribute to the 70th Anniversary of Prof. Michail Lazarov, Varna, 13th – 15th October, 2004, Varna, 2007, p. 785–494.

Unele aspecte privind raporturile dintre spaţiul egean şi regiunile istro-pontice în Bronzul târziu, Revista română de studii eurasiatice, Ovidius University Press, an III, 1–2, 2007, p. 7–56.

Unele aspecte privind raporturile dintre traco-geţi şi greci în zona vest şi nord-vest pontică, Memoria Antiquitatis 24, 2007, p. 371–418.

Les rapports entre les autochtones et les grecs et le problème des emporia de la zone du Danube Inférieur, in *Orgame/Argamum, Supplementa 1. À la recherche d'une colonie*, Bucarest, 2006, p. 241–261.

Le site gétique de Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constanţa), le lieu dit „Valea lui Voicu". Observations préliminaires, in Important Sites from the Pre-Roman and Roman Time on the Lower Danube Valley (4th Century B.C. – 4th Century A.D.), Supplementum Istros 14, Brăila, 2007, p. 81–118 (în colab.).

Découvertes des timbres amphoriques dans la zone du lac de Taşaul, in *ΦΙΛΙΑΣ ΧΑΡΙΝ. Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici*, Culture et civilisation au Bas-Danube, 25, Călăraşi, 2008, p. 87–102.

Sceptre de piatră inedite din judeţul Constanţa şi unele consideraţii privind legăturile zonei vest-pontice cu spaţiul egean în Bronzul târziu, Pontica 41, 2008, p. 79–117.

Consideraţii privind amforele elenistice din aşezarea getică de la Satu Nou – „Vadu Vacilor", Pontica 42, 2009, p. 71–115.

Un vârf de lance de bronz din zona Covasnei, in *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Constanţa, 2008, p. 56–59.

Unele aspecte privind raporturile dintre spaţiul egean şi regiunile istro-pontice în Bronzul timpuriu, Zargidava 8, 2009, p. 19–61.

Bastarnii şi sarmaţii – realităţi istorice la Dunărea de Jos şi percepţia lor în opera lui Ovidius, în vol. *Interferenţe ovidiene*, Constanţa, 2009, p. 111–121.

Pithoi from the Getic Settlement of Satu Nou – „Vadu Vacilor" (commune of Oltina, Constanţa County), in *Tracii şi vecinii lor în antichitate. Studia in honorem Valerii Sîrbu*, Brăila, 2010, p. 257–268.

Considérations concernant la fin de la culture Coslogeni, SCIVA 61, 2010, 1–2, p. 31–48.

Repere cronologice privind nivelurile timpurii ale aşezării getice de la Satu Nou „Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanţa), Thraco-Dacica S.N. 2–3 (25–26), 2010–2011 (sub tipar, în colab.).

Centres de pouvoir gètes préromains au sud-ouest de la Dobroudja. Realités archéologiques et certaines considérations historiques, Pontica 43, 2010, p. 83–128.

IV. Rezumate

Die Gruppe römischer Ofen von Dervent (Kreis Constanţa), Terra Antiqua Balcanica, Veliko Târnovo, 22.IX–27.IX 1975, Résumés des communications, p. 20–22.

Typen römischer Keramikofen in der Dobrudscha, Terra Antiqua Balcanica, Veliko-Târnovo, 22.IX–27.IX 1975, Résumés des communications, p. 39–41 (în colaborare).

Contribuţii la cunoaşterea ceramicii lucrate la roată din Dobrogea în a doua epocă a fierului, Symposia Thracologica 3, 1985, p. 68–71.

Tipuri de vase greceşti imitate de autohtoni, descoperite în necropola getică de la Bugeac, Symposia Thracologica 5, 1987, p. 81–82.

Contribuţii la cronologia davei getice de la Satu-Nou „Valea lui Voicu", Symposia Thracologica 6, 1988, p. 89–90.

Consideraţii privind unele meşteşuguri în epocă romană timpurie în lumina descoperirilor de la Dervent, jud. Constanţa, Symposia Thracologica 6, 1988, p. 156–157.

Unele aspecte privind Hallstatt-ul târziu în Dobrogea în lumina cercetărilor actuale, Symposia Thracologica 7, 1989, p. 275.

Noi mărturii arheologice privind geţii din Dobrogea în a doua epocă a fierului, Symposia Thracologica 8, 1989, p. 171–172.

Hallstattzeitliche Funde aus Satu-Nou, Fundplatz „Valea lui Voicu", Symposia Thracologica 9, 1992, p. 123 (în colaborare).

Satu-Nou, „Valea lui Voicu", com. Oltina, jud. Constanța, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992, Brăila*, 1996, p. 99 (în colaborare).

Social differences in plane getic gravefield Bugeac, place „Gheţărie" (comm. of Ostrov, Constanța County), The 5th International Colloquium of Funerary Archaeology: *The Grave as an Expression of the dead Social Status*, Brăila–Tulcea, 14–17 May 2003, Programme and Abstracts, p. 14.

Die Rhodos-Amphoren aus der getischen Siedlung von Satu Nou – „Vadu Vacilor" (Gem. Oltina, Kr. Constanța), in PATABS 3, *Production and Trade of Amphorae in the Black-Sea*, Third International Conference, Constanza, 6–10.10.2009, Abstracts, p. 40–43.

V. Recenzii

Em. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983, Pontica 17, 1984, p. 257–263.

Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonisation to the Ottoman Conquest, Romanian Academy, Institute of Archaeology Iași (Edited by Victor Cojocaru), Iaşi, 2005, 550 p., Pontica 39, 2006, p. 467–481.

ABREVIERI

ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römische Welt. Geschichte und Kultur Roms in Spiegel der neueren Forschung. 1970 –.
ADAJ	Annual of the Deparment of Antiquities of Jordan. 1. (1951)
AE	L'année épigraphique, Paris. 1888 –
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
BCH	Bulletin de correspondence hellénique, Paris, Atena
BMC	British Museum Catalog of Greek Coins, 1873–1927, London.
BGU	*Ägyptische Urkunden aus den Staatlichen [Königlichen] Museen zu Berlin, Griechische Urkunden,* I–XIX, Staatliche Museen zu Berlin, Berlin, 1895-2005.
BJ	Bonner Jahrbücher des Vereins von Altertums Freunden im Rheinlande, Bonn
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*, I–XVII, Berlin, 1863
CPJ	Corpus Papyrorum Judaicarum, Tcherikover, V., Fuks, V., Stern., M. (ed.) I–III, Cambridge, Mass., 1957–1964.
CR	The Classical Review, Cambridge
ERAUL	Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, Liège
HSCPh	Harvard Studies in Classical Philology, Cambridge, Massachusetts.
IEJ	Israel Exploration Journal, Tel Aviv
IGLS	Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie, Paris, 1929–1967
IGRR	R. Cagnat et collaborateurs. *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, 1906–1927
IJordanie	Gatier, P.-L., Inscriptions de la Jordanie, Paris 1986
ILS	Dessau, H., Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin, 1892–1916.
IRT	J.M Reynolds, J.B Ward-Perkins, The Inscriptions of Roman Tripolitania, 1952
JJS	Journal of Jewish Studies, Tel Aviv
JRS	The Journal of Roman Studies. 1 (1911), London
JRA	Journal of Roman Archaeology, Portsmouth, Rhode Island
MEFRA	Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité. 83 (1971)
OpRom	Opuscula Romana. Annual of the Swedish Institute in Rome, 1954–2007.
PIR²	*Prosopographia Imperii Romani. Saec. I. II III.* (editio altera), Berlin, Leipzig
QDAP	Quarterly of the Department of Antiquties in Palestine, 1932–1950, Oxford University Press, Jerusalem
RE	*Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1894
REA	Revue des études anciennes, Bordeaux
SHA	*Scriptores Historiae Augustae* (ed. E. Hohl), I–II, Teubner, Leipzig, 1971.
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leida, 1923–1971; 1979
TAM	*Tituli Asiae Minoris. Collecti et editi auspiciis Academiae Litterarum Austriacae*, Wien, 1901
ZPDV	Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins. 1 (1878), Leipzig
ZPE	Zeischrift für Papyrologie und Epigraphik. 1 (1967), Bonn

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03 Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L., P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Comité de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: m.m.adamesteanu@gmail.com et redactie_iab@yahoo.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 62, Bucureşti, 2011, p. 191–362